

В. ГОВОРУН, О. ТИМОЩУК, Н. АНТОНЮК

ПТАХИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

СЕРЕДОВИЩЕ ІСНУВАННЯ,
ЗОВНІШНЯ БУДОВА,
ЖИВЛЕННЯ, РОЗМНОЖЕННЯ,
ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ.

**Інститут проблем виховання
Академії педагогічних наук України.
Хмельницький обласний еколого-натуралістичний центр
учнівської молоді.**

ПТАХИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

**Серія: «Фауна Поділля»
Випуск третій**

**м.Хмельницький
2009**

УДК 598.2(477.43)
ББК 28.693.35(4УКР-4ХМЕ)я7
Г 57.....

Рецензенти: **ВЕРБИЦЬКИЙ Володимир Валентинович, доктор педагогічних наук, професор, директор Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді.**

МАТВЄЄВ Микола Дмитрович, кандидат біологічних наук, декан природничого факультету, доцент кафедри біології та методики її викладання Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка.

ПУСТОВІТ Григорій Петрович, доктор педагогічних наук, професор, вчений секретар відділення теорії історії педагогіки Академії педагогічних наук України.

*Видруковано за рішенням методичної ради Хмельницького обласного ЕНЦУМ.
Протокол №62 від 05.11.2008 р.*

Відповідальний за випуск

В.В. Климчук – директор Хмельницького ОЕНЦУМ

Птахи Хмельниччини. Серія: «Фауна Поділля»: Навчальний посібник/ В.Говорун, О.Тимошук, Н.Антонюк. - Хмельницький: Поліграфіст, 2009. - 192 с.

ISBN 978-966-8819-25-4

У посібнику, присвяченому 85-річчю юннатівського руху в Україні, чи не вперше в історії області зібрані різноманітні відомості про орнітофауну Хмельниччини.

Тут у популярній формі розповідається про птахів, що мешкають у лісах, полях і поблизу водойм, а також все своє життя проводять поряд з людьми. Йдеться у книзі й про тих птахів, які колись населяли наш край, але в результаті діяльності людини, зникли і їх поява тепер можлива тільки завдяки штучному розведенню. Доступний стиль подачі матеріалу автори поєднали з великою кількістю яскравих фотознімків та цікавих фактів з життя птахів.

Книга розрахована на широке практичне використання вчителями, школярами, викладачами вузів, студентами та любителями природи.

А ще книга «Птахи Хмельниччини» знадобиться всім, хто цікавиться і шанує природу рідного краю.

УДК 598.2(477.43)
ББК 28.693.35(4УКР-4ХМЕ)я7

ISBN 978-966-8819-25-4

© Говорун В.Д., Тимошук О.О., Антонюк Н.І., 2009.

Птахи всюди: над нами, поряд з нами, навколо нас. Їх можна зустріти поблизу дому у місті чи селі, у лісі, полі, на луках, ріках, озерах та болотах. Ми так звикли до них, що іноді здається, ніби ми все знаємо про пернатих. Та це зовсім не так. У природі птахів дуже багато, адже це одна з найрозповсюдженіших груп тварин. Завдяки своїй унікальній серед хребетних тварин здатності літати, вони можуть долати значні відстані, розселятися на великих просторах від Арктики до Антарктиди.

На земній кулі птахів нині нараховується більше 11000 видів, з яких в Україні їх понад 420, а на Хмельниччині зустрічається 280 видів... Щоб тільки побачити всіх їх, напевно й цілого життя не вистачить! Але тих пернатих, які живуть поряд з нами, варто знати. «Людина не повинна соромитися цікавості, яку пробуджує в ній природа», — написав свого часу нідерландський натураліст Ніколас Тінберген. Саме з цією метою автори і взялися за підготовку такої об'ємної і ґрунтовної книги, яка об'єднала під однією обкладинкою розповіді про всіх птахів, які зустрічаються на Хмельниччині. Тепер, аби трапилося маленьке, своє, власне диво-відкриття, достатньо погортати сторінки цієї книги та поспостерігати за пташиною, що стрибає по землі, лазить по гілках дерев чи, розкинувши широкі крила, плавно ширяє високо у небі.

З ранку до вечора, у будь-яку пору року птахи кричать, шумлять, пищать, співають. Так вони спілкуються між собою і з... нами. Отож давайте уважніше прислухатися до голосів пернатих та спостерігати за їх поведінкою. У цій справі надійним вашим помічником покликана стати ця книга. Якщо ви по-справжньому зацікавитесь своїми летючими сусідами по планеті та покличете на допомогу це видання, то знатимете про птахів майже все: де вони живуть, як спілкуються, чим харчуються, як турбуються про нащадків, де будують свої гнізда, куди зникають восени і звідки з'являються весною та ще багато-багато іншого.

БАЛАБАН (*Falco cherrug*, балобан)

...Коли балабан не полює, то, пролітаючи, інколи подає голос, який нагадує дуже швидко пронизливе скигління. Почувши цей крик, більшість дрібних птахів починають тікати, ховаючись у кронах дерев, або ж замирають.

Рідкісний і зникаючий вид, поодинокі пари якого ще зустрічаються на Хмельниччині на прольоті. Балабан надає перевагу старим високостовбурним лісам, що межують з полями та луками. Він уникає великих масивів Славутчини і Шепетівщини, хоч на окраїнах цих лісів може з'являтися. Для життя балабана на території області є всі умови: достатньо невеликих лісових ділянок, є ліски, гаї, переліски, довкола оточені полями, луками та долинами річок. Тому, ймовірно, балабани у майбутньому можуть знову почати гніздитися в області, адже значна частина полів не обробляється, земля «парує», повільно перетворюється в степ, де достатньо різноманітних гризунів.

Балабан — хижий птах, який живиться переважно хом'яками, ховрахами, мишовидними гризунами, яких ловить на землі. Але цей хижак інколи харчується й галками, голубами та жайворонками. Під час полювання здатний розвивати велику швидкість, проявляє маневреність, кмітливість.

Балабан — великий сокіл. Для цього виду характерний статевий диморфізм, бо самці значно менші за самиць: їх маса не перевищує 900 грамів. Самиці ж сягають 1200 грамів. У самця верх голови з бурими штрихами та світлими краями. Спина і крила рудувато-бурі, низ тіла білий, вкритий своєрідними повздовжніми цятками. Дзьоб гачкоподібний, очі великі і темні, а ноги короткі та жовті. Видовою ознакою є те, що біля ока видно тоненькі «вуса».

Прилітає балабан з вирію в березні або на початку квітня: час його прильоту значною мірою залежить від того — рання чи пізня весна. Гніздо ці птахи влаштовують на високих деревах, або ж займають гнізда граків, круків і навіть чапель. Якщо в гнізді уже є яйця чи пташенята інших птахів, то їх викидають. Потім самиця відкладає до п'ять іржасто-рудих, густо вкритих рудувато-бурими плямами, яєць. Трапляється це у другій половині квітня.

Самиця насиджує кладку до місяця, але перші пташенята починають вилуплюватись вже на 28-му дні. Малюки з'являються на світ безпорадними: вони не можуть триматися на своїх ніжках, у них ще закриті очі та вушні отвори, тіло тільки місцями вкрите руденьким пухом. Пташенята 45 днів залишаються в гнізді. Батьки їх обігрівають і годують, розриваючи здобич на шматки гачкоподібним дзьобом. Зазвичай першому і найсильнішому пташеняті дістається їжі найбільше: воно виглядає серед своїх братів і сестер краще. Коли молодь підростає, то стає схожою на батьків, але молоді птахи з темнішим забарвленням верхньої частини тулуба і більш плямистим черевом.

Відлітають балабани до вирію в жовтні. Зимують вони на Балканах та Кавказі, в Малій і Середній Азії, у Північній або Північно-Східній Африці та Південно-Східній Азії.

БЕРЕСТЯНКА ЗВИЧАЙНА (*Hippolais icterina*, зелёная пересмешка)

...Берестянка звичайна — гніздовий і перелітний птах, який отримав свою назву в Україні тому, що для будівництва «оселі», особливо для її маскуванню, використовує шматочки березової кори — берести.

Дрібний птах, який зустрічається по всій Хмельниччині за винятком відкритих ландшафтів. Віддає перевагу листяним і мішаним лісам. Але пернатого іноді можна побачити і в парках, і садах біля населених пунктів. Щільність виду вища на півночі і в центрі області.

Дзьоб у берестянки звичайної тонкий, голова невелика, навколо ока оригінальне жовте кільце, а над очима своєрідні жовті брови. Птах зверху видається сірувато-зеленим, низ тулуба — жовтий. Махове і стернове пір'я на крилах виразно буре, а ноги темні.

У раціоні живлення берестянки звичайної переважають деревні комахи та павуки: вона їх частіше всього збирає на деревах та кущах, але ніколи не ловить комах на землі чи на воді. У теплий період року берестянки люблять харчуватися різноманітними ягодами.

Спів у берестянки звичайної голосний і триває декілька хвилин. Та вона здатна до наслідування звуків інших птахів. Коли вслухатися в її пісню, то вчувається «дедеві-дедеві», «дедеві-дедеві», «еррр», «ерр». Якщо самець кличе самичку, то видає позивні тривалі крики — «вед», «вед», «вед», «тце», «тце», «тце». Пісня берестянки звичайної має високий ступінь складності: у

неї іноді прості сигнали комбінуються з більш складними за певними правилами. Ймовірно, внаслідок перестановок мотивів і нот птах одночасно передає кілька повідомлень. Спілкуючись, птахи використовують сигнали, кількість яких і закодований у них зміст точно передаються з покоління в покоління. Сигнали ці означають загрозу, парування, маркування території або зграєвий сигнал. Цікаво, що самці берестянки під час співу настовбурчують на голові пір'я.

На Хмельниччину берестянка звичайна прилітає з вирію на початку травня. У цей час самець намагається зачарувати самичку своєю піснею, постійно рухаючись поряд з нею: так пара шукає відповідну ділянку для гніздування. Часто трапляється, що самичці не подобається місце, запропоноване самцем, і тоді птахи летять далі. Знайшовши потрібну місцину, берестянки у міцній розвилці гілок високо на дереві або на кущі мостять чашоподібне глибоке гніздо з травинок, влітаючи ззовні шматочки берести та вистеляючи всередині пір'ям і кінським волосом. Наприкінці травня чи на початку червня самичка відкладає чотири-шість рожевих з чорними плямами яєць. Обидва птахи протягом двох тижнів насиджують яйця. Пташенята починають вилуплюватися уже на 13 день. З'являються вони на світ доволі слабкими, кволими і безпорадними. Тому й залишаються в «оселі» ще 14 днів. Малюки так активно просять їсти, що батьки ледь встигають приносити їм їжу. Під час похолодання вночі та вранці, самиця постійно зігріває пташенят. Коли ж іде дощ - не дає намокнути, у спеку - створює комфортний затінок. Молоді птахи, покидаючи гніздо, загалом схожі на своїх батьків, але знизу блідіші, наче білувато-жовті.

З Хмельниччини берестянки звичайні відлітають у серпні — вересні. Зимують переважно в Екваторіальній і Південній Африці.

БОРИВІТЕР ЗВИЧАЙНИЙ (*Cerchneis tinnunculus*, обыкновенная пустельга)

...Боривітра звичайного можна побачити влітку у небі, коли він, наче «флюгер» висить у повітрі. Голова птаха спрямована завжди проти вітру, тому й створюється враження, ніби він бореться з вітром.

Малочисельний хижий птах на території Хмельницької області, який облюбовує невеличкі ліси, заплави, байрачні, острівні ліски і узлісся. Поселяється цей птах у лісосмугах і на крутих схилах. Щільність його дещо вища у Товтрах, але популяція не така чисельна, як хотілося б орнітологам.

Аби розгледіти птаха, необхідний бінокль, бо людину він близько до себе не підпускає: у разі небезпеки швидко злітає й тікає геть. Якщо ж пощастить побачити боривітра звичайного, що сидить на гілці дерева, то можна розгледіти, що голова у самців зверху сіра, зі своєрідними темними повздовжніми рисками. Шия, спина та крила зверху видаються іржаво-рудими, з чіткими темними плямами. Добре помітно, що стернове пір'я сіре, воно має чорні смужки на стрижнях. У цих птахів виражений статевий диморфізм: маса самиць до 250 грамів, а в самців — 200 грамів. Відрізняється самичка від самця не лише масою, але

й тим, що у неї на голові, спині та надхвісті бурі плямки на фоні іржаво-рудого забарвлення.

У раціоні живлення боривітра звичайного переважають гризуни, ящірки і комахи. Зрідка він ловить дрібних пташок, але це буває лише тоді, коли мало корму. Помітивши мишу, птах падає на землю: мить — і здобич в його цупких кігтях. З переможним криком тоді боривітер летить до свого гнізда. Голос у нього нагадує гучне й пронизливе скигління, яке лунає як «клі-клі-клі», «клі-клі-клі».

Гніздиться боривітер звичайний переважно в дуплах дерев або в старих гніздах ворон. Рідше в ярах у норах та невисоких будинках. Це свідчить про значну пластичність виду, щодо умов існування і гніздування. Самиця у травні відкладає до гнізда від 4 до 6 світло-коричневих з темними плямами яєць. Насиджує кладку самиця. Коли ж вона зголодніє, то її місце на яйцях займає самець. Та як тільки вона повертається, самець одразу ж покидає гніздо. Птахи насиджують кладку до 28 днів, але перші пташенята з'являються на 27 день: вони слабкі, сліпі і голі.

Малюки швидко ростуть і розвиваються. Згодом молодь вкривається зверху іржаво-рудим пір'ям, з рудими плямками на голові, спині та надхвісті. Махові пера мають світлі облямівки на крилах, а хвіст рудий, з бурими поперечними смугами. Добре натренувавши крила, розвинувши м'язи, молоді птахи починають самостійно літати, але ще певний час тримаються батьків.

Користь людям від усіх цих соколів дуже велика, адже вони знищують багато гризунів і комах, серед яких чимало шкідників лісового і сільського господарства. Саме тому вони мають підлягати абсолютній і повсюдній охороні.

На Хмельниччині осінній відліт цих птахів відбувається у вересні, рідше на початку жовтня. Повертаються ж вони з Африки та Південної Азії, де зимують, наприкінці березня.

Цікава орнітологія

Іноді птахи при перельоті втрачають напрям. Під Томськом зустрічали фламінго, що заблукали. Вони мешкають на Каспії і в тропіках. У Ярославську область (Росія) залітав гриф сип — мешканець Кавказьких гір. Залітають до нас птахи навіть з Америки. Так в Україні бували випадки появи дрозда Свенсона, що гніздиться і зимує на американському континенті.

ВІВСЯНКА САДОВА (*Emberiza hortulana*, садовая овсянка)

...Вівсянки садові селяться переважно поблизу місця, де з'явилися на світ і вирости. Якщо ж батьки загинули, то займають їхню гніздову ділянку.

Гніздовий і перелітний птах, який рівномірно поширений по всій території Хмельницької області. Для життя облюбовує відкриті місця з групами дерев і кущів, сади, парки, лісові галявини у невеликих лісках. Часто вівсянки садові тримаються луків, полів, ярів. Справжнім раєм для цього птаха є чагарникові зарості.

У Полонському парку, який знаходиться над річкою Хоморою, на розлогих кущах вдалось побачити вівсянок садових, які трималися зграйкою, дуже метушилися, вишукуючи комах. Деякі сідали на землю і між бур'яном збирали якесь насіння. Коли один із птахів перелітав на гілочку, то видавав коротеньку пісеньку «жив-жив-жив-тьє-тьє», «жив-жив-жив-гі-тю-тю», «жив-жив-жив-тьє-тьє»... Варто було якомусь птахові відбитися від зграйки, як один із самців сердито репетував, видаючи голосні позивні звуки «зі-уїї-зіуїї», «тфютт-тфютт-фютт-тцюкк-тцюкк». Після чого порушник повертався назад. Як тільки сторожовий птах помітив людей і голосно покричав «тью-тью-тью-ррр», «тью-тью-тью-ррр», зграйка миттю знялась і полетіла геть.

У вічі ж впало те, що для них характерний статевий диморфізм: у самців голова сіра із зеленуватим відтінком, горло, воло і верхня частина грудей виразно жовті, низ грудей і черево іржаво-бурі. Темна спина з поздовжніми плямами здається рудувато-бурою. Дещо світліші поперек та надхвістя. Дзьоб у вівсянки садової червонуватий, навколо великих, виразних очей є жовте кільце. Самички ж мають буре з оригінальними темними плямами пір'я на голові, горло у них брудно-жовте, а низ тіла рудувато-бурий з тем-

ними штрихами на волі та грудях. Короткі ноги у вівсянок садових світло-коричневі, а пальці мають міцні кігтики.

На Хмельниччину з вирію вівсянки садові прилітають наприкінці квітня – на початку травня. Гніздо, зручне, надійне, добре замасковане і майже непомітне, влаштовують на землі, використовуючи стебла, листя і корінці різноманітних трав. У молодих пар гнізда виходять дещо гірші, ніж у досвідчених. Вирішальним у виборі самця для самиці є якість його співу, зовнішній вигляд, активність, здатність протистояти суперникам.

Наприкінці травня самичка відкладає шість білуватих, з буруватими плямками, крапками, штрихами яєць. Вівсянки садові насиджують яйця обоє, але на кладці самичка проводить значно більше часу. Сліпі, немічні, із закритими вушними отворами і погано вкриті пухом пташенята вилуплюються на 12 день насиджування. Батьки годують їх комахами. Малюки досить швидко ростуть і вже через два тижні покидають гніздо. У цей час вони за забарвленням пір'я схожі на самичок, але видаються менш яскравими. Нижня частина тіла дещо плямистіша. Немає у забарвленні ні рудого, ні жовтого кольору. Набравшись сил, навчившись добре літати, опанувавши хитрощі полювання на комах, живлення насінням, пернаті готуються до відльоту, збираючись у зграї.

Починають відлітати з Хмельниччини вівсянки садові у кінці серпня, а останні перелітні зграйки можна помітити ще на початку вересня. Зимують вони у Північній Африці та Аравії.

ВІВЧАРИК ВЕСНЯНИЙ (*Phylloscopus trochilus*, пеночка-весничка)

...Самці вівчарика весняного співають навесні невтомно: за один день цей птах виконує понад 2000 пісень, адже часте і регулярне повторення мелодії сприяє зустрічі з самичкою.

Пернатий, який прилітає на Хмельниччину всередині квітня, є гніздовим та перелітним птахом. Під час перельотів його вдається побачити скрізь, де є деревна і чагарникова рослинність, але влітку зустрічається на вологих ділянках в листяних лісах з густим підліском. Найбільша щільність виду спостерігається на території Шепетівського, Старокостянтинівського, Славутського, Ізяславського, Полонського, Хмельницького, Летичівського, Ярмолинецького і Кам'янець-Подільського районів.

Але цього птаха досить важко помітити, бо він весь час ховається то в кронах дерев то в листі кущів. Коли перебуваєш у лісі, то прислухавшись, іноді вдається серед розмаїття пісень пернатих почути і голос вівчарика весняного. Його спів складається з елементів, які різняться за тривалістю, частотою і амплітудою. У вівчарика весняного пісня може складатися з 18 елементів. Голос же його лине з інтервалом «фїїть-фїїть-фїїть», «фїїть-фїїть-фїїть»... Коли самець кличе самичку, то видає позивний звук — протяжливе «фьюїіть-фьюїіть-фьюїіть», «фьюїіть-фьюїіть-фьюїіть»...

Маса вівчарика весняного становить до 10 грамів. Голова маленька з тонким дзьобом, очі коричневі, над очима є білясті «брови», верх тіла

бурий з оригінальним зеленкуватим відтінком, а низ наче білястий, жовтувато-бурий. Коли пернатий летить, то видно жовте підкрилля, короткі та світлі ноги. Особливої різниці між забарвленням самця і самиці немає, але самичка видається дещо меншою.

Повернувшись на Хмельниччину з вирію, вівчарики весняні відновлюють втрачені сили: живляться комахами і павуками. Пісня самців у цей час мелодійна, а у молодих буває короткою і навіть свистовою, але у всіх починається швидко і до кінця уповільнюється. Птахи розбиваються на пари, які обирають гніздові території, оцінюють достатність корму на ній, присутність ворогів, найбільш безпечні місця. Гнізда свої вони мостять на землі зі стебел і листків трав, а також з моху. Вони мають оригінальні кришечки і бічний вхід. Із середини дуже щедро вимощують пір'ям. Самичка відкладає 4-5 (але в окремих пар можна побачити й до семи) білих, з красивими червонуватими плямками яєчок.

Розшукати такі гнізда з повною кладкою в лісі вдається в другій половині травня або на початку червня. Самець вівчарика весняного участі в насиджуванні кладки не бере. Він частенько навідується до самички, приносячи павуків. Через два тижні починають вилуплюватись малюки: вони кволі, погано вкриті пухом, очі та вушні отвори закриті, навіть голова з шиєю хитаються - настільки пташенята безсилі. Малюки постійно просять у батьків їсти. Вони залишаються у гнізді 18 днів, але покинувши його, ще погано літають і зовсім безпорадні, тому дорослі близько тижня годують їх у лісі. Згодом пташенята починають самостійно ловити комах, павуків, розшукувати у лісі стиглі ягоди. Цікаво, що молодь у цей час видається набагато яскравішою, ніж її батьки.

З Хмельниччини вівчарики весняні відлітають на зимівлю у вересні-жовтні. Зимують вони в Південній Африці і частково в Аравії та Ірані.

ВІВЧАРИК ЖОВТОБРОВИЙ (*Phylloscopus sibilatrix*, пеночка-трещотка)

...Залицяючись, самець вівчарика жовтобрового тривалий час переслідує самичку, сідає на гілку поруч, весь час щебече, нахиляє голову, повертаючись то вправо, то вліво.

Зустрічається на всій території Хмельниччини, як у великих лісових масивах на півночі області, так і в заплавах, байрачних лісах, парках, дендропарках і зелених зонах міст.

Найкраще середовище для існування вівчарика жовтобрового дубові ліси з добре розвиненим підліском. Висока щільність виду спостерігається у Хмельницькому, Ізяславському, Шепетівському, Славутському, Ярмолинецькому, Старокостянтинівському і Летичівському районах.

Прислухавшись до голосів птахів у лісі, серед різноголосся можна почути пісеньку «сіп-сіп-сіп-сіп», «сісісіп-сіпсі-сіп-ррр»... Якщо ближче підійти до співака, який майстерно ховається у кронах дерев, і уважно придивитися, вдається помітити, що самець співає, перелітаючи з гілки на гілку. Коли він кличе самичку, то подає оригінальні позивні звуки «тюю-тюю-тюю», «тюю-тюю-тюю»...

Вівчарик жовтобровий за розмірами значно менший від горобця. Голова маленька, дзьоб тонкий, очі відносно великі та виразні, над очима є жовті брови, шия коротка, верх тіла сірувато-жовто-зелений. Груди ж яскраво-жовті, а черево біле. Короткі ноги жовтого кольору, пальці з дрібненькими кігтками. Маса вівчарика жовтобрового не перевищує 11 грамів. Харчуються вівчарики дрібними комахами, розшуковують їх яйця, гусінь і лялечок, не дають спокою і різно-

манітним павукам. На комах вони досить часто полюють у повітрі.

Вівчарик жовтобровий прилітає з вирію на Хмельниччину наприкінці квітня – у першій декаді травня. Відновивши сили після перельоту, пара на землі будує гніздо, використовуючи луб'яні волокна, суху траву, ніжні пагони трав, кінський волос і шерсть. Гніздо кулясте притиснуте до землі з боковим входом і добре замасковане. Знайти його можна лише випадково. Якщо в ньому сидить самичка, то її забарвлення зливається з кольором навколишньої рослинності, і тому вона злітає тільки тоді, коли хижак чи людина наблизяться на критичну відстань.

Залицяючись, самець вівчарика жовтобрового тривалий час переслідує самичку, сідає на гілку куща чи дерева поруч, весь час щебече, нахиляє голову, повертаючись то вправо, то вліво. Після парування в середині або вкінці травня самичка відкладає 5–7 білих, з червонувато-бурими плямками яєць. Самець у насиджуванні участі не бере. Самичка насиджує кладку 13 днів. Малюки вилуплюються кволі, погано вкриті пір'ям, і залишаються в гнізді до двох тижнів. Підрісши, набравшись сил, молоді вівчарики починають літати. У цей час вони зверху значно жовтіші від батьків.

З Хмельниччини вівчарики жовтоброві відлітають на зимівлю в кінці серпня на початку вересня. Зимують вони у Південній Африці.

ВІВЧАРИК—КОВАЛИК (*Phylloscopus collybita*, пеночка-теньковка)

...У лісі, парку або в гаю серед розмаїття пташиних голосів іноді вдається почути оригінальний спів, що нагадує дзвінке капання води «тінь-тянь-тюнь», «тінь-тянь-тюнь», рідше «фьють, юїть». Це співає вівчарик-ковалик.

Розповсюджений по Хмельниччині рівномірно, хоч тримається переважно густих чагарників, вологих ділянок лісів, гаїв і парків. Щільність його дещо вища в Ізяславському, Славутському, Шепетівському районах. Досить часто трапляється і в Хмельницькому, Старокостянтинівському та Лещинському районах. Тут він тримається не тільки вологих ділянок лісу, але й поблизу лісових струмків, невеликих боліт і озерець. Вівчарика-ковалика можна побачити і на півдні області.

Його пісня являє собою сигнали з одного-двох складів чи серій одноманітних за характером звуків, які утворюються з елементів, що різняться за тривалістю, амплітудою та частотою. У вівчарика-ковалика в пісні 24 елементи. Навесні цей птах співає невтомно, виконуючи за один день близько 2860 пісень. Багаторазове і повторення ніжнього «фїть-фїть-фїть», сприяє, ймовірно, зустрічі самиці з самцем. Трапляється, що використовуючи можливості імітування звуків інших видів птахів, вівчарики-ковалики, зберігаючи властивий їм наспів, наближують свої звуки до тих, які весь час чують поряд: цього достатньо для створення своєрідної місцевої «говірки». Манера виконання пісень передається птахами з покоління в покоління.

У квітні першими на Хмельниччину прилітають з вирію старі птахи, займаючи ті гніздові

ділянки, на яких вони з'явилися на світ. Саме у цей час і можна почути їх найдосконаліші пісні, яких вони навчилися свого часу у батьків. Молодші птахи прилітають дещо пізніше. Слухаючи дорослих, вони засвоюють різні деталі пісні, відточують власну майстерність. Орнітологи вважають, що такий же «вишкіл» проходять і молоді птахи, які з'явилися на світ не тут, але навчаться саме такому співу.

Звукова імітація пісні вівчариком-коваликом має доволі велике значення для виживання: якщо птах повторює без спотворення звуки інших видів, то ці звуки зберігають свій сигнальний характер і для тих птахів, у яких вони запозичені. Виникає зрозуміла «мова» для багатьох видів.

Вівчарики-ковалики живляться переважно дрібними комахами, гусінню і павуками. Ці птахи дуже рухливі — вони весь час шукають їжу.

У вівчарика-ковалика невелика голова, тонкий дзьоб. Шия, спина і хвіст бурі із зеленкуватим відтінком, а низ білястий, жовтувато-бурий. Ноги чорні. Проте є у вівчариків родинна ознака: у них на голові над очима біляві «брови».

Цей птах кулясте, трохи витягнуте гніздо мостить на землі або низько над землею, плетучи його з трави, моху та невеликої кількості пир'я. Після парування самиця відкладає в гніздо до семи білих з червонувато-коричневими плямами яєць. Трапляється це переважно у травні. Через два тижні вилуплюються малюки. Вони дуже швидко ростуть і через два тижні вже можуть літати. На зимівлю до Африки або Південної Азії ці птахи вирушають з Хмельниччини у кінці серпня — на початку вересня. На території області вони потребують охорони.

ВІЛЬШАНКА (*Erithacus rubecula*, малиновка, зарянка)

...Як тільки самець малинівки зрозуміє, що він не один на своїй території, то з невимовним криком так кидається на зайду, що обидва птахи аж падають у траву. Звідти чуються незвичайне вовтузіння і пицання. Через певний час пришелець тікає.

На Хмельниччині птах гніздовий і перелітний. Його можна побачити на вологих ділянках листяних лісів, у байрачних і заплавлених лісах, у дендропарках і парках. Щільність цього виду дещо вища на півночі і в центрі області. Рідше малиновка зустрічається на півдні. Тут вона тримається тінистих, вогких, зарослих чагарником місць.

Вільшанка має маленьку голову. Лоб, щоки, шия з боків, горло, воло й груди видаються яскраво-рудими зі червонуватим відтінком. Верх голови, шиї, тулуба зеленкувато-бурий, а надхвістя, наче, з рудуватим забарвленням. У малинівки тіло, підхвістя та черево з боків сірувато-буре, але середина черева помітно білувата.

Малинівки видають себе красивою піснею, яка складається з одного або двох складів. Вона коротенька, мінорна і дуже мелодійна. Вільшанка переважно видає позивні звуки — «чик-чик», «чик-чик», рідше, коли налякана, «цїї-цїї», «цїї-цїї». Інформативність пісні малинівки значною мірою залежить від чергування високочастотних і низькочастотних складів. Якщо у звичайній пісні малинівки умовно спробувати вкоротити мотиви і зменшити тривалість, то вона перетворюється на

бойову. Це орнітологи роблять за допомогою диктофона, коли досліджують поведінку вільшанки: її зазіхання на територію іншого птаха викликає особливо агресивну реакцію господаря, адже вони одні із найзавзятіших забіяк серед птахів. Самці малинівки призначають свої пісні не лише самичкам, але іноді й ненависним суперникам, які у гніздовий період претендують на їх територію.

У раціоні живлення вільшанок переважають комахи та деякі інші безхребетні тварини. Серед рослинної їжі ці птахи віддають першість різноманітним ягодам, рідше насінню.

Прилітають на Хмельниччину малинівки у березні. Певний час адаптуються до обраної території. Гніздо мостять на землі: під кушем, корінням, в урвищах ярів, а інколи під пеньками або в самих пенях, використовуючи для цього суху траву, листя, кінський волос.

Після парування самиця відкладає 4-5 рожеватих з червоно-коричневими цятками яєць. За літо буває дві кладки: перша у квітні — травні, а друга — в червні — липні. Два тижні яйця насиджує винятково самиця. Пташенята вилуплюються на 13 день і залишаються в гнізді ще 15 днів. Та навіть, коли вони вилітають з гнізда, їх батьки ще майже тиждень продовжують годувати. Молодь видається строкатою, бо зверху темно-бура з жовтувато-рудими плямками, знизу рудувата з оригінальними темними плямами.

Відлітають на зимівлю малинівки з Хмельниччини у жовтні-листопаді. Зимують вони у Західній і Центральній Європі, Малій Азії і Північній Африці. У теплі зими деяких птахів помічали й на півдні області.

ВОЛОВЕ ОЧКО (*Troglodytes troglodytes*, крапивник)

...Ці пернаті можуть витримувати досить суворі зими, зігріваючи своє малесеньке тіло від замерзання та компенсуючи втрату тепла поїданням великої кількості насіння різноманітних трав.

Рідкісний для Хмельниччини птах. Частіше його можна побачити на вологих ділянках, в заростях поблизу струмків, ставків, у ярах, зарослих балках біля річок, в лісах Ізяславського, Славутського, Шепетівського, Старокостянтиновського, Хмельницького, Летичівського, Ярмолинецького, Кам'янець-Подільського районів.

Одного разу, перебуваючи у Бражненському лісі, що в Полонському районі, довелося побачити на гілці ліщини дуже маленького птаха, який мав невеличку голову і шию, що плавно переходила в тулуб. Над очима виділялись світлі «брови», верх тіла здавався рудувато-бурым наче чорно-рябим з темними смужками. Низ сіруватий, на череві рябий, а хвіст — дуже короткий - якимось оригінально стирчав догори. Ноги — зеленкуваті з ледь помітними сірими кільцями — мали коротенькі кігтики на пальцях. Усі ці ознаки відповідали найменшому птахові області — воловому очку або кропивнику. Його маса не перевищує 10 грамів.

Навесні і влітку у раціоні волового очка переважають комахи, павуки і деякі інші безхребетні. У цей час птахи стають досить активними: самці

викладаються у своїх піснях, які у них гучні, дзвінкі та дуже мелодійні. У разі небезпеки або шукаючи самичку, самець видає позивні крики, які нагадують виразне «цік-цік», «цік-цік», «цік-цік», «цік-цік», рідше — «зррр», «зррр»... Аби інформація поширювалася на необхідну відстань і долала всі перешкоди, волове око часто повторює свої пісні. Тому навесні самці співають майже безперервно, за певними правилами комбінуючи прості сигнали і сигнали більш високого рівня, які наче складені з простих.

Кожен самець волового очка, уподобавши гніздову ділянку, тримається її, аби самиці було легше його знайти, почувши закличну пісню. Гніздо — частіше всього овальне чи кулеподібне, закрите, але з бічним входом — пара мостить у розвилці гілок, на повалених стовбурах або під корінням старих дерев, використовуючи листя, мох та пір'я. Цікаво, що деякі пари мостять гнізда навіть у купах старих гілок, що лежать у лісі. «Оселі» волового очка завжди добре замасковані.

У кінці квітня самичка відкладає до семи білих, з оригінальними червонуватими плямками, яєць. Існує думка, що за один сезон птахи мають два виводки пташенят. Самець участі у насиджуванні яєць не бере: цим протягом 16 днів займається виключно самичка. У цей час годувати її доводиться самцеві. За сприятливих умов малюки починають вилуплюватись на 13 день. Вони їдять багато комах і павуків, швидко ростуть і розвиваються, залишаючись у гнізді 15-17 днів. Набравшись достатньо сил, оволодівши методикою польоту, молоді птахи починають самостійно полювати на комах. У цей період вони дуже схожі на своїх батьків, але мають темні плями на нижній частині тіла.

Починаючи з серпня, волові очка кочують, не утворюючи великих зграй. І хоч ці птахи в області осілі, у минулому, коли були дуже холодні зими, вони відкочовували з півночі області на південь, а то й ще південніше.

ВИВІЛЬГА (*Oriolus oriolus*, иволга)

...За допомогою сигналів вивільги навчають своїх дітей, просять допомоги або погрожують. Немає напевно жодної важливої ситуації чи події, коли ці птахи могли б обійтися без звукових сигналів.

Гніздовий і пролітний птах на Хмельниччині. Почути і побачити його можна в листяних і мішаних лісах Старокостянтинівського, Летичівського, Ізяславського, Кам'янець-Подільського, Славутського, Шепетівського, Ярмолинецького і Хмельницького районів, а також у заплавлених лісочках, позахисних лісосмугах, парках і садах поблизу населених пунктів. Щільність виду значно вища у північній і центральній частині області.

Вивільга — красивий птах, який має довжину тіла до 25 сантиметрів і масу — 70-85 грамів. Оперення самців дуже строкате: голова, спина і низ тулуба яскраво-жовті, махові пера чорні, із оригінальними світлими облямілками, а стернові видаються чорними з жовтим. Цей птах має гострий, прямий і червоний дзьоб. Статевий диморфізм проявляється у тому, що самиця зверху жовтувато-зелена, а знизу блідо-жовта, з чіткими темними повздовжніми рисками, а виразний чорний колір на крилах і хвості не блискучий, а видається буруватим.

Прилітають вивільги на Хмельниччину переважно на початку травня. У цей час вони проявляють неймовірну активність і жвавість, перелітаючи з дерева на дерево. Самці мають відмінне координування голосової мускулатури, яке поєднується з досить досконалою нервовою системою. Тому вивільги здатні детально аналізувати звук і вищлюювати наявну інформацію. Здатність до незначного імітування і навчання дозволяє вивільгам деякою мірою передавати інформацію

від покоління до покоління. Навесні самці тихо співають, наче щебечуть мелодійну пісню, яка нагадує звуки «фіу-фіу-фіу», «фіу-фіу-фіу», «фіу-фіу-фіу»... Коли вони налякані, то чується різке «джуїть», «джуїть», «джуїть». Завдяки звукам, що виходять від ворога або здобичі, вивільги дізнаються про їх місцезнаходження.

У раціоні живлення вивільги переважають комахи, яких вона ловить на льоту, рідше — на землі. Не цурається і гусениць, різноманітних павуків. З другої половини літа вивільги переходять на рослинний корм, яким харчуються і восени.

Самиця обирає самця за гучністю голосу та якістю пісні. Молода пара мостить гніздо у вигляді гарно сплетеного з луб'яних волокон і трави кошика, який розміщується у розвилці гілок дерева. Вивільги вистеляють гніздо м'якою травою, шерстю і пір'ям. Самичка відкладає до п'яти білих з чорними плямами яєць. Насиджує кладку самичка, а самець підмінює її лише за необхідності. Насиджування триває два тижні, а перші малюки, дуже кволі і ледь вкриті пухом, з'являються на 13 день. Пташенята, набираючись сил, залишаються у гнізді протягом 14 днів.

Згодом молоді птахи стають схожими на самичок, але відрізняються від них тим, що у них темні плямки на нижній частині тіла дещо блідіші.

Біологи вважають, що ці птахи дуже корисні, оскільки знищують багато комах-шкідників. Самі ж вони входять до ланцюгів живлення інших видів тварин, тому потребують охорони.

Вивільги з Хмельниччини відлітають у серпні-вересні. Зимують в Екваторіальній і Південній Африці та Індії.

ВОРОНА СІРА (Corvus corone, серая ворона)

...Ворона розбиває горіх, коли не може його роздوبтати дзьобом, кидаючи з високого дерева на асфальтовану дорогу. Якщо не розбився, повторює, аж поки не доб'ється свого.

Найбільш розповсюджений птах на Хмельниччині. Він тримається лісів, лісосмуг і часто облюбовує парки, сквери в межах населених пунктів. Це осілий або частково кочовий вид. У ворони сірої голова, горло, передня частина грудей, крила та хвіст чорні. Все інше пір'я на тілі попелясто-сіре зі своєрідними чорними рисками.

Ворона сіра доволі гучний птах: її голос легко відрізнити від голосів решти пернатих: у них він хриплий, гучний та лунає як чітке «карр-карр», «карр-карр». Якщо записати сигнал тривоги, який видають ворони під час смертельної небезпеки, і відтворити його за допомогою великої динаміки в парку, де сидять ці птахи, то вони одразу всі тікають геть. Коли ж записати сигнал загального збору, то птахи дійсно збираються в тому місці, звідки він лине. Але орнітологи дійшли висновку, що не завжди сигнали осілих ворон зрозумілі для птахів з інших територій. Тобто можна зробити висновок, що в сигналах, які видають осілі ворони, є «діалекти».

У раціоні живлення ворон як тваринна, так і рослинна їжа. Поїдають вони ящірок, жаб, дрібних гризунів, птахів, пташенят, яйця інших птахів, комах, покидьки і падло. Навряд чи хтось

звинуватить у жадібності наших ворон. Якщо одна знаходить корм, то вона починає кричати, і з усіх боків злітаються інші птахи, ще здалеку сигналізуючи про своє наближення. Коли ворони збираються біля знайденої їжі за межами населеного пункту, то поведуть себе так галасливо, що й вороги їхні — лисиці, вовки — до цього місця збігаються.

Помітивши здалеку людину, ворона обов'язково видає тривале, іноді навіть деренчливе «ка-а-а». Почувши цей сигнал-застереження, інші птахи злітають із землі. Та цей сигнал «розуміють» і граки, і галки, тому й реагують відповідно. Ці птахи в пташиному світі мають не найкращу репутацію: інші види пернатих сприймають їх як розбійників і руйнівників гнізд. Але сірі ворони, почувши крик болю потерпілого птаха свого виду, часто летять до нього на допомогу, видаючи особливий сигнал, що збирає всю зграю. А зграя може нападати навіть на хижака, від якого потерпіла їх родичка. Це досить рідкісне явище у природі.

Свої гнізда з уламків гілок ворони сірі мостять на високих деревах у парках, скверах. У цьому процесі участь беруть обидва птахи, і самиця, і самець. У кладці ворон буває до п'яти зелених зі своєрідними темними крапками яєць. Це трапляється з кінця березня до середини квітня. Насиджує кладку до 17 днів лише самиця. Пташенята ж залишаються в гнізді до 35 днів. Після цього малюки здійснюють перші польоти, тренують м'язи крил, вчаться самостійно харчуватися. У цей час деяка частина найбільш слабких пташенят гине. У природі ворони відіграють важливу роль: виконуючи функцію санітарів, знищують шкідливих комах, регулюють чисельність мишовидних гризунів, і самі входять у ланцюги живлення інших тварин. Та чисельність сірих ворон в окремих населених пунктах слід регулювати.

В'ЮРОК (*Fringilla montifringilla*, в'юрок)

...На Хмельниччині в'юрки не розмножуються, бо навесні та влітку перебувають у лісовій зоні й лісотундрі Євразії. У лісовій зоні в'юрки населяють переважно березові ліси.

На Хмельниччині можна побачити лише на зимівлі або під час перельотів. Тримається він взимку лісових галявин, узлісь і вирубок. Цю пташку іноді вдається зустріти у зграйках із зябликами. В'юрок найчастіше зустрічається у лісах Славутського, Шепетівського та Ізяславського районів. Зрідка трапляється він взимку і південніше, але це пролітні птахи. В'юрки віддають перевагу хвойним лісам, а у мішаних або широколистяних вони бувають украй рідко.

Якщо придивитись до цього птаха, то можна помітити, що у самця голова і частина спини чорні, горло, груди й широка поперечна смужка на плечах наче іржасто-руді, а черево, надхвістя і тоненька смужка на плечах видаються тьмяно-білими. Цікаво, що самиця і самець восени і навіть взимку замість чорного кольору оперення мають буре з оригінальними темними плямами. Для цих птахів характерний деякий статевий деморфізм, бо самиці здаються в своєму оперенні менш яскравими, темні частини їх пір'я не чорні, а бурі, тоді як рудий колір нижньої частини тулуба блідо-вохристий. Цей птах розміром з горобця

або зяблика: його маса не перевищує 28 грамів. У раціоні живлення в'юрка переважає різноманітне насіння зазвичай голонасінних рослин.

Коли слухаєш пісню в'юрка, то кожний звук оригінальний, їх може бути близько 15. Часто один і той же звук має кілька значень. Залежно від ситуації, в'юрок використовує ті ж мотиви своєї пісні для маркування території, як сигнал небезпеки, сигнал спарювання, зграєвий сигнал. Цікаво, що у в'юроків свистові звуки високої частоти утворюються в лівій половині сириноксу, а шумові, низькочастотні — у правій. Пісня у цього птаха доволі красива і мелодійна.

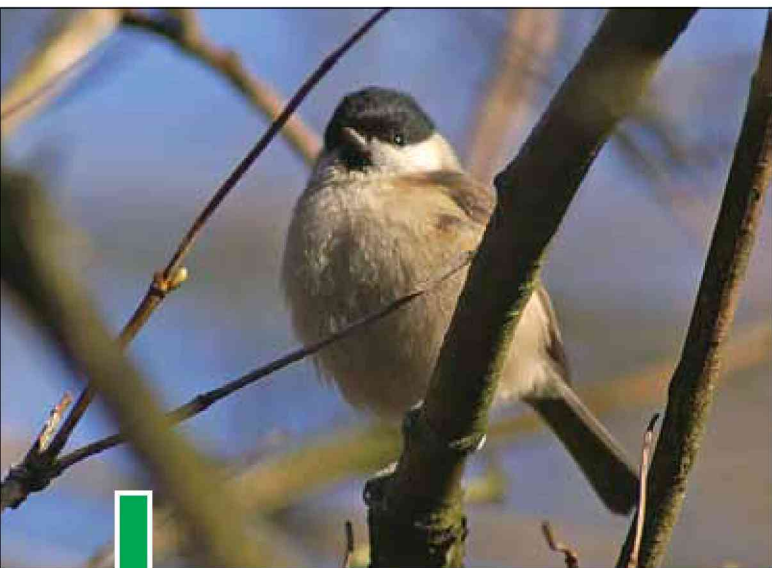
У гніздовий період в'юрки стають дуже активними: самці тримаються самиць, приділяючи їм чимало уваги. Свої гнізда птахи влаштовують на деревах, влітаючи у зовнішню стінку «оселі» шматочки берести. Після наполегливих залицянь самця, самичка відкладає яйця до гнізда. Насиджують обидва птахи. З'явившись на світ, пташенята багато їдять, швидко ростуть і розвиваються. Молоді птахи згодом стають схожими на самиць, але вони мають дещо невиразне забарвлення.

Влітку молодь літає, утворюючи мішані зграї із зябликами та іншими в'юровими. Коли настає зима у північній і середній смузі Євразії, в'юрки починають відлітати на південь. Саме у цей період вони і з'являються на Хмельниччині. Зазвичай, в'юрки для тимчасового життя обирають ті лісові ділянки, де достатньо насіння. У сильні морози птахи ховаються в дуплах дерев, іноді навіть використовують пусті гнізда інших птахів. Під час відлігу проявляють таку активність, що складається враження, ніби в'юрки веселяться. Іноді сваряться, можливо, відчуваючи збільшення тривалості світлового дня і наближення весни. Тоді й починають готуватися до нового перельоту на північ, нової мандрівки у своєму житті.

ГАЙЧКА БОЛОТЯНА (*Parus palustris*, болотная гайчка)

...Ставлення гайчок болотяних до молодих птахів — одне з найпрекрасніших явищ у природі. Пристрастна самовідданість, з якою батьки захищають своє потомство, не може не викликати захоплення.

Осілий, гніздовий і частково кочовий птах, який зустрічається по всій Хмельниччині, але для життя обирає ділянки мішаного, листяного лісу на півночі області, де є болота, річки, стариці, озера або струмки. Значна щільність цього виду спостерігається на Шепетівщині, де ростуть соснові ліси, в яких домінує сосна звичайна, береза бородавчаста, рідше трапляються ялина європейська і дуб звичайний.

Спів гайчки болотяної дуже мелодійний. Пісенька коротка. Навесні самці співають відчайдушно, наче суперничають в оригінальності. У їх трелях можна виділити сигнали злітання, залицяння, посадки, пов'язані з їжею. Від молодих птахів іноді вдається почути сигнали канючення, небезпеки або заклику. Цікаво, що сигнали кожної категорії у свою чергу поділяються на кілька різновидів, ймовірно, так ці птахи уточнюють інформацію, яка ними передається. Загалом для гайчки болотяної характерна барвиста трель — «ті-ті-ті», «дес-дес-дес», «ті-ті-ті», «дес-дес-дес», «цісе-цісе», «цісе-цісе»...

Цікаво, що гайчки болотяні за допомогою співу позначають і свою гніздову територію. Якщо якийсь самець порушує загальноприйняті прави-

ла, посягає на ділянку іншого, то самці, сидячи один навпроти одного на дереві, піднімають дзьоби, притискають до тіла пір'я, а потім із загрозливими криками починають перелітати з гілки на гілку. У цю хвилину, коли добре придивитись до пернатих, то впадає в око те, що в гайчки болотяної на голові чорна «шапочка», а під дзьобом такого ж кольору пляма. Спина, крила і хвіст сірувато-бурі. Шия з боків і щоки білі. Низ тіла здається бурувато-білим, ноги — короткі, пальці — з гострими кігтками. Птахи маленькі — їх маса не перевищує 12 грамів.

Гайчки болотяні живляться дрібними лісовими комахами. Делікатесом у них є павуки. Коли настає холодна осінь і зима, ці пернаті включають до свого раціону й насіння. Взимку гайчки болотяні постійно мандрують по лісах разом з іншими видами синиць. Як тільки знайде одна пташечка корм, то обов'язково покличе інших.

За літо у гайчки болотяної буває дві кладки. Якось, відпочиваючи у лісопарку поблизу Лісових Гринівців, а це класична грабово-дубова ділянка природного походження з домішкою берези, клена, черешні, вдалось побачити, як пара гайчок болотяних у дуплі дерева, видовбаного дятлом, будувала гніздо. Якщо ж готового дупла знайти не вдається, гайчки болотяні оселяються в пеньках. Для посилення гнізда птахи використовують мох, шерсть, кінський волос і пір'я.

На початку травня самиця відкладає до 10 білих з червоно-коричневими плямками яєць. Насиджує кладку протягом двох тижнів виключно самичка. Малюки з'являються на світ немічними, погано вкритими пухом, але швидко ростуть та розвиваються і вже на третьому тижні залишають «оселю», розпочинаючи самостійне життя. Молодь у цей період має чорне, наче, матове, з бурим відтінком, оперення на голові, а знизу вона бурувато-біла.

Цікава орнітологія

У Києві, на Хрещатику, влітку 2008 року була помічена «розумна ворона». Вона розважливо ходила тротуаром, щось там збирала і складала в мініатюрний поліетиленовий пакетик, який заховала в кущах. Після чого знову вирушала на пошуки.

Коли перехожі вирішили підгодувати її сухариками, вона зібрала їх по черзі дзьобом і перенесла до фонтану. Там розмочила у воді і з'їла.

Але встановити, що вона складала у пакетик, так і не вдалося. Бо тільки люди стали наближатися до її схованки, ворона схопила свій пакетик і полетіла геть.

ГАЙЧКА-ПУХЛЯК (*Parus montanus*, черноголовая гайчка)

...Молодь гайчки-пухляка не вся одразу стає на крило: деякі пташенята сидять на гілках дерев і голосно кричать, а батьки підлітають до них і ще деякий час підгодовують.

Нечисленний гніздовий і осілий птах на півночі Хмельницької області. Його можна побачити на території Славутського, Шепетівського, Ізяславського і Полонського районів. Облюбовує пернатий хвойні та мішані ліси. У такому середовищі частенько доводиться чути коротеньку і дзвінку пісню самця. Коли він підкликає самицю, то линуть позивні звуки — «цісе-цісе-цісе», «цісе-цісе-цісе», «джіі-джіі», «джіі-джіі»... Як тільки самичка з'явилась, то самець задоволено співає «ції-ції-ції», «ції-ції-ції»... Придивившись уважно до співака, можна помітити, що «шапочка» на його голові не блискуча, а матово-чорна. Вона більше закриває потилицю. Є чорна пляма і на горлі.

У її раціоні живлення в теплу пору року переважають різноманітні комахи і павуки, а восени і взимку вона мандрує по лісах разом з іншими пернатими і живиться насінням.

Гнізда ці птахи влаштовують у дуплах і старих пеньках, використовуючи мох, шерсть, кінський волос, пір'я і траву. Про наміри молодого самця самичка здогадується з його поведінки. Він повільно стрибає, літає, весь витягується і гордо піднімає голову. Найважливіше для нього — показати, що він уміє знайти місце для гнізда, обравши якийсь отвір і охороняючи його від суперників. Якщо самичці сподо-

балось дупло, пара будує гніздо, до якого на початку травня господарка відкладає 7-10 яєць. У гайчки-пухляка за сезон буває дві кладки: перша на початку травня, а друга — в червні. Насиджує кладку лише самичка протягом двох тижнів. Увесь цей час самець тримається поблизу. Пташенята вилуплюються кволі і слабкі. Вони постійно просять їсти. Батьки годують їх комахами і павуками, яких збирають на своїй гніздовій території, не даючи кохам надмірно розмножуватися.

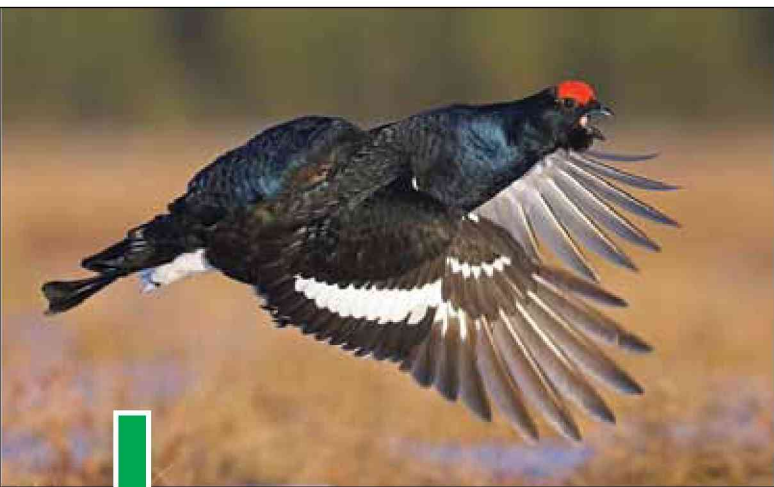
Дорослі птахи стежать за чистотою в гнізді, викидаючи дзьобом екскременти. А коли йде холодний дощ та під час похолодань, обігривають малюків. Пташенята залишаються в гнізді до трьох тижнів, хоча найсильніші покидають його на 17 день. У молодих птахів чорне оперення, на голові матове, з красивим бурим відтінком, на череві — бурувато-біле. Трапляється, що пташенята падають на землю. На їх крик прилітає самичка або самець і дають їсти. Згодом пташеня або справляється зі своїм безсиллям, або гине. У цей час у гайчки-пухляка найвища смертність серед молоді. Відбувається інтенсивний природний відбір — виживають найсильніші. Навчившись добре літати і полювати, молодь разом з батьками починає мандрувати у пошуках насіння. Взимку, коли в лісі уночі знижується температура повітря, пернаті ховаються в дупла дерев. Іноді ці птахи у пошуках корму, здається, забувають про свою безпеку і прилітають у парки, дендропарки, зелені зони міст.

Гайчки-пухляки разом з іншими видами синиць можуть утворювати невеликі зграйки, які весь час розшукують їжу. Тому взимку любителям природи необхідно розвішувати на деревах годівнички й підгодовувати цих чудових птахів.

ГЛУШЕЦЬ (*Tetrao urogallus*, глухарь)

...У поведінці глушця цікаве те, що спекотного літа він любить «купатись у пилюці». Ці місця часто називають «порхалищами».

Зниклий птах на Хмельниччині, який мешкав у лісах Славутського, Шепетівського і Полонського районів. З 1800 року по 1900 рік щільність птаха була досить високою, але з 1901 року в зв'язку з інтенсивним полюванням на нього, вже зустрічаються окремі групи. З 1951 року глушець, як вид, на території області зникає.

Глушці осіло жили в дуже глухих ділянках хвойних лісів. Для них характерний статевий диморфізм: маса самиць сягає 2,5 кілограма, а самців — 5,5 кілограма. У самців голова, шия, передня частина спини, тулуб з боків, покривне пір'я хвоста видається синьовато-сірим зі своєрідною тонкою хвилястою смугастістю. Цей птах має чорне черево і воло, яке здається яскраво-зеленим з оригінальним металічним блиском. Спина, плечі і покривне пір'я крил наче каштаново-коричневі з виразними світлими смужками. Типовою ознакою самців є те, що у них над очима виділяються червоні бородавчасті брови. Самиці відрізняються від самців тим, що у них верх тулуба вкритий темно-бурым з красивою рудувато-вохристою поперечною смугастістю пір'ям. Пір'я нижньої частини тулуба рудувато-вохрите з темно-бурыми поперечними смужками та плямами. Воло у самиці глушця руде, а кінці рульового пір'я білі, те ж саме можна сказати і про пір'я на грудях і череві.

У раціоні живлення глушця переважають ягоди, насіння, зелені стебла, листки і бруньки. Влітку охоче полює на комах, молюсків,

черв'яків. Взимку харчується хвоєю сосни і ялини.

У разі небезпеки птах швидко ховається в заростях кущів або раптово з великим шумом злітає на нижні гілки дерев, а звідти перебирається вище.

Навесні, коли ще не розтанув сніг, глушці збираються на токовища. Токування глушців — своєрідна поведінка перед паруванням — форма спілкування птахів. Під час токування вони співають пісню, яка нагадує «клацання» чи «точіння». Птахи стають у певні пози, роблять специфічні рухи, демонструють шлюбне оперення, влаштовують «шлюбні ігри» на землі, так звані «турніри». І все це робиться для того, щоб самиця обрала найкращого самця.

Гніздовий період у глушців починається у квітні, на токовищах. Самиця, будуючи гніздо в ямці на землі, рідше у траві чи під якимось кущем, вимощує його сухою травою і листям. У кладці буває від 7-9 до 16 глинястих з червоно-коричневими плямами яєць. Самиця глушця висиджує яйця до 25 днів. Малюки ж починають вилуплюватися вже на 22 дні насиджування. Як тільки пташенята обсохнуть, вони можуть бігати і вчатися ховатися у траві та шукати їжу. У цей час в раціоні живлення пташенят переважають комахи, лялечки мурашок і насіння рослин.

Під час небезпеки самиця подає короткі уривчасті звуки, які нагадують «тик-тик», «тик-тик», або «бак-бак», «бак-бак». Малюки від цього сигналу здригаються, завмирають або ховаються у кущах і траві. Уже через два тижні пташенята, тікаючи від ворогів, здатні перепорхувати, а в місячному віці добре літають.

Молодь глушців у цей час має маскувочне забарвлення пір'я: верх тіла темно-бурий з рудувато-вохристою смугастістю, а низ рудувато-вохристий з темно-бурыми поперечними смужками і плямами. На грудях у молодих глушців кінчики пір'я білі, воло наче руде, але кінці рульового пір'я теж білі. Через певний час молодь починає видавати уривчасте подвійне «клацання», яке нагадує «тик-так-тик-так».

ГОЛУБ-СИНЯК (*Columba oenas*, клинтух)

...Синяк — дуже обережний птах. Якщо пара не висиджує пташенят, то до нього підійти майже неможливо. У лісі він, здалека угледівши небезпеку, злітає з дерева. Літає ж пернатий швидко, спритно маневруючи між деревами.

На Хмельниччині голуб-синяк перелітний. Проте орнітологи виявили окремі пари й на зимівлі. Він схожий на звичайного домашнього голуба, але трохи менший і стрункіший за нього. Зверху птах весь сизого кольору. Шия із зеленувато-пурпурним відливом. Дзьоб і ноги червоні. Навколо ока сіре голе кільце. Самиця схожа на самця і відрізняється тільки більш матовим кольором пір'я та дещо меншими розмірами. Важить пернатий 230-320 грамів, його тіло у довжину 32-36, а розмах крил 63-70 сантиметрів.

Голуб-синяк поселяється у старих листяних чи змішаних лісах, де трапляються великі дерева з дуплами. Проте суцільних лісових масивів пернатий уникає. Тому чисельність голуба-синяка на півночі і півдні області дещо нижча, ніж у центральній частині. Іноді облюбовує він старі парки, а місцями селиться й на високих обривах. Його характерний голос — рівномірне «хууу-хууу-хууу», повторюване десять-п'ятнадцять разів підряд — найчастіше вдається почути у гніздовий період. Це самець, розпушивши хвіст та настовбурчивши пір'я на шиї, походить сюди-туди по товстій гілці чи сучковій і «воркоче». Зазвичай голуби-синяки воркують по одинці, але там, де їх багато, іноді можна почути голоси й кількох птахів одразу.

У березні з місць зимівлі голуби-синяки повертаються на територію області парами. Тому, опинившись на гніздовій ділянці, одразу ж по-

чинають розшукувати зручне дупло для гнізда. Якщо ж такого знайти не вдається, займають старі воронячі чи сорочі гнізда, а іноді й самі їх мостять. У дуплі ж самиця за допомогою самця складає кубло із сухих гілочок і стебел трави. Найчастіше таке гніздо має розміри 180-290 міліметрів. Зазвичай ці голуби для гніздування вибирають такі місця, де ліс чергується з полями. До гніздування приступають на другому календарному році. Однак, протягом усього літа можна зустріти зграї птахів, що не гніздяться.

У середині квітня самичка відкладає два білих яйця, які голуб і голубка насиджують по черзі. Кладки вони не залишають навіть за явної небезпеки. А зашкодити голубам-синякам на гнізді може куниця, яка розшукує поживу. Коли самичка гине, самець продовжує насиджувати яйця і вигодовуватиме пташенят самостійно. Малюки з'являються на світ через 17 (за іншими даними 21) днів зовсім безпомічними і сліпими. Батьки годують їх спочатку «пташиным молоком», а потім зерном і насінням різних рослин. Через три з половиною — чотири тижні молоді птахи стають на крило, але ще тижнів зо два тримаються біля батьків. Старі ж птахи підшукують нове дупло для наступної кладки.

Молоді ж голуби-синяки у зграях з ранку літають на відкриті місця харчуватися. Спеку перебікують десь біля води в лісі, де відпочивають на деревах. А увечері знову вилітають у поля. Ночують завжди в лісі. Ближче до осені, коли збираються значні зграї, вони майже цілий день проводять у полі, подовгу не повертаючись в ліс.

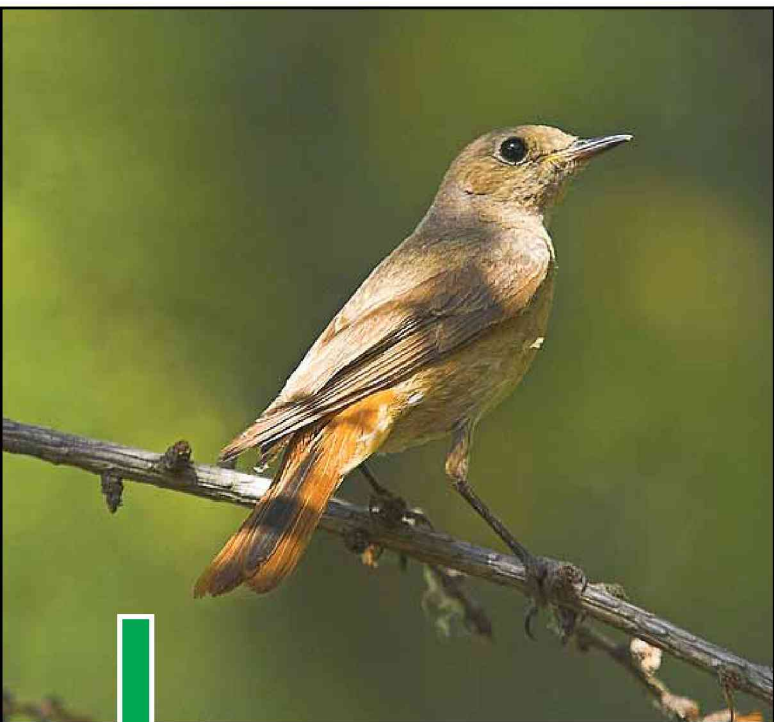
У кінці вересня — на початку жовтня голуби-синяки об'єднуються в досить численні зграї. Кілька років тому непогода змусила декілька десятків тисяч голубів зупинитися на злітній смузі одного з кавказьких аеропортів, і рух літаків був паралізований майже на тиждень.

Основні райони зимівлі — південь Європи, Середземномор'я, Близький Схід, Центральна Азія.

ГОРИХВІСТКА ЗВИЧАЙНА (*Phoenicurus phoenicurus*, обыкновенная горихвостка)

...У разі небезпеки горихвістка – мати, підлетівши близько до ворога, сідає і тривожно скрикує. Тільки хижак наблизиться, швидко відлітає. Повторює цей прийом доти, доки не відведе загрозу від безпомічних малюків.

Зустрічається на Хмельниччині переважно у листяних й мішаних лісах, лісках, дендропарках, парках і навіть у садах. Оминає вона лише відкриті ландшафти.

Горихвістка звичайна має білий лоб, на горлі та щоках чорна «пов'язка», груди і хвіст яскраво-руді. Верх тіла у самця видається немов сірим, а в самиці тім'я голови, шия, тулуб бурувато-сірі, низ же наче рудувато-білий, хвіст – яскраво-рудий. Для цих птахів характерний статевий диморфізм, хоча маса і самичок, і самців приблизно однакова і становить 17 грамів.

До раціону живлення горихвісток входять різноманітні комахи та деякі інші безхребетні тварини. Частіше всього вони їх ловлять у польоті, але можуть розшукувати й на стовбурах і гілках дерев, іноді у траві або на землі. Горихвістку звичайну можна визначити за її характерним рухом яскраво-рудого хвоста: вгору – вниз. При цьому вдається

почути і її голос, який лунає, як дзвінке «фїїть-тік-тік», «фїїть-тік-тік», або коротеньку, мелодійну, навіть трохи мінорну пісеньку, коли самець кличе подругу – «ю-тік-тік», «ю-тік-тік».

Цікаво, що горихвістка є завзятим забіякою. Якщо самець зрозуміє, що він на своїй території не один, то дуже швидко переходить до дії. Квапливо вигукує «фі-рі-рі-рі-рі-рі», і як тільки з'являється суперник, так агресивно нападає на нього з невиразним криком, що аж обидва забіяки падають у кущі. Звідти лунає крик і вовтузіння, а потім вилітає обідраний пришеlecь і кидається геть. За ним з'являється господар території з розпушеним хвостом і розкритими крилами. Він сідає на гілці і переможно співає. Конфлікт вичерпано. Ніхто із забіяк особливо не постраждав, а на місці бійки залишилось декілька пир'інок.

Прилітає на Хмельниччину горихвістка звичайна наприкінці квітня. Перед паруванням птахи в дуплах, щілинах будівель, іноді – у шпаківнях із стебел, листків, корінців, пир'я будують доволі велике пухке гніздо. Самиця зазвичай двічі на рік відкладає 5–6 блакитних яєць. Вперше це відбувається у середині травня, а вдруге – на початку липня. Насиджує яйця протягом двох тижнів переважно самичка, але зрідка її може підміняти й самець. Пташенята залишаються в гнізді до 14 днів. Молодь, покрившись пир'ям, стає строкатою: зверху рудувато-бура, знизу – жовтувато-біла зі своєрідною темною облямівкою.

Відлітати горихвістка звичайна з Хмельниччини у вирій починає у вересні. Зимують ці птахи у Південній Африці та Аравії. На теренах нашої області цей вид потребує охорони під час розмноження.

Цікава орнітологія

Президент Ізраїлю Шимон Перес проголосив у травні 2008 року одуда національним птахом єврейської держави. Орнітологічний символ країни 150 тисяч ізраїльтян вибирали з десяти претендентів. У голосуванні, приуроченому до 60-ліття Ізраїлю, взяли участь 4 тисячі шкіл, більше 9 тисяч дитячих садків, всі армійські частини, включаючи Генштаб, відвідувачі популярних ізраїльських інтернет-ресурсів, вчені, що увійшли до складу експертної комісії. В результаті одуд набрав 35 відсотків голосів, випередивши щигля і славку, що розділили друге місце з результатом 10 відсотків.

ГОРЛИЦЯ ЗВИЧАЙНА (*Streptopelia turtur*, обыкновенная горлица)

...Гніздо горлиці звичайної видається надто вже тендітним, бо так складене з гілочок, що аж просвічується наскрізь. І лише коли самичка вимостить його пір'ячком, стає надійним і теплим.

Голуб з маленькою головою і струнким видовженим тулубом. Ноги у нього короткі, на голові та шиї - сіре пір'я. До того ж на шиї з обох боків є великі плями, що, наче, складаються з тонких чорних і білих смуг. Коричневі спина та крила у горлиці видаються чорно-рябими. Низ тіла сірувато-рожевий, а черевце біле. Цей птах має темно-сірий хвіст, з білими плямами з боків, які особливо добре видно, коли горлиця летить. Маса її 160 грамів.

Птах живе на Хмельниччині переважно в листяних лісах, але він трапляється і в садах та лісосмугах, і в парках та скверах. Та особливо полюбає горлиця молоді широколистяні ліси.

На Хмельниччині за даними обласної організації УТМР у 2006 році нараховувалось — 54267 горлиць. Ці птахи є у всіх районах області. Найбільше їх у Шепетівському — 12890, Хмельницькому — 7973, Краси́лівському — 4000, Деражнянському — 3565, Кам'янець-Подільському — 2890, Лети́чівському — 2825 і Старокостянтинівському — 2610 районах. Найменша чисельність цього виду в Ізяславському районі — 398 особин.

Горлиця звичайна — птах перелітний. З'являється він на Хмельниччині в другій половині квітня. У цей час у раціоні живлення горлиці

переважають комахи, вегетативні частини рослин — листки, зелені пагони, а пізніше насіння.

Коли знаходишся в лісі, то на окремих ділянках можна почути приємне воркування: «урр... урр... урр...» або «руу-ру-ру, руу-ру-ру». Підійшовши ближче, іноді вдається розгледіти птаха серед гілля дерев. У разі небезпеки або якоїсь необхідності птах злітає з гучним лопотінням крил. Одразу впадає в око те, що горлиці живуть парами, бо самиця і самець постійно перебувають разом. Мостять вони гніздо удвох, але самичка при цьому відіграє головну роль. Частіше всього його можна побачити на деревах і кущах, зрідка - дуже низько над землею.

Наприкінці травня самиця відкладає два білих яйця. Трохи більше, ніж через два тижні вилуплюються пташенята. Вони ростуть досить швидко і вже через три тижні здатні добре літати. За сприятливих умов у липні може бути й ще одна кладка. І цих пташенят горлиці встигають вигодувати і підготувати до життя. Молоді птахи відрізняються від своїх батьків тим, що здаються буруватими, рудого пір'я з боків і на шиї в них поки що немає.

Одні групи птахів відлітають у вересні, а на деяких територіях, що мають достатньо кормів, дещо затримуються і відлітають у жовтні.

Цікава орнітологія

Альянс організацій із захисту природи BirdLife International оприлюднив доповідь про стан птахів у світі. Виявилось, що за останніх півстоліття на планеті значно зменшилися популяції найпоширеніших видів птахів.

Згідно з доповіддю, чисельність 56 із 124 поширених в країнах Європи видів птахів значно скоротилася в 20 країнах за 26 років. Особливо серйозна ситуація спостерігається з вірджинською курілкою, чисельність якої за останні десятиліття скоротилася на 82 відсотків, з вечірніми американськими дубоносами, чисельність яких скоротилася на 78 відсотків, і коричневоголовими синицями — на 73 відсотки.

У Великобританії також спостерігається значне зниження чисельності зозулів і солов'їв, а також частково в континентальній Європі скоротилася популяція звичайних горлиць і просянок.

Що стосується Азії, то тут занепокоєння експертів викликають грифи, а на Близькому Сході — сови.

ГОРЛИЦЯ САДОВА (*Streptopelia decaocto*, кольчатая горлица)

...Горлиця садова – споконвічний мешканець розріджених лісів Індії. І ще на початку ХХ століття зустрічалася тільки в країнах Середземномор'я.

На відміну від сизого голуба, який переселився в міста зі скель і високогір'їв, горлиця садова – споконвічний мешканець розріджених лісів своєї батьківщини – Індії. І ще на початку ХХ століття вона зустрічалася тільки в країнах Середземномор'я. На Хмельниччині ж трапляється головним чином у садах і парках сіл та міст.

Цей пернатий має довжину тіла близько 31-33 сантиметрів (довжина крила самців 17,5-19,1, самиць – 16,9-18,8 сантиметра) та вагу 135-250 грамів. Забарвлення пір'я – однотонне сірувато-рожеве, з вузьким чорним півкільцем

на шиї. Виразного статевого диморфізму не спостерігається, але самиці дещо менші, та й забарвлення їх трохи блідіше. Місцеперебування птахів можна визначити за трискладовим воркуванням «ду-дуу-ду». На відміну від інших горлиць іноді в польоті видає верескливий крик. Харчується переважно насінням хвойних дерев і комахами, а також зернами злаків. Але можуть їсти кришений хліб та кашу. Регулярно літає на водопій.

Поселяються горлиці садові окремими парами. Самець воркоче і робить токові польоти над своєю територією, що займає частину скверу чи вулиці з деревами. Плоске гніздо з гілочок найчастіше мостять на деревах, де є зручні розвилки гілок. Рідше гніздяться на яких-небудь будівлях – трубах, стовпах, антенах. Поселення можуть бути дуже щільними, так що буває два гнізда на одному дереві. Період гніздування триває з квітня до серпня.

Цікава орнітологія

Канадські учені винайшли метод, який дозволяє виміряти коефіцієнт інтелекту птахів. Співробітники університету МакГілла в Монреалі стверджують, що ворони і сойки – «обчислювальні машини» світу пернатих. Шкала IQ ґрунтується на тому, наскільки різноманітні дії птахів у їхньому прагненні здобути їжу. Луїс Лефебр, керівник роботи, здивований тим, що папуги, попри свій відносно великий мозок, посіли не найвищі місця у цій ієрархії.

Дослідники проаналізували 2 тисячі розповідей про нестандартні способи, з допомогою яких птахи здобували їжу в умовах дикої природи, за останні 75 років. У результаті список найвинахідливіших очолили ворони і сойки.

Лефебр наводить кілька прикладів. Під час війни за свободу в Родезії (тепер Зімбабве) один орнітолог спостерігав за грифами, що сиділи на огорожі з колючого дроту і чекали появи на мінному полі газелей та інших травоядних тварин – у результаті вони одержували добре подрібнену їжу. Інший фахівець бачив поморників у Антарктиці, які, приєднавшись до молодих тюленів, годувалися молоком їхньої матері.

Багато птахів із високим IQ не популярні серед людей. Ми симпатизуємо переважно співочим птахам, які не вирізняються новаторськими ідеями в питаннях добування їжі. Проте доктор Лефебр стверджує, що у своїй роботі він не оцінював кмітливості пернатих. Зробити це дуже важко, оскільки не завжди зрозуміло: навчився птах, спостерігаючи за іншими, чи досягнув науку сам.

ГРАК (*Corvus frugilegus*, грач)

...Граки — самці, бажаючи привернути до себе увагу, співають з «повним ротом».

Немає на Хмельниччині такої місцини, де б не було цих пернатих. Це осілі й кочові птахи, які гніздяться колоніями у парках, скверах, у полязахисних і пришляхових насадженнях. Узимку граки доволі добре почуваються у різних мікрорайонах Хмельницького та інших міст області: вони сміливо ходять і літають біля узбіч доріг, постійно заглядають до смітників, розтягують викинуті людьми харчові продукти. Цей птах у складних погодних умовах підпускає до себе людину на 1,5-2 метри. Коли людина зупиняється, то граки ходять довкола неї, нахилиючи голову, пильно спостерігають. Але як тільки перехожий зробить рух руками, птахи летять геть.

Якось, перебуваючи на території дачного масиву «Мрія», що за мікрорайоном Дубове, довелось побачити цікаву ситуацію, коли два граки і сорока сиділи поряд на відстані 10-15 сантиметрів на даху будинку. Біля сороки сидів трохи менший грак. Сороці почала дзьобати його з одного боку, а інший, побачивши це, став їй активно допомагати з іншого боку. Бідний птах не витерпів наруги і полетів геть.

Навесні або восени граки часто ходять у полі за тракторами, що орють землю, збирають чер'яків, личинок комах, комах і гризунів. Граки споживають як тваринну, так і рослинну їжу. Не цураються ці пернаті у холодні засніжені зими і падла. Але все-таки граки в своєму раціоні надають перевагу різноманітним комахам, їх личинкам, дрібним гризунам, пагонам зернових культур і насінню.

Грак має обтічне і струнке тіло, голова невелика, дзьоб сірувато-чорний, а біля основи дещо сірувато-білий, забарвлення тіла блискучо-чорне, ноги короткі чорні, на пальцях відносно довгі кігті. Маса цього птаха близько 500 грамів.

Орнітологи давно помітили, що заміна зимуючих граків на місцевих відбувається, як пра-

вило, на початку березня. У гніздовий період у граків добре виражений ритуал годування. Правда, останнє «слово» у залишається за самцями: як тільки самичка погодиться взяти корм у самця, пара розпочинає мостити гніздо. Спочатку обидва птахи носять гілки довжиною до 20 сантиметрів, а потім їх приносять переважно самець, а самичка майструє гніздо, використовуючи не лише гілки, але й траву та шерсть. Трапляється, що птахи тривалий час користуються своїм гніздом. Завершивши гніздо, самичка у середині квітня відкладає до п'яти зеленкуватих, з оригінальними темними плямками, яєць. Вона насиджує кладку 20 днів, але не голодує: самець забезпечує її кормом і повідомляє... різноманітну інформацію. Підлітаючи з кормом, самець подає чотири різні сигнали, які нагадують поважне і трохи протяжне «гаа», «гаа» або «каа», «каа». Слабкі, кволі, вкриті дуже рідким пухом граченята починають вилуплюватись на 18 день насиджування. І хоч вони багато їдять і швидко розвиваються, у гнізді залишаються до 30 днів. Опанувавши тонкощі польоту та добування їжі, молоде покоління збирається у зграї і живиться вже на полях, звалищах або пустирях. У цей час молоді птахи мають бурувато-чорне забарвлення, але без блиску, характерного для дорослих.

Більшість граків з Хмельниччини відлітає на зимівлю в жовтні, деякі на початку листопада. Зимують вони у країнах Західної і Південної Європи, у Передній і Середній Азії, але певна кількість залишається зимувати. А з півночі ще й кочові зграї граків прилітають до нас на зимівлю.

ДРІЗД БІЛОБРОВИЙ (*Turdus iliacus*, білобровик)

...Особливістю дроздів білобрових є те, що свої гнізда з середини вони обов'язково вимащують товстим шаром глини.

Досить рідко зустрічається на гніздуванні на півночі Хмельницької області. Під час сезонних перельотів можна його побачити і в центральних та південних районах. Це птахи за розмірами дещо більші за шпаків. Поселяються переважно у лісах з добре розвиненим підліском. Саме у таких місцях серед пташиного багатоголосся іноді вдається почути і його гучний спів, що являє

собою окремі фрази, схожі на «фі-ліп-філіп, чай-пить, чай-пить». Свою ж назву птахи отримали за пасма світлого пір'я над очима.

На Хмельниччину дрозди білоброві повертаються з вирію в кінці березня. Чашоподібне гніздо мостять невисоко на деревах, кущах чи пеньках. Іноді оселю дрозда білобрового, складену з паличок і травинок, можна побачити навіть на землі. Особливістю цих птахів є те, що з середини вони обов'язково вимащують гніздо товстим шаром глини. Наприкінці квітня і на початку червня самичка відкладає по 5-7 блакитних з темними плямами яєць. Насиджує кладку протягом двох тижнів також вона. Самець же у цей час тримається десь неподалік. Перші пташенята починають вилуплюватися на 13 день насиджування. З першого ж дня вони постійно вимагають від батьків їжі. А ті невтомно носять їм комах, черв'яків та слимаків. Дорослі птахи харчуються ягодами та насінням. Незважаючи на те, що малюки з'являються на світ зовсім немічними, ростуть досить швидко і вже через два тижні стають на крило та розпочинають самостійне життя.

На зимівлю невеликими зграями дрозди білоброві вирушають у жовтні.

Цікава орнітологія

Швидкість польоту птахів на прольотах відносно невисока. Наприклад, у перепела — 40 кілометрів на годину. Найвища швидкість у серпокрильця — 160 кілометрів на годину. При такій швидкості польоту птахи могли б за відносно короткий час досягти області зимівлі або гніздування. Але насправді переліт розтягується на тривалий час. Вважається, що птахи при дальніх перельотах покривають за день від 150 до 200 кілометрів. Таким чином, наприклад, горобині витрачають на переліт з Європи до Центральної Африки 2-3 і навіть 4 місяці.

При весняному перельоті птахи зазвичай летять швидше, ніж при осінньому. Сорокопуд-жулан, наприклад, восени летить близько 3 місяців, а навесні — 2. Висота перельоту середня. Багато дрібних горобиних летять низько над землею, ще нижче — при зустрічному вітрі, щільній хмарності, опадах. Великі види летять приблизно на висоті 1-2 тисячі метрів, середні і дрібні — близько 500-1000 метрів. Проте в Гімалаях гусей на прольоті спостерігали на висоті близько 8 тисяч метрів над рівнем моря.

ДРІЗД СПІВОЧИЙ (*Turdus philomelos*, певчий дрозд)

...Співочі дрозди, побачивши яструба, за допомогою спеціального сигналу оголошують тривогу не лише для птахів свого виду, але й для зябликів, синиць і вівсянок.

Дуже красивий птах, який зустрічається в усіх районах області, але лише там, де ростуть листяні або мішані ліси з густим підліском. Цього птаха іноді можна побачити в невеличких лісках, гаях, дендропарках, парках і заповідних територіях. Щільність дрозда співочого вища в Ізяславському, Славутському та Шепетівському районах.

Дрізд співочий трохи більший за шпака. Забарвлення голови зверху, шиї, тулуба, крил і хвоста буре із зеленкуватим відтінком. Воло, груди і черево — жовтувато-білі, зі своєрідними темними трикутними плямками. А пухове пір'я видається вохристо-жовтим. Дрізд співочий має масу до 90 грамів.

Його місцезнаходження у лісі можна визначити, коли він дуже дзвінко, мелодійно і гучно співає. Позивним звуком цього птаха є «чакання», яке дрізд співочий видає чітко «чак-чак», «чак-чак». Іноді від нього вдається почути коротке «цііі», «цііі», рідше — «ціціці».

Загалом же всі звуки дрозда, а їх у нього 14, можна поділити на кілька основних категорій: сигнали злітання, посадки, пов'язані з їжею чи залицанням. У молодих птахів є ще оригінальні сигнали заклику, небезпеки і канючення. Цікаво, що сигнали кожної категорії у свою чергу поділяються на кілька різновидів, що допомагає уточнювати інформацію, яка передається. Пісня дрозда належить до найбільш тривалих — вона звучить кілька хвилин і складається з довгого ряду свистових та інших красивих звуків і колін. У пісні дрозда співочого завжди виражена гли-

бока індивідуальність і неповторність, але його потрібно вміти слухати.

Прилітають з вирію співочі дрозди на Хмельниччину в кінці березня. У цей час вони часто бігають по землі, шукаючи комах, черв'яків та інших безхребетних. Помічено, що дрозди їдять ягоди іноді навіть таких отруйних рослин, як беладона і бирючина. Особливе місце в їх раціоні займають слимаки.

На місцях гніздування співочий дрізд з'являється вже у квітні. Гніздо, яке будує переважно самиця, розміщується на невисокому дереві, кущі, іноді на пеньку і навіть на землі. Воно має вигляд глибокої чаші, вимощеної з різноманітних гілочок, моху, лишайників та сухих стеблинок трави. Особливістю гнізда співочого дрозда є те, що всередині воно вимазане слиною, перемішаною з трохлявою деревиною.

За одне літо у дрозда співочого буває дві кладки. Самиця часто обирає для парування того самця, який гарно співає, дуже рухливий і уважний до неї. До гнізда вона відкладає до шести яскраво-блакитних з чорними або чорно-бурими плямками яєць. Насиджує кладку до 13 днів виключно самиця. Перші ж пташенята вилуплюються вже на 11 день насиджування. Вони одразу ж починають активно просити у батьків їжу, і дорослі невтомно її носять. Найбільше ж пташенята полюбляють комах, а згодом починають споживати черв'яків та інших безхребетних. Малюки швидко ростуть і вже на третій тиждень, ще не вміючи добре літати, залишають «оселю». Їх перший політ відбувається на 18 день.

Відлітають у вирій співочі дрозди з Хмельниччини у вересні — жовтні.

ДРІЗД-ОМЕЛЮХ (Turdus viscivorus, деряба)

...Якщо в жовтні дуже низька температура, то птахи на ніч ховаються у гнізда. Особливо часто полюбляє грітися в них молодь. Старі ж птахи сідають біля стовбурів між гілок ялини.

Дуже рідко зустрічається на Хмельниччині. Частіше побачити його можна під час перельотів. Гніздиться ж у хвойних лісах Шепетівського, Славутського, Ізяславського і Полонського районів. У центрі та на півдні області протягом року не трапляється. На півночі ж дрозда-омелюха вдається побачити переважно поблизу галявин, на просіках чи узліссях.

Це один із найбільших дроздів, які мешкають на Хмельниччині. Маса його становить близько 125 грамів. Він має невеличку голову, коротку шию. Тіло зверху сірувато-буре, надхвістя руде, а низ тулуба жовтувато-білий з темними плямами. Хвіст довгенький, жовто-сірі ноги короткі, з ледь помітними кільцями, невеликими пальцями і дрібними кігтиками. У польоті добре видно нижню білу поверхню крила.

Ці птахи тримаються невеличкими зграйками. Самці особливо активні навесні: тоді пісня у них гучна і мелодійна. Спів видається однотонним, бо складається з серії свистячих звуків, що іноді нагадують глухуватий хрип, який схожий на своєрідне «шперр», «шперр», «хррр», «хррр», чи гучне «ккі-ккі», «ккі-ккі», що плавно переходить у «зііі-зііі», «зііі-зііі»...

Співаючи, пернаті зграйкою перелітають з дерева на дерево, іноді покидаючи ділянки хвойних лісів і мандрують мішаним лісом. При цьому вони збирають комах, сідають на землю і розшуковують черв'яків.

У вересні та жовтні в їхньому раціоні переважають ягоди калини, горобини і омели. Активність же пернатих спадає, коли йде перший важкий лапятий сніг. Дуже гомінливі дрозди-омелюхи в ясні дні.

На Хмельниччині у місцях гніздування дрозди-омелюхи з'являються наприкінці березня – на початку квітня. Старі пари прилітають переважно на свої гніздові ділянки, де можуть оселитися окремими групами чи колоніями.

Самці в гніздовий період ніби догоджають самичкам – співають, демонструють оперення, вміння вправно літати. Вони приносять комах і навіть палички. Якраз з цього моменту й починається мощення гнізда, яке вони розміщують близько до стовбура дерева, але досить високо. Для цього дрозди-омелюхи використовують сухі палички, стебла трав і обов'язково мох. Але гніздо знизу скріплюють глиною чи землею, що робить його міцним і надійним.

У кладці буває до п'яти зеленкуватих, з оригінальними червонувато-бурими цятками яєць. Насиджують яйця як самиця, так і самець. Правда, самець проводить значно менше часу на кладці, лише підмінюючи самицю, коли вона відлітає на годівлю. За сприятливих умов перші малюки – слабкі, кволі, ледве вкриті пухом – з'являються на 12 день насиджування. Очі та вушні отвори у них закриті. Батьки годують їх комахами, захищають від сильного вітру й дощу. Через три тижні молодь починає літати. Молоді птахи видаються зверху рудувато-бурими, з красивими світлими і темними плямками.

З Хмельниччини дрозди-омелюхи відлітають у вересні-жовтні. Зимують вони у Північній Африці, Малій і Середній Азії.

ДРІМЛЮГА (*Caprimulgus europaeus*, козодой)

...Захисне забарвлення та повна нерухомість роблять дрімлюгу непомітною на дереві чи на землі. Коли птах сидить на землі або на гілці дерева, складається враження, що він дрімає.

Дуже потайний птах, якого можна помітити лише тоді, коли він рухається. Хоча зустрічається дрімлюга на всій території Хмельниччини, найбільша його щільність спостерігається в лісах Ярмолинецького, Кам'янець-Подільського, Летичівського, Хмельницького, Старокостянтинівського, Шепетівського, Славутського та Ізяславського районів. Цих гніздових і перелітних птахів іноді вдається побачити у парках, садах і полезахисних смугах. У пернатого дзьоб короткий, дуже широкий, голова невелика, верх тіла сірувато-бурий, строкатий, наче, чорно-рудуватий. Горло рудувато-буре з темними поперечними смужками. Коли самець летить, видно красиві білі плями на гострих крилах і хвості. Ноги у дрімлюги короткі. Статевий диморфізм проявляється в тому, що у самичок у польоті на гострих крилах виділяються жовті, а не білі, як у самців, плями. Маса дрімлюг становить 100 грамів, але окремі самці можуть мати вагу і до 120 грамів.

Особливістю дрімлюг є те, що вони сидять вздовж гілок, а не поперек. У цей час, лише чогось злякавшись, птах злітає, часто б'ючи одним крилом по другому, коли змахує ними над спиною. Політ після зльоту доволі маневрений і безшумний із значною швидкістю, яка дозволяє у присмерекові та нічні години активно полювати на комах, ловлячи їх як у польоті, так і на землі. У парку імені 500-річчя м.Хмельницького доводилось бачити дрімлюгу прямо на доріжці, де під вечір на нагрітій асфальт вилазять, а часто навіть падають з дерев і куців комах. Цей птах видавав різкі звуки: «уїк-уїк-уїк», «уїк-уїк-уїк»...

Віддаляючись, його голос, здавалося, переходив у торохкотіння, схоже на звук двигуна трактора.

Дрімлюги на Хмельниччину прилітають досить пізно: перших птахів можна побачити лише у середині травня. Відновивши сили після тривалого перельоту, розпочинаються доволі примітивні шлюбні ігри: самці залицяються до самиць, постійно рухаючись за ними, доки самичка не втомиться. Ймовірно, вона вивчає силу й наполегливість самця. У цей час від самців чути не глухе різке «чокання», а протяжне «муркотіння», яке звучить від 3 до 5 хвилин і закінчується різкими криками й доволі гучним тріпотінням крил обох птахів.

Після парування птахи не мостять гнізда, а самичка відкладає два світло-фіолетових, наче сіруватих з нечіткими темними цятками яєць, прямо на землю або на якийсь пеньок, зазвичай на галявині в саду чи на межі лісу й поля. Трапляється, що яйця дрімлюги можна побачити зверху товстої гілки старого дерева, у заглибленні від сучка. Дрімлюги протягом 17 днів по черзі насиджують яйця. Малюки починають з'являтися на 16 день насиджування. Пташенята залишаються у «гнізді» близько місяця, бо вилуплюються доволі слабкими і кволими. Годують їх батьки комахами. У дрімлюг за один сезон буває дві кладки: перша — у кінці травня - на початку червня, друга — у кінці липня — на початку серпня. Орнітологи встановили, що дрімлюги з Хмельниччини поодиночі відлітають протягом вересня. Зимують вони в Екваторіальній і Південній Африці, а деякі летять аж до Індії. Дрімлюги корисні птахи, бо контролюють чисельність комах у популяціях, не даючи їм надмірно розмножуватись. Та й самі входять у ланцюги живлення інших видів тварин, тому по всій Україні потребують охорони.

ДЯТЕЛ БІЛОСПИННИЙ (*Dendrocopos leucotos*, белоспинный дятел)

...Білоспинний дятел має таку особливість: на сухих деревах, розшукуючи паразитів, повністю знімає кору.

Нечисленний, осілий, гніздовий птах на Хмельниччині. Певна частина представників виду постійно кочує. Найбільша щільність спостерігається на півночі області в мішаних і листяних лісах Ізяславського, Славутського та Шепетівського районів. Іноді білоспинного дятла вдається побачити не тільки у великих лісах, але й у галях, садах, посадках і різноманітних парках як у центральній частині області, так і на півдні.

Цікава орнітологія

За народними переказами зміїд (ганя, каня) вчинив гріх та й не може його спокутувати. Бог наказав кані занести в океанські глибини міх гаддя. Та каня не послушав Божого наказу - розв'язав з цікавості міх, і гаддя знову порозлазилося по світу. І тепер за покуту літає та збирає те все, але води не має права ніякої напиться, окрім дощової. То й канькає в засуку - просить дощу. А головна пожива цього птаха і справді гаддя.

Визначити, що в лісі є білоспинні дятли, можна за його характерним голосом, який звучить як «кік-кік» або «кі-кі-кі», «кі-кі-кі», «кі-кі-кі». Якщо ж наблизитись до джерела звуку, то одразу впадає в око птах з червоним верхом голови, білим лобом і «щокками», та своєрідними чорними «вусами», які на рівні шиї наче роздвоюються, але не з'єднуються з чорним забарвленням спини. У дятла білоспинного верх тулуба чорний, з поперечними білими смужками на крилах, а нижня половина спини біла. Низ тіла білуватий з поздовжніми рисками, а підхвістя — рожеве.

Цей птах взимку і восени живиться ягодами, жолудями і насінням горіхів. Влітку в його раціоні переважають деревні паразити і їх личинки, іноді він споживає й інших комах. Для цього він дзьобом, який у нього прямий, долотоподібний, розкльовує ходи комах у деревині, просовує туди свій довгий, загострений язик зі своєрідними зачіпками і дістає личинок.

На початку травня до підготовленого самцем дупла самиця відкладає від 4 до 6 білих яєць. Вона насиджує яйця, перегортає їх, стежить за температурою у кладці та чистотою. Коли вилуплюються пташенята, батьки носять їм багато поживного корму, що дозволяє молоді швидко рости. Пташенята ще в дуплі, у тісноті, намагаються тренувати крила. А найсильніші по черзі виглядають із дупла. Набравшись необхідної сили, молодь уже на початку червня вилітає з дупла і починає вчитися самостійно добувати їжу, як це роблять їх батьки. Цікаво, що після вильоту пташенят з гнізда, родина розпадається.

Помічено, що барабанний дріб у всіх дятлів різний. Деякі біологи вважають, що це своєрідна мова, за допомогою якої самці можуть передавати різну інформацію.

ДЯТЕЛ ВЕЛИКИЙ (Dendrocopos major, большой пёстрый дятел)

...«Барабанна» дуель дятлів великих припиняється лише тоді, коли зайшлий суперник не витримує і залишає чужу ділянку, відлітаючи геть.

Виявлений на Хмельниччині і на гніздуванні, і на зимівлі. Це осілий вид, який найчастіше зустрічається в лісах Ізяславського, Славутського, Шепетівського, Старокостянтинівського, Хмельницького, Летичівського, Ярмолинецького і Кам'янець-Подільського районів. Однак щільність цього виду значно вища на півночі області, де є хвойні ліси і взимку достатньо корму. І хоча під час кочування цей птах буває майже скрізь, де є дерева, але для життя він обирає ділянки старих високостовбурних хвойних і мішаних лісів, іноді лісосмуг, парків, скверів і садів.

У дятла великого верх голови чорний, а у самців на потилиці є поперечна червона смуга. Коли придивитись уважніше, то можна помітити чорні «вуса», які починаються від дзьоба, потім роздвоюються і з'єднуються з шиєю, забарвленою у чорний колір, окреслюючи білу «щокку». Верх тіла видається чорним, але з двома великими і симетричними білими плямами на плечах. Це птах середнього розміру, вага якого становить не більше 100 грамів.

Барабанний дріб у лісі означає, що головний лісовий лікар вже оселився на цій території. Цікаво, що так самці приваблюють вільних самиць. Орнітологи встановили, що як тільки якийсь прищелець починає стукотіти дзьобом по дереву, то барабанний дріб господаря звучить дещо гучніше і набуває погрозового відтінку. І так триває доти, доки господар не прожене суперника. Після цього господар вишукує сухі стовбури дерев, що мають гарні резонансні властивості.

Дзьоб у дятла слугує доволі міцним долотом. Язик у нього — довгий, тонкий і гнучкий — закінчується роговим гачком. Птах просовує його у вузькі щілини і ходи, які зробили комахи, та дістає звідти їхніх личинок. Навесні, коли ще лежить сніг у лісі і комах немає, дятли п'ють сік дерев, роблячи у стовбурах отвори у вигляді правильного кола. Влітку вони живляться не лише різноманітними комахами і їх личинками, але й витягують з гнізд дрібних птахів яйця і навіть пташенят. До зимового ж раціону дятлів входить насіння сосни і ялини.

Під час проходження польової практики із зоології, кандидат біологічних наук, доцент природничо-географічного факультету Вінницького державного педагогічного інституту ім. М.Островського В.І.Разумовський у лісі пояснював студентам, як утворюються купи шишок під «дятловими кузнями»: щоб роздوبати «сліпу» шишку, великий дятел вставляє її у щілину кори, заглиблення на стовбурі дерева або в чималу зламану гілку, що звисає.

Цікаво, що ноги у дятла пристосовані до лазання: два пальці направлені вперед, а два назад. Пальці мають гострі кігті, які легко входять у кору дерев. На двох передніх пальцях птах наче висить, а два задніх і хвіст підпирають його тіло.

Великі дятли барабанний дріб вистукують дзьобом. Проте самичка, навіть не бачачи барабанщика, ніколи не прилетить до самця іншого виду. Орнітологи з'ясували, що кожен вид дятлів барабанить по дереву з певною частотою. Як тільки дятел побачить, що його заклик не залишився без уваги, підлітає до самички, і птахи обмінюються криками: у відповідь на коротке «кік-кік», «кік-кік», «кік-кік» у лісі лунає «ут-ут». Це означає, що самець великого дятла вирушає показати подрузі місце у дуплі осики, тополі чи берези, намічене для гнізда. Самець летить по-особливому: ніби заманюючи самичку за собою, він час від часу сідає так, щоб самичка, яка слідує за ним, могла його бачити.

У кінці квітня або у першій половині травня самиця відкладає 5-6 білих яєць, які насиджують обидва птахи. Однак, самичка проводить на кладці більше часу. Перші пташенята вилуплюються вже на 14 день насиджування. Малюки багато їдять, а тому швидко ростуть і в червні стають на крило. У цей час вони забарвлені не так яскраво, як батьки. Червона «шапочка» покриває не тільки потилицю, але й усю верхню частину голови. Але чорне оперення без блиску, з буруватим відтінком. Низ тулуба жовтуватий, зі своєрідними темними плямками. Якщо молоді птахи налякані, або ж з'ясовують між собою стосунки, то часто можна почути характерний крик «кік-кік», «кік-кік-кік».

ДЯТЕЛ МАЛИЙ (Dendrocopos minor, малый пёстрый дятел)

...Побачивши його, можна подумати, що це молодий дятел великий, котрий лише нещодавно став на крило. Адже за всіма своїми звичками він також нагадує свого більшого за розмірами родича.

Зустрічається по всій території Хмельниччини у листяних і мішаних лісах, садах та парках. Проте дещо частіше трапляється він на півночі і в центрі області, де більше місць для його гніздування та харчування.

Це один із найменших дятлів: за розмірами він лише трохи більший за горобця. Верх тіла у нього чорний, з двома великими, симетрично розташованими білими плямами на плечах. На крилах і на крайніх перах хвоста птах має по-

перечні білі смуги, а на голові велику червону «кепочку». Чорна смуга, схожа на «вуса», починається майже від дзьоба, роздвоюється, але не з'єднується з чорним забарвленням спини. Низ трохи жовтуватий, а з боків є чорні поздовжні рисочки. Підхвістя рожево-червоне. Забарвлення оперення дуже схоже на великого дятла. Поведінковою особливістю цього птаха є те, що на відміну від великого, малий дятел частіше зустрічається на бічних сучках і тонких гілках дерев, ніж на стовбурах. Він більш рухливий і, розшукуючи корм, не затримується на одному дереві більше однієї хвилини. У зимовий час його часто можна побачити на тонких вершинах молодих ялин, де він вишукує щось у гілочках. Роздوبати шишку своїм слабким дзьобом птах не може, тому харчується винятково комахами та їхніми личинками, різними жуками-підкоришниками, вусанями, короїдами та мурахами-червицями.

Голос цього птаха звучить як часто повторюване жалібне «ки-ки-ки-ки-ки...». Та почути його можна у будь-який час, окрім гніздового періоду, коли малі дятли ведуть себе дуже обережно і намагаються нічим не видати місця, де розташоване гніздо. Облаштовують же вони свої оселі у невеликих, акуратно зроблених дуплах, які видовбують невисоко над землею у стовбурах осики чи вільхи, що засихають чи загнивають. На початку травня самичка відкладає до гнізда 5-7 білих яєць, насиджує їх протягом двох тижнів. Вилуплюються пташенята досить кволими і немічними. Та два тижні інтенсивного харчування, яке їм забезпечують обидва батьки, достатньо для того, щоб вони підросли і набралися сил для самостійного життя. Уже на початку червня молоді птахи вилітають з гнізда і починають самостійно кочувати у пошуках їжі.

ЖАЙВОРОНОК ЛІСОВИЙ (*Lullula arborea*, юла)

...У зграйках лісових жайворонків існує певна ієрархія: найбагатші на корм ділянки лісу займають найбільші зграйки і найдосвідченіші птахи.

Гніздовий і перелітний птах, який рівномірно населяє ліси Ярмолинецького, Кам'янець-Подільського, Хмельницького, Летичівського, Старокостянтиновського, Ізяславського, Шепетівського та Славутського районів. Для життя він обирає лісові галявини, узлісся, вирубки, іноді байрачні ліски і поля. Птахи лише навесні на прольоті зустрічаються на відкритих ландшафтах.

Якось перебуваючи поблизу Грицева, довелося побачити невеличкого птаха. Маса його ймовірно ледве сягала 35 грамів. У пернатого на голові був малопомітний пригладжений «чубчик», дзьоб короткий, дуже гострий, очі чорні виразні, на боках голови виділялись темні поздовжні смужки. Верх тіла видавався рудувато-бурым і наче рябим. Груді жовтуваті, але теж рябі, по них пасмами йшли чорні плямки. Черево білувате, а хвіст відносно короткий. Птах мав на жовтуватих з сіруватими кільцями ногах невеличкі пальці з гостренькими кігтками, серед яких особливо виділявся задній, бо був неймовірно довгий. Усі ці зовнішні ознаки пернатого підказували, що це жайворонко лісовий. Свідчила про це і його пісня, яка звучала «юлі-юлі-юлі», «юлі-юлі-юлі», «юль-юль-юль»...

Орнітологи помітили, що у цих пернатих розподіл ролей на місці годівлі відбувається досить швидко: лісові жайворонки погрожують своїм суперникам, стаючи у відповідні пози. А коли уривається терпець, птахи нашорошують «чубчики» і загрозово пищать. На нижній сходинці ієрархії знаходяться самички, які живляться на краю зграї. Самиці не демонструють загрозових поз, уникаючи їх. Але й самці привілейованого

«рангу» не довго посідають панівне становище, адже й самі зграйки жайворонків, як і багатьох інших пернатих, зазвичай, нестали.

У раціоні живлення переважають комахи, яких вони ловлять переважно в повітрі, але можуть збирати і на рослинах. У другій половині літа та восени починають активно житися насінням рослин. Цікаво, що жайворонки дуже часто шукають їжу разом з деякими іншими дрібними горобиними, але ті займають у спільних зграях підлегле становище і поступаються місцем жайворонкам при першій же погрозі з їхнього боку.

На Хмельниччину ці птахи прилітають у березні, коли у лісах ще лежить пасмами сніг. Самці приваблюють самичок до своєї гніздової території неймовірно красивою треллю «юлі-юлі-юлі», «юлі-юлі-юлі», «юль-юль-юль»... Пісня лине доти, поки не з'явиться «господиня», котра оцінить як пісню, так і співака. Згодом птахи приступають до побудови примітивного гнізда з травинок, вистеляючи його мохом і хвоею. Мостять вони його на землі, обираючи місце на вирубках, лісових галявинах, узліссях.

Самичка відкладає від 4 до 6 плямистих, сіро-бурих яєчок. За літо у жайворонків лісових буває дві кладки: перша у середині квітня, друга — в червні. Самці не беруть участі у насиджуванні яєць. Пташенята вилуплюються слабкими, кволими, погано стоять на ногах, ледь вкриті пухом. Перші дні їх постійно зігріває самичка. Батьки інтенсивно годують малюків комахами і на 15 день пташенята розпочинають самостійне життя.

З Хмельниччини жайворонки лісові відлітають на зимівлю у вересні — жовтні. Зимують вони у Північній Африці і Малій Азії.

ЖОВНА ЗЕЛЕНА (*Picus viridis*, зелений дятел)

...Жовну зелену можна застати за «розкопуванням» мурашника. Добираючись зимою до мурах, прокопує глибокі (до 50 сантиметрів) нори у товщі мурашиних куп.

Птах на Хмельниччині досить малочисельний. Але серед пернатих області знайдеться небагато видів з таким красивим забарвленням п'р'я, як у цього дятла. У старих птахів верхня частина тіла зелена, поперек жовтуватий, черевце блідо-зеленувате, з темними поперечними смужками. Верхня сторона голови червона. У самця, крім того, червона смуга йде уздовж нижньої частини щік. У самиці ця смуга чорна. Очі жовтувато-білі, дзьоб чорнуватий, а нижня щелепа жовтувата. Довжина тіла близько 31 сантиметра.

Особливістю поведінки є те, що він набагато охочіше годується на землі, ніж на деревах. Тому його не без підстави виділяють у групу «земляних дятлів». Досить часто цього пернатого можна застати за «розкопуванням» мурашника. Там він за допомогою довгого липкого язика витягає мурах і їх личинки. Винищує птах іноді й бджіл, ловлячи їх на пасіці чи роздовбуючи вулики, виставлені поблизу лісу. Трапляється, що жовна зелена навіть повзає по стрімких земляних обривах далеко від лісу і навіть окремих дерев. За спостереженнями орнітологів їсть він ще й горіхи, жолуді та ягоди.

Звичайне ж його місцеперебування — ліс із широколистяних порід, рідше змішані чи хвойні ліси. Особливо ж любить узлісся, переліски, лісові острівці, що чергуються з галявинами і вирубками, де багато сонячних місць і мурашиних куп. У таких місцях жовна зелена й оселяється, вибираючи для гніздування окремі старі дерева.

Голос у жовни зеленої дзвінкий, схожий на «кью, кью, кью, кью, кью...», причому окремі вигуки, спочатку більш низькі і протяжливі, до кінця підвищуються і прискорюються. Літає цей пернатий легко й охоче пускається в далекі перельоти.

Збираючи їжу на землі, у мурашниках, і рідко добуваючи корм із дерев, жовна зелена у суворі зими змушена відкочовувати у південні райони. Однак невелика частина їх залишається зимувати. Добираючись зимою до мурах, жовна зелена прокопує глибокі (до 50 сантиметрів) нори у товщі мурашиних куп.

На початку травня ці птахи стають дуже крикливими: у цей час можна почути весняний заклик самця: «глю, глю, глю, глюк, глюккюккюккюк...». Так він підкликає самицю. Дупло для гнізда птахи видовбують на висоті від 2 до 10 метрів у стовбурах гнилих дерев (найчастіше це осика чи верба). Дупло у них правильної форми з круглим чи овальним отвором. А ось гнізда жовна зелена не будує — підстилкою служить деревна потерть. На початку травня самиця відкладає 5-9 білих яєць. Насиджування триває 15-17 діб. Після трьох тижнів інтенсивного харчування, у першій половині червня молоді птахи стають на крило. У цей час забарвлення їх дещо блідіше, ніж у дорослих.

Відліт на південь починається на початку вересня.

ЖОВНА СИВА (*Picus canus*, седоголавы дятел)

...Насиджують яйця обидва птахи: самець зазвичай сидить уночі, самиця — вдень.

На Хмельниччині найчастіше зустрічається у листяних і мішаних лісах. Вона дуже схожа на жовну зелену, але дрібніша і легша (довжина тіла до 30 сантиметрів, вага — 90-170 грамів, розмах крил — 38-42 сантиметри). Жовна сива має дещо скромніше забарвлення пір'я. У неї також оливково-зелена спина і жовтувате надхвістя, але черевце, шия і голова сірі. Помаранчево-червона пляма є тільки в самця та й то лише на передній половині тім'я. У самиць же весь верх голови сірий. Вузькі вуса, що обмежують щоку знизу, чорні, а очі білі, із сірувато-блакитним, червонуватим чи рожевим відтінком. Однак навіть зі своїм скромнішим забарвленням жовна сива все ж один з найкрасивіших птахів Поділля.

У похмурі тихі дні цей пернатий мовчить і не видає себе жодним звуком, але варто настати ясній, сонячній погоді, як лине голосне «кли-кли-кли-кли-клю». Іноді його голос чути майже за кілометр. Особливістю цього птаха є те, що, наслідуючи його крик та злегка постукуючи палицею по дереву, можна підманити пернатого метрів на 5-6 навіть восени. Навесні ж на такий прийом підлітають усі дятли. Проте сам цей птах ніколи трелей по дереву не вистукує.

Жовна сива кочує на досить значні відстані. І хоч це й осілий вид, у жовтні його міграція стає настільки масовою, що може скластися враження, ніби птахи відлітають у вирій. Харчується жовна сива переважно комахами: найбільше ж полюбає мурах, їх личинок та жуки.

Гніздовий період у жовни сивої розпочинається у середині травня. Саме тоді самець і самиця в стовбурі осики чи іншого листяного дерева на висоті 3-5 метрів від землі розпочинають довбати дупло глибиною 25-30 сантиметрів. Діаметр круглого льотка близько 6 сантиметрів. У кінці травня самичка відкладає 5-10 (найчастіше 6-7) білих яєць. Насиджування розпочинається після завершення кладки і триває 14-15 (до 17) днів. У цей період пернаті дотримуються своєрідного «режиму мовчання»: біля гнізда з початку насиджування і майже до вильоту пташенят не подають голосу. «Розсекречуються» жовни сиві лише перед тим, як молоді птахи мають стати на крило: за 2-3 дні до вильоту практично весь день якимось із пташенят висувається з дупла і подає голос. Покидають же вони гніздо у віці 24-28 днів.

У безсніжні й малосніжні зими харчуються личинками комах, обнишпорюють деревні стовбури. Проте довбають відносно небагато.

Частіше інших дятлів жовну сиву можна побачити в містах і селах при обстеженні дерев'яних і мурованих будинків, де вони оглядають щілини, вишукуючи поживу. Максимальний відомий вік — близько 5 років.

ЗЕЛЕНЯК (*Chloris chloris*, зеленушка)

...Пташенята зеленяка залишають гніздо, ще не вміючи добре літати. Тому батьки ще з тиждень годують їх комахами десь неподалік від гнізда.

Поширений по всій території Хмельниччини. Тримається мішаних і листяних лісів, лісосмуг, парків, зелених зон міст, садів. Та найохочіше поселяється в байрачних лісах. На відкритих ландшафтах трапляється вкрай рідко. Щільність цього виду значно вища у Хмельницькому, Ізяславському, Кам'янець-Подільському, Летичівському, Славутському, Старокостянтинівському, Шепетівському та Ярмолинецькому районах.

Зеленяк частково осілий, кочовий, гніздовий і перелітний пернатий. На старенькій липі у Самчиківському парку, що у селі Самчики Старокостянтинівського району, довелось побачити декілька зеленяків. Птахи видалися розміром з горобця: за інформацією орнітологів, маса птаха не перевищує 35 грамів. Для цих пернатих характерний статевий диморфізм, бо у самців верхня частина тіла зеленувато-сіра з оригінальним буруватим відтінком. Поперек, надхвістя дещо зеленіші, а голова, шия — сіріші. Зеленяк має товстий дзьоб, виразні темні очі, сірі крила, з жовтою смужкою, яка дуже помітна під час польоту. Хвіст чорний з жовтими плямами з боків, ноги жовто-коричневі, короткі, міцні, пальці з короткими кігтками. Нижня частина тіла жовтувато-зелена з красивим буруватим відтінком. Самичка не так яскраво забарвлена:

нижня частина тулуба білувата, до того ж плямиста, а верхня зеленувато-бура з темними плямками. Ймовірно, саме через переважання в забарвленні пір'я зеленого кольору птах і отримав свою назву.

Коли ці пернаті сиділи на липі, а деякі перелітали з гілки на гілку, то їх голоси нагадували щебетання з різким дзижчанням наприкінці «іж-жж». Як тільки самець кликав самичку, то від нього линули позивні звуки — «дзьюїі», «дзьюїіі», «тю-тю-тю», «тю-тю-тю», «лінг-лінг-лінг», «лінг-лінг-лінг»... Коли самичка підлетіла і відповіла схожою піснею, то самець задоволено стріпнув декілька разів крилами, й зграйка полетіла геть. Напевно, це був їх вожак, бо всі члени групи весь час стежили за його поведінкою і сигналами.

У березні зеленяки обирають у лісах гніздові ділянки, придивляючись до кормових ресурсів. Майже цілий рік до раціону вони включають різноманітне насіння, віддаючи перевагу насінню олійних культур. Восени живляться ягодами, а взимку — бруньками і насінням.

Відновивши сили після виснажливої зими, самці залицяються до самок, висловлюючись піснею. Утворивши пару, зеленяки для гніздування обирають хвойне або листяне дерево (іноді окремі пари віддають перевагу кушам). Гніздо мостять невисоко над землею, використовуючи тоненькі гілочки, стебла трав, корінці, шерсть, мох, кінський волос і пір'я. Виходить воно у них міцне, зручне і майже непомітне. За літо у зеленяків буває дві кладки (перша — в кінці квітня або першій половині травня, а друга — в другій половині червня) по 4-6 зеленуватих або блакитно-білих з темно-фіолетовими чи коричнево-червонястими плямами яєць. Висиджує кладку виключно самичка, самець протягом двох тижнів її годує. Малюки починають випльовуватись на 13 день. Вони кволі, немічні, погано вкриті пір'ям та не чують і не бачать. Пташенята перебувають в батьківському гнізді до двох тижнів. У цей період багато молоді гине від різноманітних хижаків. Молоді птахи мають зеленувато-бурий верх тіла з дуже темними плямками, а низ — білуватий і теж виразно плямистий. До серпня пташенята набираються сил, а тоді починають осіннє кочування, зібравшись у зграйки до 25 особин.

Коли на Хмельниччині дуже холодна зима, то пернаті мандрують південніше від місць гніздування. Зеленяки корисні птахи, бо під час вигодовування пташенят знищують багато комах, контролюючи їх чисельність у лісах та поїдають насіння бур'янів. Харчуються вони влітку та восени ягодами в садах, а взимку — бруньками.

ЗМІЄЇД (*Circaetus gallicus*, змееяд, крачун)

...Змієїди — рідкісні, малочисельні птахи, які потребують суворої охорони, адже кількість їх невпинно зменшується. Змієїда занесено до Червоної книги України.

Змієїд на Хмельниччині помічений на прольоті та у гніздовий період, проте місць гніздування не виявлено. Це чималі птахи. Загальна довжина тіла змієїда 67-72 сантиметри, розмах крил 160-190 сантиметрів, а довжина крила 52-60 сантиметрів. Дорослі птахи зверху бурі, знизу білі, з поперечними бурими плямами, на череві і боках, на горлі й волі — поздовжніми. Самці і самиці мають однакове забарвлення оперення, але статевий диморфізм проявляється у масі тіла: самиці, як правило, більші і важать вони до 2 кілограмів. Маса самців не перевищує 1,7 кілограма.

Цікава орнітологія

У Великобританії радіостанція, що передає 20-хвилинні записи пташиного співу, набула надзвичайної популярності у слухачів. Антрополог Ендрю Уайтхаус, що займається дослідженням впливу пташиного співу на людей, стверджує, що він викликає у людини певні спогади. Тобто, в пташиному співі людей часто привертає не власне краса звуків, а ті відчуття, які вони відчували, коли чули їх раніше. Так, крики чайок викликають у багатьох людей спогади про те, як вони були дітьми і вперше потрапили на морське узбережжя, а трелі солов'я нагадують про весну.

Від інших хижих птахів відрізняється великою головою з яскраво-жовтими очима. Дзьоб сіро-бурий, лапи синювато-сірі, кігті чорні. У польоті добре видно характерний силует довгих напівзгннутих крил з трохи розчепіренними маховими перами. Хвіст пернатий має довгий, з поперечною смугастістю. Іноді можна почути і голос самця, схожий на «хійо-хійо». Самиці подають звуки, що нагадують нявкання. Живляться переважно плазунами (за що дістали свою назву), на яких полюють, вистежуючи з повітря або ловлячи на землі. Харчуються вони й земноводними, дрібними ссавцями і птахами, а також великими комахами.

З вирію повертаються до місць гніздування в кінці березня — на початку квітня. Гнізда мостять високо над землею на одиноких або ж таких, що стоять на узліссях, деревах, використовуючи сучки і палички (у Казахстані гніздиться на скелях). Із середини вистеляють зеленими гілочками, листям та мохом. Гнізда великі і використовуються, як правило, багато років підряд. Повна кладка з одного-двох білих яєць, які самиця відкладає в кінці квітня — на початку травня. Насиджують протягом 35-37 (за деякими даними до 40) днів обидва птахи. А пташенята залишаються у гнізді під опікою батьків близько 60 днів (за іншими даними до 70-80 днів). Молоді птахи, ставши на крило, відрізняються від дорослих тим, що на нижній частині тіла мають рудуваті плями.

На зимівлю до Африки і Південної Азії вирушають у кінці вересня — на початку жовтня.

ЗОЗУЛЯ ЗВИЧАЙНА (Cuculus canorus, кукушка)

...Яйця самиця-зозуля намагається підкинути птахам того виду, до якого належали і її власні «прийомні батьки».

Прилітає на Хмельниччину в кінці квітня або на початку травня. Цей птах поширений по області рівномірно, але перевагу надає насадженням дерев поблизу очеретяних заростей в заплавах річок, біля ставків, водосховищ, озер, стариць і берегових боліт. Зозуля звичайна видає себе доволі голосним «куванням». Це таке звичне «ку-ку», «ку-ку» видає самець. Голос самиці звучить як «паль-паль-паль», «паль-паль-паль». У мікроділянці Дубове, що в обласному центрі, неодноразово доводилось спостерігати короткі сутички між зозулями, у яких брали участь до п'яти птахів. При цьому окремі з них видавали звуки, схожі на коротке «к-ш-ш-ш», «к-ш-ш-ш». Цікаво, що, куючи, зозуля у такт звукові ніби вклоняється, дещо опустивши при цьому крила. Робить вона це сидячи на дроті ліній електропередач, гілці дерева, куща або засохлого високорослого бур'яну. Та самці здатні кувати й у польоті. Коли цей птах летить, то він значною мірою нагадує сокола.

У зозулі голова, шия, груди і верх тулуба сірі. Низ тіла — черево і підхвістя — білі з дрібними поперечними чорними смужками. Для цих птахів характерний не лише статевий диморфізм: трапляється, забарвлення самиць суттєво відрізняється. Одні з них сірі з добре вираженим рудуватим відтінком верхньої частини тіла та з темними смугами на волі, інші видаються іржаво-рудими зверху з темним поперечним візерунком. Маса зозул не перевищує 100 грамів, а довжина тіла сягає 35 сантиметрів.

У раціоні живлення переважають різноманітні комахи і їх личинки. Лише зрідка може живитися ягодами.

Під час розмноження самець зозулі звичайної приваблює самичку своїм «куванням»: вона обирає партнера за голосовими даними. Проте птахи своїх гнізд не будують і клопотами з вигодовування пташенят не переймаються. Самиця перед паруванням обов'язково відшукує гнізда птахів родини Горобиних. Загалом же, зозулі підкидають свої яйця птахам 120 видів. Потім самиця очікує зручного часу, коли господарі відлетять на хвилику, і за умови, що гніздо відносно велике, відкладає туди яйця, які за забарвленням майже не відрізняються від яєць господарів. Якщо ж гніздо маленьке, або розташоване у дуплі, то зозуля несе яйце на землі, а тоді у дзьобі відносить його і підкидає господарям. Така поведінка називається гніздовим паразитизмом.

Розвиток зозуленяти в яйці відбувається швидше, ніж пташенят прийомних батьків, тому воно вилуплюється раніше. Минає лише кілька годин, і малюк зозулі починає викидати інші яйця. Робить він це інстинктивно: на спині у нього є своєрідні чутливі сосочки. Як тільки до них щось доторкається, малюк намагається викинути його з гнізда. При цьому зозуленя підлазить під яйце, заковчує його на спину, потім випрямляється і виштовхує. Так воно викидає і пташенят господарів. Чутливість сосочків триває протягом чотирьох днів.

Але до того часу прийомні батьки уже до 300 разів на день літають за їжею, намагаючись нагодувати ненажерливого підкидня. Зозуленя залишається в гнізді до 20 днів, але й потім прийомні батьки годують його ще протягом півтора місяця. Дарма, що «дитя» уже іноді вдвічі, а то й утричі більше за батьків. І хоч пташенята зозулі знищують велику кількість яєць і пташенят родини Горобиних, дорослі зозулі вважаються загалом корисними, оскільки поїдають велику кількість волохатих гусениць, яких ігнорують інші птахи.

Відлітають зозулі з Хмельниччини у серпні або в першій половині вересня. Зимують вони в Індонезії, Екваторіальній і Південній Азії.

ЗЯБЛИК (*Fringilla coelebs*, зяблик)

...Зяблик, який виріс у неволі, співає пісню просту, зовсім не поділену на строфи, а про будь-який так званий «розчерк» годі й говорити.

Птах, який на Хмельниччині є одночасно гніздовим, перелітним і кочовим видом. Облюбовує він листяні та мішані ліси і лісочки, парки і сквери, полезахисні смуги і сади. По території області розселений рівномірно, але найвища його щільність спостерігається у Шепетівському, Славутському й Ізяславському районах.

Зяблик має масу до 25 грамів. Голова і шия у нього сірі, а на лобі виділяється чорна смуга. Спина наче коричнева, поперек видається зеленувато-жовтим, а нижня частина тулуба — малиново-червона. Крила і хвіст темно-бурі, але на плечах є дві білі поперечні смуги. У польоті видно два білих пера по краях хвоста. Самиці білувато-сірі, зеленкуваті, а червоного, блакитно-сірого та коричневого забарвлення не мають.

Коли перебуваєш у парку, сквері або у лісі, то іноді серед різноголосся пернатих вдається почути спів зяблика: він у нього дзвінкий та гучний. Пісня ж має початок, середину і кінець: виконує її зяблик дві з половиною секунди. Іноді трапляється і так, що пісня зяблика може складатись з трьох строф і закінчуватися своєрідним «розчерком». У репертуарі птаха шість варіантів пісні, що відрізняються деталями. Пісню зяблика можна передати так: «ціціціціці-сі», «ісіс-вюрр-вюрр-тітіу», «тін-тін», «рю-рю-рю-пін-пін»...

У зябликів є спеціальний сигнал, так зване рюєння. Орнітологи вважають, що ці птахи видають його перед дощем або у разі небезпеки.

Зяблики найзавзятіші забіяки, особливо, коли виникає територіальний конфлікт. Ці птахи демонструють один одному різні погрозливі пози, супроводжуючи їх сигналами, що відповідають ситуації. Але господар території дає можливість прибульцю одуматись і не ускладнювати один одному життя. У разі незначної бійки, як правило, господар перемагає.

Якщо ж зяблик знайде багато корму, то спеціальним сигналом кличе своїх родичів. Харчуються вони переважно комахами, але вони охоче їдять і ягоди, і насіння трав та дерев. У разі появи яструба, зяблики спеціальним сигналом, оголошують тривогу. На цей сигнал реагують і синиці, і дрозди, і вівсянки.

Прилітають на Хмельниччину зяблики в березні. Гніздо з травинок, кінського волосу, моху, лишайників і кори мостять на деревах. Воно має вигляд глибокого кошика. Самичка відкладає в гніздо до 7 зеленуватих з темними крапками і своєрідними плямами яєць, а потім насиджує їх протягом 13 днів. Але перші пташенята починають вилуплюватись уже на 12 день. Малюки з'являються на світ немічними, слабкими і залишаються в гнізді ще 14 днів. Після цього батьки ще близько тижня годують їх біля гнізда. Повна кладка у зябликів буває двічі на сезон: перша на початку травня, а друга в кінці червня — на початку липня.

На Хмельниччині активний відліт зябликів спостерігається у жовтні, хоча окремі особини іноді й зимують на півдні області, коли випадає відносно тепла зима. Зяблики знищують доволі багато шкідників лісу, регулюють їх чисельність, гарно співають, тому цей вид потрібно охороняти.

КАНЮК ЗВИЧАЙНИЙ (*Buteo buteo*, сарыч, обыкновенный канюк)

...Канюк звичайний у роки, коли не вистачає мишовидних гризунів та дрібних птахів, може харчуватися ящірками, жабами і навіть великими комахами.

Хижий птах, щільність якого на Хмельниччині найвища на півночі області, адже цей птах для життя обирає узлісся листяного і мішаного лісу. Найчастіше ж його можна побачити у лісах Ізяславського, Славутського, Шепетівського, Старокостянтинівського, Хмельницького, Летичівського, Ярмолинецького, Кам'янець-Подільського районів.

Для канюка звичайного характерний статевий диморфізм: самиці, масою до 1,2 кілограма, дещо більші за самців, вага яких не перевищує кілограма. Голова у птаха здається доволі великою, дзьоб гачкоподібний, очі темні, шия коротка, верх тіла бурий, низ у деяких особин дуже світлий, в інших — темно-бурий. Ноги короткі і жовті з довгими гачкоподібними кігтями. У польоті добре видно, що крила у нього видовжені та широкі, хвіст заокруглений і теж широкий, але до кінця розширений, з поперечними тонкими темними смужками, а на кінці є темна широка смуга.

На Хмельниччині частіше всього канюка звичайного вдається побачити, коли він кружляє над полем біля лісу. При цьому птах подає характерне для нього голосне «кейй-кейй-кейй», «кейй-кейй-кейй»... Тримається, зазвичай, поодинокі, рідше — парами. І тільки восени канюки збираються у невеликі зграї.

Під час обльоту своєї території канюк уважно стежить за всім, що рухається: як тільки він побачить невеликого мишовидного гризуна, то стрілою

кидається вниз і хапає жертву. Дрібних птахів з родини вбиває у польоті. Проте великі зграї горобиних можуть давати відсіч хижаку, хоч вона рідко буває достатньо ефективною. Канюк звичайний у роки, коли не вистачає традиційного корму, може харчуватися ящірками, жабами і навіть великими комахами. Одного разу, перебуваючи у лісі, довелося бачити, як канюк нагледів гніздо з пташенятами зяблика і впевнено попрямував туди. Та господарі кинулись назустріч нападнику, зчинивши крик. Пташенята у цей час непомітно зникли з гнізда, а на галас прилетіла група вівчариків, потім ціла зграя зябликів, синиць та горихвісток, змусивши канюка відступити.

Канюк звичайний прилітає на Хмельниччину наприкінці березня — на початку квітня. Поселяються канюки на високому дереві, де з гілочок, сучків, корінців, трави, моху, вовни, власного пуху мостять доволі міцне й надійне гніздо. Самичка відкладає від двох до чотирьох зеленувато-білих з оригінальними бурими та фіолетовими плямками яєць. Протягом 30 днів насиджує кладку переважно самиця: самець лише підмінює її.

Малюки починають вилуплюватись на 29 день. Пташенята з'являються на світ кволими і слабкими. Батьки по черзі полюють і приносять їм їжу. Як правило, малюків годує самиця, розриваючи жертву на шматки. При цьому найбільшому пташеняті перепадає найбільше їжі.

Батьки стежать за чистотою, постійно виносячи у дзьобах екскрменти. Пташенята залишаються з батьками близько 4,5 місяця. За цей час вони підростають, починають літати. На зимівлю канюки звичайні відлітають у вересні — жовтні. Зимують вони в Африці, Індії та Індокитаї.

КІБЧИК або КІБЕЦЬ (*Erythropus vespertinus*, кобчик)

...Кібчики гнізд не будують, займаючи старі «оселі» граків, ворон або сорок. Бувають випадки, що окремі пари влаштовуються у дуплах.

Сокіл, який поширений по всій території Хмельниччини. Однак щільність його дещо вища в центральній та особливо в південній частині. Облюбовує цей птах ліси Хмельницького, Кам'янець-Подільського, Ярмолинецького, Летичівського, Старокостянтинівського, а також Шепетівського, Славутського та Ізяславського районів. Часто зустрічається у перелісках, гайках, полежахисних смугах, які чергуються з полями та луками.

Одного разу у лісі поблизу Лісових Гринівців Хмельницького району довелося побачити на гілці дерева дуже галасливого птаха, крик якого нагадував пронизливе скигління «кі-кі-кі», «кі-кі-кі», «кі-кі-кі»... За його криком і забарвленням, адже він видавався темно-сірим, з оригінальним, наче, каштаново-рудим черевом, підхвістям і гомілками стало зрозуміло, що це кібчик. Він був невеликий, десь грамів 160. Коли до нього підлетіла самичка, то вона видалася дещо більшою: візуально можна було припустити, що близько 200 грамів.

Голова, шия і нижня частина тіла у неї видавалися світло-рудими, а спина, поперек і хвіст виразно сірі, з гарними поперечними смугами. Цікаво, що статевий диморфізм у цих птахів проявляється не тільки у масі: ноги у самців мають червоне забарвлення, а в самиць вони жовті. Під час польоту добре видно, що у кібчи-

ків крила довгі, гострі, хвіст видовжений, трохи звужений до кінця.

Кібчик — гніздовий і перелітний птах на Хмельниччині. Прилітає з вирію у квітні, коли вже квітнуть дерева, кущі і трави. До свого раціону цей птах включає комах, гризунів та ящірок, контролюючи їх чисельність у місцевих популяціях. Орнітологи підраховали, що кібчики протягом літа разом з іншими комахоїдними птахами знищують на гектарі лісу до 5,1 мільйона комах.

У кінці травня або на початку червня самичка відкладає до п'яти-семи іржасто-рудих, з темними дрібними крапками яєць. Кібчики насиджують яйця обое, хоч самичка проводить на кладці набагато більше часу.

Самички кібчика, насиджуючи кладку, гріють яйця так званою насидною плямою — це оголена без пір'я ділянка шкіри. Через чотири тижні насиджування вилуплюються малюки, а батьки турбуються про них: годують, обігрівають, прибирають гніздо. Пташенята ростуть і розвиваються досить швидко, але покидають «оселю» лише через місяць. Молодь темно-бура зверху, з рудуватою облямівкою пір'я, а знизу видається вохристо-жовтою. У пташенят на грудях і череві добре помітні поздовжні бурі плями.

На Хмельниччині осінній відліт кібчиків розпочинається у кінці серпня, а закінчується у кінці вересня. Зимують кібчики у Південній Африці та Південно-Східній Азії.

КІС або ДРІЗД ЧОРНИЙ (*Turdus merula*, чёрный дрозд)

...У січні 1965 року одне гніздо кіса з пташенятами було виявлено на неоновій вивісці великого магазину в Берліні.

Рідко потрапляє на очі, оскільки він веде потайний спосіб життя. Зате його пісню, дуже схожу на пісню співочого дрозда, але більш повільну і сумну, можна тепер почути

Цікава орнітологія

Кожен рік понад 50 000 000 000 птахів здійснюють грандіозні міграції континентами Землі.

Найбільш багаточисельним птахом планети є курка. Предки домашньої курки жили в Азії й були одомашнені близько 5000 років тому.

74 види птахів вимерли, починаючи з 1980 року.

Близько 90 відсотків вимерлих видів птахів жили на островах. Причини їх вимирання — це інтродуковані людиною хижаки, нові види рослин, хвороби та види-конкуренти.

Близько 900 видів птахів (75%), які знаходяться під загрозою зникнення, живуть у лісах.

В Європі 195 видів (38% від всієї європейської фауни птахів) потребують особливої уваги та охорони.

У понад 2500 вузькоареальних видів птахів область поширення не перевищує 50000 км.

не лише в лісі, але і в містах — у парках, на цвинтарях і навіть на вулицях. Веде осілий спосіб життя й іноді навіть намагається гніздитися узимку.

Дзьоб у цього пернатого жовтий, ноги темно-бурі. Самець весь майже монотонно чорний. Шкірясте кільце навколо ока жовте. Самичка темно-бура з білуватим горлом та іржисто-вохристими з темними плямами грудьми. Колір дзьоба, як і шкірястого кільця навколо ока, мінливий — від жовтого до бурого. Вага 80-150 грамів, довжина тіла 23-29, розмах крил 39-45 сантиметрів.

Пісня кіса складається з дуже чистих флейтових свистів, майже без домішок тріску і виско́тіння, таких характерних для багатьох дроздів. Сигнал, яким самець підкликає самичку, схожий на характерне квоктання, а крик переляку чи небезпеки — різкий істеричний регіт.

Гніздиться кіс у листяних і мішаних лісах, у садах, парках і скверах. Особливістю цих пернатих є те, що вони за сприятливих умов здатні давати до трьох виводків за сезон. На відміну від більшості дроздів кіс влаштовує гнізда на землі чи на невисоких пнях дерев.

У кладці зазвичай буває 4-7 блакитнувато-зелених, густо поцяткованих бурими штрихами яєць. Насиджує їх протягом двох тижнів переважно самичка. Близько двох тижнів обое батьків годують пташенят у гнізді. Крім комах, вони часто носять пташенятам дощових черв'яків, особливо в міських умовах.

Молоді кіси схожі на самичок, але світліші й строкатіші.

КОНОПЛЯНКА (*Cannabina cannabina* коноплянка, реполов)

...Увечері, уночі або під час негоди самичка зігріває пташенят своїм тілом. Від надмірної спеки мати захищає малюків, розставивши крила і створюючи певний затінок.

На Хмельниччині зустрічається в байрачних і заплавних лісах, на узліссях, у полезахисних смугах, чагарникових заростях, парках, садах населених пунктів, на луках біля річок і струмків, де росте верболіз. Коноплянка — частково осілий, частково перелітний птах. Маса дорослих птахів не перевищує 20 грамів.

Голова у коноплянки сіра, з виразною червоною плямою на лобі. Спина у самця коричнева, рябувата, груди — червоні, а живіт і надхвістя буровато-жовті. Самичка відрізняється від самця тим, що вона не має червоного кольору, а забарвлення дещо блідіше. Спостерігаючи за цими птахами, можна помітити, що вони дуже жваві, маневрені у польоті. Їхня пісня нагадує своєрідне «тюкання» і звучить як «тю-тю-тю», «тю-тю-тю» або «тюк-тюк-тюк», «тюк-тюк-тюк». Особливо вражає пісня самців навесні, коли формуються пари. Тоді здається, що залицяльники повністю викладаються у співі. Намагаючись зачарувати подруг, вони співають дзвінко, мелодійно, зі свистячими, схожими до флейти, звуками. Орнітологи помітили, що так співати можуть не всі самці-коноплянки, а лише ті, які у своєму «дитинстві» добре навчалися співу у батьків. Всі інші мають у репертуарі обмежений запас звуків, з яких складаються дуже простенькі пісні. Проте всі мелодії коноплянок схожі між собою за тональністю і флейтовими елементами.

З вирію коноплянки на Хмельниччину прилітають у березні. У цей час до їхнього харчового раціону входить переважно насіння різних дикорослих трав'янистих рослин, яке ще не виспалося за зиму на землю. Трапляється, що ці птахи збирають його і на землі. Як тільки з'являються комахи, саме вони стають основним харчовим продуктом. Ловлять їх коноплянки у повітрі, збирають личинок комах і на рослинах, і на землі.

Після наполегливих залицянь самця до самички, пара починає побудову гнізда, яке має вигляд кошика. Його коноплянки плетуть із м'яких стебел різноманітних трав. Та для будівництва ці птахи використовують і корінці, вимощуючи кошик з середини кінським волосом, шерстю і пір'ям. «Оселю» коноплянок можна побачити на невисоких деревах, кущах і навіть у високій траві. За літо у цих птахів буває дві кладки: перша у квітні, друга — на початку липня. Самичка коноплянки відкладає до гнізда від чотирьох до шести зеленкувато-блакитних з червонувато-коричневими плямками яєць. Насиджує яйця виключно самиця. Десь на 13 день починають вилуплюватись перші сліпі та немінні пташенята. Але вони дуже швидко ростуть і розвиваються, харчуючись комахами, яких батьки невтомно носять малюкам. Крім того батьки тримають гніздо у порядку, прибираючи його. Підрослі молоді пташенята, потренувавши крила, через два тижні вилітають з гнізда. У цей час молодняк схожий на самиць. У вересні — жовтні значна частина коноплянок відлітає з Хмельниччини до Південної Європи, Азії і Північної Африки.

КОРОЛЬОК ЖОВТОГОЛОВИЙ (*Regulus regulus*, желтоголовый королек)

...У поведінці корольків жовтоголових цікавим є й те, що вони досить майстерно лазять по гілках, підвішуючись при цьому донизу головою.

Рідкісний птах на Хмельниччині. Він іноді зустрічається у соснових лісах Славутського, Шепетівського та Ізяславського районів. Загалом же середовищем існування цього пернатого є соснові ліси, в яких трапляється береза бородавчаста і дуже рідко дуб звичайний. Характерним є те, що у цьому лісі підлісок не розвинений. Такі ліси зустрічаються на півночі Полонського району. Саме неподалік від Буртина вдалось побачити на верхівці молодой сосни королька жовтоголового. Птах запам'ятався тим, що був дуже маленьким, адже маса його не перевищує семи грамів. На голові виділялась яскрава жовто-червона «шапочка», облямована з двох боків чорними смужками. Очі середні з цегляною райдужкою, дзьоб і шия короткі. Зверху пернатий видавався жовтуватобілим. За всіма ознаками це був самець королька жовтоголового. Буквально через декілька хвилин це підтвердила своїм співом і зовнішнім виглядом самичка, яка перелітала з гілочки на гілочку старої сосни. Для цих птахів характерний статевий диморфізм: самичка у «шапочці» не має червоного відтінку. Та й за розмірами вона дещо менша — її маса близько п'яти грамів.

Тихі і лагідні їхні голоси можна впізнати за характерними і дуже приємними на слух звуками — «ці-ці», «ці-ці-ці»... Коли ж самці кличуть самиць, то звучить — «сі-сі-сі», «сі-сі-сі»... Корольок жовтоголовий під час співу викладається

настільки, наскільки дозволяє внутрішній стан. Орнітологи ж вважають, що деякі емоції — страх, злість, радість — притаманні птахам, у тому числі й королькам жовтоголовим.

На Хмельниччині у місцях гніздування корольок жовтоголовий з'являється у квітні. Це осілий вид, тому у вирій він не відлітає, але має свої гніздові території — ділянки старого хвойного лісу. Тут птахи активно розшукують різноманітних дрібних комах і павуків, харчуються самі та вигодовують малюків. Утворивши пару, корольки жовтоголові будують глибоке кошикоподібне гніздо, яке сплітають з травинок, моху, хвої, лишайників і навіть павутиння. Зазвичай птахи підвішують його на кінцях ялинових або соснових гілок чи їх розвилці, але досить високо над землею. Гнізда теплі, бо вимощені з середини шерстю тварин і пір'ям.

Самець, залицяючись, переслідує самичку, співає лагідні трелі, нахиляє голову, крутить довгеньким хвостиком. У травні самичка відкладає до гнізда 7-10 червонуватих з буро-червоними плямами яєць. Вона ж і насиджує кладку протягом 16 днів, хоча перші малюки починають вилуплюватися на 15 день. Вони кволі, слабкі, погано вкриті пухом і дуже голодні. Тому дорослі птахи постійно приносять їм комах і павуків, стежать за чистотою в «оселі», а вночі зігрівають. Пташенята не залишають гніздо близько трьох тижнів.

З кінця серпня корольки жовтоголові починають кочувати, утворюючи взимку мішані зграйки разом із повзиками, підкоришниками і синицями. Під час зимових кочувань корольків жовтоголових можна побачити по всій Хмельниччині. Особливо у тих місцях, де у достатній кількості є лялечки комах. Саме знищуючи шкідливих комах, їх личинки і лялечки, контролюючи чисельність комах у популяціях, ці птахи приносять користь для лісового господарства. Тому потрібно охороняти корольків жовтоголових під час розмноження.

КОСТОГРИЗ (*Coccothraustes coccothraustes*, дубонос)

...Весь час самець тримається на гніздовій території, позначаючи її піснею, завдяки чому на неї не залітають інші костогризи.

Частково осілий і кочовий птах, який зустрічається на Хмельниччині в листяних і мішаних лісах, парках, зелених зонах міст і навіть у фруктових садах. Значно зростає популяція цього пернатого в букових лісах, природна східна межа поширення яких проходить по Збручу. Але й на Хмельниччині невеликі масиви буків збереглися в Ярмолинецькому, Старокостянтинівському районах, а також у Товтрах. Буковий ліс на Поділлі характеризується домішками ясена звичайного, клена гостролистого, дуба звичайного, явора, граба, черешні, клена польового, липи серцелистої, береста і в'яза шорсткого. Підлісок в таких лісах представлений поодинокими кущами калини, ліщини, бруслини бородавчастої, свидини, гордовини, жимолості пахучої і плюща. Саме у такому середовищі костогриз знаходить для живлення горішки і кісточки ягід бука, черешні, вишні, глоду, терну, кленів, липи, вільхи і навіть плоди диких яблунь і груш. Навесні ж, якщо не вистає корму, ці пернаті можуть харчуватися і бруньками дерев. Коли ж з'являються комахи, то надають перевагу жукам.

Якось, перебуваючи на ділянці бучини поблизу Сатанова, довелось побачити костогриза. Голова у нього світло-коричнева, дзьоб масивний, великий. Очі малі, біля очей видно невеликі темні «окуляри». Під дзьобом є чорна цятка. Верх шиї сірий, крила чорні з широкою світлою поперечною смугою на плечах. Верх тулуба каштаново-бурий, а низ бурувато-рожевий. Ноги короткі, пальці з гострими кігтками. Для цих птахів характерний статевий диморфізм, бо самички не так яскраво забарвлені: колір їх оперення має сіруватий

відтінок. Маса самців переважно до 60 грамів, а самичок — 50-55.

Самець поводить себе якось збуджено, подаючи тихенькі звуки — «бу-бу-бу», «бу-бу-бу», «бу-бу-бу». При цьому оригінально настовбурчував пір'я на голові, розпускав крила і хвіст, на кінці якого можна було помітити білу поперечну смугу. Раптом птах змінив свою поведінку і почав видавати позивні звуки — «ції-ції-ції», «ції-ції-ції», «ції-ції-ції»... Це металеве цикання самця, очевидно, адресувалося самичці, бо як тільки вона з'явилася, його пісня стала тихішою і нагадувала щебетання, яке частенько закінчується звичайним цвірінканням.

Гніздову територію пара костогризів обирає ще під час залицання самця до самички. Відбувається це у квітні. Птахи облюбовують, як правило, не дуже густі ділянки лісу, або навіть великі сади. Гніздо мостять не дуже високо, складаючи його з різноманітних паличок і корінців: виходить воно у них не дуже щільним і виглядає якось рихло. У кладці буває від 4 до 7 голубуватих, з красивими темними плямками яєць. Висиджує пташенят протягом двох тижнів переважно самичка, хоча іноді самець її підміняє.

Пташенята починають вилуплюватися на 14 день насиджування. Ростуть вони досить швидко і вже через два тижні, навчившись літати і полювати на комах, покидають гніздо. У цей час молодь зверху видається бурою, зі своєрідним сіруватим відтінком. На голові зеленувато-жовте пір'я, на горлі бурувато-жовте, а на грудях і череві воно брудно-біле з бурими крапочками. Молоді птахи дуже активні: збираються в галасливі зграйки і разом з дорослими відвідують сади та поля із зерновими культурами. Шкоди людям вони не завдають, оскільки їх чисельність на Хмельниччині незначна.

КРОПИВ'ЯНКА РЯБОГРУДА (*Sylvia nisoria*, ястребиная славка)

...Ловлять кропив'янки комах на льоту, бо досконало володіють технікою польоту, яка дозволяє їм спіймати стільки комах, що птахи цілком забезпечують себе і нащадків повноцінною їжею.

Фоновий вид, представники котрого зустрічаються на узліссях, вирубках, у заростях по берегах водойм, чагарників, садів, тримаються поблизу відкритих ландшафтів, але не живуть у глибині лісових масивів. Густота виду рівномірна по всій території Хмельницької області, хоча у Шепетівському, Славутському, Ізяславському і Полонському районах щільність дещо менша.

Перебуваючи в дендропарку «Поділля» у Хмельницькому і розглядаючи дерева горіха волоського, сірого і чорного, вдалось помітити якусь пташечку, що, співаючи, швидко перелетіла на ділянку, де росте бузок. Її тріскотлива пісня линула як — «тчек-тчек-тчек», «чек-чек-чек»... А далі пісня ставала ще голоснішою і аж якоюсь свистячою. Красивий і стрункий, розміром з горобця, пернатий зверху був сірий. При цьому було чітко видно, що голова дещо темніша, а на спині та крилах проглядався рудуватий відтінок. Поперек і надхвістя буро-білі з оригінальними поперечними смугами, а черево біле. Він мав невеличку голову, жовтий дзьоб і очі, а горло, воло, груди, тіло з боків, з темним поперечним візерунком. Ноги короткі в темних кільцях, пальці з довгенькими кігтиками. Це була кропив'янка рябогруда.

Раптом на сусідній гілочці сів ще один птах. Верх тіла у нього бурувато-сірий зі світлішим

поперечним візерунком на нижній частині тіла. Вірогідно, це була самичка. Пернаті стали інтенсивно спілкуватися між собою: від самця чулося — «чек, чек, чек», на що самичка відповідала — «тчек, тчек». Іноді у неї проскакували звуки з пісень інших пернатих. Через кілька хвилин кропив'янки рябогруді заховались у кущах, а потім помандрували далі.

У раціоні живлення цих птахів у теплий період року переважають різноманітні комахи і павуки. З другої половини літа ці пернаті покладаються на ягоди.

На Хмельниччину кропив'янки рябогруді прилітають з вирію на початку травня, коли комах у довкіллі вже достатньо. Гніздо мостять на кущах або деревах, як правило, не дуже високо над землею, використовуючи тонкі корінці, стебла сухої трави, кінський волос і навіть павутиння. Кубло виходить у них зручне і наче пухке. Самичка відкладає 5-6 білуватих плямистих яєць. Насиджують кладку протягом двох тижнів як самиця, так і самець.

Інколи трапляється, що зозуля підкладає у гніздо кропив'янок своє яйце, яке за забарвленням майже не відрізняється від яєць господарів. У тих пар кропив'янок рябогрудих, які вберегли своє гніздо від підступної зозулі, малюки починають вилуплюватись на 14 день. Розкриваючи свої широкі роти, пташенята постійно просять їсти. Дорослі птахи носять комах і павуків безперервно. Молоді кропив'янки ростуть досить швидко і залишаються в гнізді не більше 16 днів. Ставши на крило, навчившись добре літати, починають самостійно полювати на комах і павуків, живитися ягодами. Молодь дуже схожа на батьків, але вона знизу жовтувато-біла, а на перах верхньої частини тіла чітко помітні рудуваті облямівки.

З Хмельниччини кропив'янки рябогруді відлітають з кінця серпня до середини вересня. Зимують вони у Східній Африці та Аравії.

КРОПИВ'ЯНКА ЧОРНОГОЛОВА (*Sylvia atricapilla*, черноголовая славка)

*...Поїдають кропив'янки
чорноголові безкарно навіть
отруйні вовчі ягоди та плоди
тиса, оскільки проковтують
лише насіння, а отруйну м'якоть
випльовують.*

Має довжину тіла близько 150 міліметрів та крило 70-80 міліметрів. У дорослого самця спина бурувато-сіра, черевце ясно-сіре, хвіст однотонний, на голові чорна шапочка. Самичка має рудувато-коричневу шапочку і більш буре забарвлення верхньої і нижньої частин тіла. Та статевий диморфізм проявляється не лише у забарвленні пір'я, але й у розмірах — самиці трохи дрібніші за самців. Молоді птахи схожі на самиць.

Гніздиться кропив'янка чорноголова у листяних і змішаних лісах з густим підліском. Проте трапляється в садах і парках по всій території області. Харчуються чорноголовки на тонких гілочках і листі у кронах дерев та чагарниковому підліску, а також у трав'яному покриві. Влітку в їх раціоні переважають жуки (переважно довгоносики і листоїди), клопи, мухи, та їх личинки, а також метелики і їхні гусениці. Наприкінці літа і восени споживають ягоди горобини, бузини, черемшини, жимолості, бересклета, малини, ожини та чорниці.

На місця гніздування кропив'янка чорноголова прилітає порівняно пізно — у квітні - на початку травня. Після прильоту самці починають інтенсивно з ранку до вечора співати, приваблюючи самиць. Пісня складається з чутного тільки з близької відстані тихої говірки і повнозвучного, голосного, досить низького флейтового свисту наприкінці. «Птах, що належить до найкращих співаків Канарських островів і названий місцевими жителями «кіпріоте», зовсім невідомий в Європі. Він так любить волю, що його ніяк не вдається

приручити. Я насолоджувався його ніжним мелодійним співом в одному саду біля Оратави, але ніяк не міг наблизитися настільки, щоб визначити, до якого роду птахів він належить», — так писав німецький вчений Олександр фон Гумбольд. Після відвідування великим натуралістом тих островів минуло багато років, перш ніж з'ясувалося, що то була кропив'янка чорноголова. Це один з найбільш обдарованих співаків наших лісів і садів.

До будівлі гнізд чорноголовки приступають через 10-20 днів після прильоту. Гніздо вони мостять у кущах листяного підліска чи на маленьких ялинках, а іноді й на гілках великих дерев на висоті 1-2 метри від землі. У цьому випадку гніздо буває далеко від стовбура, на гіллі у периферійній частині крони. Матеріалом для гнізда служать сухі стеблинки, іноді корінці і мох. Підстилка складається з кінського волоса чи з тонких акуратно покладених сухих стеблинок. У будівництві гнізда беруть участь обидва птахи, витрачаючи на це 5-6 днів. Закінчене гніздо має форму ажурної чашечки з округлими краями. В другій половині травня — на початку червня відбувається відкладання яєць. Кладка звичайно складається з п'ять бруднувато-білих з розмитими буруватими плямами яєць. Насиджують, поперемінно змінюючись, обидві птахи протягом 11-12 днів. У перші дні після появи на світ малюків, самичка майже безперервно обігриває їх навіть у ясну погоду. І лише через 2-3 дні вона починає допомагати самцю у вигодовуванні.

Пташенят, що вилетіли, батьки ще 8-10 днів догодовують поза гніздом. Лише після цього приступають до будівлі нового гнізда і другої кладки, яка буває наприкінці червня — на початку липня і складається зазвичай з чотирьох яєць.

Відліт кропив'янки чорноголової починається вже у серпні і триває до кінця жовтня. Зимують ці пернаті у Греції, Іспанії, Північній і Екваторіальній Африці.

Цікава орнітологія

Останнім часом орнітологи помітили, що ворони, які виростили у містах, проявляють безпричинну агресію. Вони збираються великими зграями, безжально тероризують і навіть вбивають голубів, невелике птаство, а подекуди й котів. Більше того, «холості» дворічки зграями нападають навіть на яструбів та орлів, до яких раніше на гарматний постріл не наважувались наблизитися. Особливо страждають молоді хижакі, яким кілька ворон тримають крила, а інші тим часом довбуть голову.

КРОПИВ'ЯНКА ПРУДКА (*Sylvia curruca*, славка-завирушка)

...Кропив'янка прудка при гніздуванні віддає перевагу молодій ялиновій чи іншій хвойній порослі.

Це буруватий птах з аспідно-сірою головою і темно-бурими маховими перами. На голові у нього темно-сіра шапочка, що зливається зі ще більш темною «маскою», горло — біле. Підкрилля вохристе. Проте спостерігається у цих пернатих й індивідуальна мінливість, яка виражається в наявності більш темних і більш світлих особин, особливо це помітно в забарв-

ленні верху голови і маски, у деяких птахів є вохристий наліт по всьому тілу. В осіннім оперенні у дорослих є нечітка брова, білі смужки над і під оком, частіше трапляється вохристий наліт на всьому оперенні. Молоді птахи дуже схожі на дорослих, але зазвичай «маска» у них зливається з такою ж темною шапочкою, на внутрішніх махових перах вохристий наліт, основа дзьоба світла, блакитнувата. Самець і самичка забарвлені однаково.

За розмірами кропив'янка прудка дрібніша за кропив'янку чорноголову: довжина її тіла 12-14, розмах крил 16-21 сантиметр. Вага 10-15 грамів. На Хмельниччині цього пернатого виявлено, як на прольоті, так і на гніздуванні.

Найчастіше оселяється у чагарниках на узліссях, галявинах і вирубках, у негустих лісах з добре розвиненим підліском, облюбовує і парки та сади.

Навесні з вирію повертається на Хмельниччину у квітні, а за умов ранньої весни навіть у кінці березня. На зимівлю в Центральну Африку та Індію відлітає у вересні, і лише окремі особини затримуються до початку жовтня.

Цікава орнітологія

Протягом останніх сторіч сільська місцевість поглинається містами, автошляхами і аеропортами, тому деякі птахи вимушені змінювати тональність своїх пісень. Шум і гуркіт впливає, ймовірно, і на їх статеву поведінку. Голландські вчені з'ясували, що синиця велика (*Parus major*), яка почувається добре у містах, змогла пристосуватися до шуму.

Поведінка 32 самців великої синиці була досліджена у м.Лейдені (Голландія). Гуркіт навколишнього середовища і пташині пісні були записані у різних місцях.

Самці, що живуть у більш зашумлених місцях, вибирають пісню вищої частоти, щоб не бути заглушеними низькочастотними шумами машин, літаків та іншого машинного обладнання.

Птахи ж, що живуть на затишних вулицях, беруть нижчі ноти. Вчені побоюються, що деякі співочі птахи не зможуть розмножуватися у містах, і чисельність їх там почне скорочуватися. Можливо, саме тому такі птахи як синиця велика і дрізд чорний дуже чисельні у містах, а такі як горобець поступово зникають.

КРУК (*Corvus corax*, ворон)

...Коли крук знаходить достатньо їжі, то починає виконувати своєрідні повітряні піруети, при цьому видає гучне булькотіння. Якщо ж знайденої їжі мало, поводить тихо, без криків і піруетів.

Птах на Хмельниччині нечисленний, хоча він є осілим і частково кочовим видом. Живуть круки у лісах, лісках, байрачних насадженнях і лісосмугах. Щільність його дещо вища на півночі області — в Ізяславському, Славутському та Шепетівському районах. Трапляється крук і на півдні області — в Кам'янець-Подільському і Ярмолинецькому районах.

Крук має доволі велику голову, міцний дзьоб і виразні очі. Шия у нього коротка, тулуб широкий, ноги міцні, на пальцях довгі кігті. Усе тіло вкрите блискучо-чорним пір'ям. У польоті хвіст видається клиновидним, а масу цей птах має в середньому до 1300 грамів.

Тримається переважно парами: рідко крука можна побачити поодиночі. Групами зустрічається тільки навесні в лісах, парках або багатих на їжу місцинах. Коли такі зграї летять, то чутно гучне і грубе «кру-кру», «кру-кру», «кру-кру». Звідси, ймовірно, походить його українська назва.

Круки — птахи всеїдні. Вони харчуються дрібними гризунами, полюбують комах, їх личинок, охоче їдять покидьки і навіть падло. Таким чином, виконують у природі ще й функцію санітарів, входячи у ланцюги живлення інших тварин.

Залицання самців до самоць починаються дуже рано — ще в кінці січня — на початку лютого. Вони супроводжуються оригінальними шлюбними іграми в повітрі: птахи кружляють у парі, наздоганяючи один одного та роблячи цікаві піруети. Круки обирають високі старі дерева у затишних куточках лісу чи лісопарку, де мостять дуже великі гнізда. При цьому відбувається розподіл «обов'язків»: будує — самиця, а самець носить їй гілки та невеликі сучки. На початку березня самиця відкладає до 5 зелених з темними плямками яєць. Протягом майже трьох тижнів обидва птахи по черзі насиджують кладку. Малюки починають вилуплюватися на 20 день.

Залишаються вони в гнізді близько місяця. У цей час їх батьки інтенсивноносять їжу, відригуючи неперетравлені рештки, або, як це роблять хижі птахи, розривають здобич у гнізді і годують пташенят частинками. Молодь крука швидко росте і розвивається, вкриваючись чорним пір'ям без блиску, але зі своєрідним буруватим відтінком.

Орнітологи помітили, що круки здатні засвоювати деякі слова людської мови і навіть оперувати якоюсь мірою ними. У цих птахів відносно добре розвинуте наслідування різних звуків. Проте, круки можуть не тільки вимовляти слова або фрази, але й використовувати їх, як не дивно, у своєму пташиному спілкуванні. Якщо тренованого крука кликати «іди сюди», то він підходить до краю клітки. Але ці ж слова він може використовувати, аби покликати самицю, коли отримає їжу. Таке звернення, на думку орнітологів, стало можливим тому, що це слово асоціювалось у крука з одержанням їжі і набуло, вірогідно, конкретного значення.

Круки — цікаві й корисні птахи, бо знищують багато гризунів і шкідників лісу, виконують ще й санітарні функції. Тому в межах області потребують певної охорони та розумного ставлення.

Цікава орнітологія

Велика синиця, що мешкає в Євразії, здатна діставати корм, підвішений на нитці. Для цього вона в декілька прийомів витягає її петлями на гілку, притискуючи лапою, аж поки не добереться до їжі. А дятловий деревний в'юрок, що живе на Галапагоських островах, використовує голки кактуса як інструмент для добування комах з порожнин в деревині.

КРУТИГОЛОВКА (*Jynx torquilla*, вертишейка)

...Крутиголовки міцним дзьобом розбивають мурашники і поїдають не лише дорослих мурах, але й лялечок.

Птах, який на Хмельниччині зустрічається переважно в листяних лісах Хмельницького, Старокостянтинівського, Шепетівського, Славутського, Ізяславського, Летичівського та Кам'янець-Подільського районів. Цей пернатий залюбки облюбовує лісосмуги, дендропарки, парки, сквери і навіть сади біля населених пунктів. Щільність виду на теренах області приблизно рівномірна. Але на відкритих ландшафтах степового типу птах трапляється дуже рідко, перебуваючи там тимчасово.

Крутиголовки — гніздові та перелітні пернаті. Маса їх не перевищує 50 грамів. Одного разу, прогулюючись парком імені 500-річчя міста Хмельницького, довелося спостерігати за цим гарним птахом. Голова у нього невелика, сірувата, з поперечними смугами, завжди припіднята доверху. Шия коротка, верх тіла видається бурувато-сірим, наче строка-тим, низ рудувато-сірий, з оригінальними дрібними поперечними смугами. Крила й хвіст з темними виразними смугами. Ноги короткі з темно-сірими довгенькими пальцями, що мають невеликі кігтики. Розглядаючи пернатого, впадало у вічі те, що він

досить швидко стрибав вздовж великих гілок, але по стовбуру дерева не лазив. Птах увесь час немов би щось виглядав, а через хвилину стрімко спустився й сів на землю. Потім знову злетів і пірнув у дупло. Через певний час показався в отворі дупла і знову став, наче когось виглядаючи, повертати голову на всі боки. Ймовірно, саме за цю особливість він і отримав свою назву.

Пролетівши невелику відстань, сів на гілку й подавав голос — «пі-пі-пі», «пі-пі-пі», яке згодом перейшло в дуже характерне, швидке і гнучаве «пй-пй-пй», «пй-пй-пй»... Раптом крутиголовка сіла на землю біля невеликого мурашника і почала завзято клювати мурах, які кинулись від неї під землю.

Навесні та влітку у раціоні крутиголовки переважають різноманітні дрібні комахи, їхні яйця і лялечки. Серед них значний відсоток припадає на комах-шкідників лісів. Тому пернатого необхідно приваблювати у парки, сквери, сади і ліси. Для цього любителям природи треба майструвати ящики з дощок, передня стінка якого має бути шириною 17 см, висотою — 28 см, отвір у ній діаметром 4,7 см, точною копією є задня стінка, але без отвору. Бокові стінки шириною 13 та довжиною — 28 сантиметрів. Нижня дошка — 13x13, а верхня — 18x24 сантиметри. Такий «будиночок» звичайно задовільнить крутиголовку на тих ділянках лісу чи парку, де немає старих дуплистих дерев.

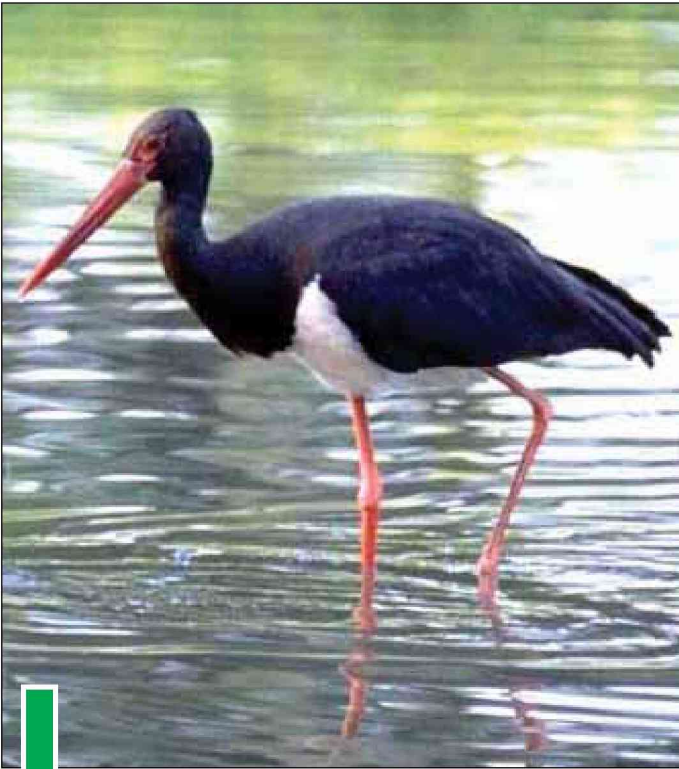
На Хмельниччині прилітають крутиголовки з вирію у квітні, коли вже достатньо різноманітних комах. Гніздяться вони у щілинах, дуплах дерев і шпаківнях.

Ці птахи досить міцно «прив'язані» до тієї території, де з'явилися на світ. У науковій літературі описується випадок, коли крутиголовку, що гніздувалась у Берлінському ботанічному саду, зловили та в клітці відвезли до Греції за тисячу кілометрів. А птаха, потрапивши на волю, за 10 днів повернулася на свою гніздову територію.

У цих птахів бувають дуже примітивні шлюбні ігри: самець постійно переслідує самичку, яка наче тікає від нього. У травні самиця відкладає близько 10 білих яєчок. Протягом 11 днів самичка і самець насиджують кладку. Малюки ж вилуплюються слабкими, кволими, сліпими і глухими. Очі та вушні отвори у них відкриваються через певний час. Батьки безперервно годують пташенят, відпочиваючи лише вночі. А найбільше навантаження припадає на ранок і особливо вечір. Малюки ростуть швидко і вже через 20 днів починають літати, покидаючи гнізда. У цей час молодь схожа на батьків, але оперення у них не таке яскраве.

Відлітати з Хмельниччини крутиголовки починають у серпні. Останні зграйки покидають край на початку вересня. Зимують ці пернаті в Африці, Індії, а деякі навіть летять до Китаю.

ЛЕЛЕКА ЧОРНИЙ (*Ciconia nigra*, чорний аист)

...За легендою у минулому люди помітили, що сусідство чорного лелеки приносить нещастя. Можливо, й був якийсь поодинокий випадок або збіг обставин, але саме він призвів до того, що люди почали гнати його від своїх осель. Це й призвело до того, що чорний лелека тепер живе в глушині та потайки від людей.

Вид на Хмельниччині рідкісний і зникаючий. Лише окремі пари зустрічаються на півночі області в Шепетівському та Ізяславському районах. Лелека чорний уникає людини, не відвідує навіть берегів, які межують з полями.

Лелека чорний дещо менший від свого брата лелеки білого. Його маса не перевищує 3,2 кілограма. Цей стрункий птах має чорне оперення на голові, шиї, тулубі, крилах і хвості. Лише черево у нього біле, дзьоб і ноги довгі та червоні. У чорного лелеки є оголені ділянки шкіри довкола очей, які також мають червоний колір.

Прилітає на Хмельниччину цей птах у другій половині березня — на початку квітня. У раціоні живлення переважають жаби, ящірки, комахи та інші безхребетні і хребетні тварини.

Цікаво, що місця для гніздування ці птахи вибирають у глухих старих мішаних лісах з могутніми деревами, але обов'язково поблизу якоїсь невеликої річки, стариці, озера чи болота. Свої великі (приблизно такі ж, як і в лелеки білого), складені з гілок та паличок гнізда вони розташовують на бокових гілках найбільших дерев. Під час парування птахи торохкотять дзьобами, зрідка подають звуки, які нагадують «че-лі», «чи-лі», «че-лі», «чи-лі» або пронизливе «чої...», «чолін...».

У травні самиця відкладає до гнізда п'ять білих яєць, що мають зеленувато-бурий відтінок. Насиджує яйця переважно самиця, але коли вона відлітає, щоб похарчуватися, то на кладку сідає самець. Птахи перегортають яйця, стежать за температурою і чистотою у гнізді. І так батьки змінюють одне одного більше місяця. Перші ж малюки починають вилуплюватися на 32 день. Пташенята два місяці залишаються з батьками, які їх постійно годують. Молодь росте, розвивається і починає постійно тренувати крила, намагаючись все частіше ними махати. Зі сторони добре видно, що молоді птахи мають чорно-буре забарвлення пір'я.

Згодом розпочинаються й перші польоти. Для того, щоб пташеня зробило перший «крок» у повітря, батьки, помітивши, що діти набралися необхідної сили, перестають їх годувати. Тому молодих чорних лелек у політ штовхає... голод. Сtribнувши з гнізда, вони роблять декілька помахів крилами, а потім, упіймавши потік вітру, ширяють у небі. Лише після цього вчаться сідати, злітати і маневрувати у польоті.

Чорні лелеки тривалий час готуються до осіннього відльоту. На Хмельниччині він відбувається з кінця серпня — до середини вересня. Зимують чорні лелеки у Південній Африці та Південній Азії.

Цей птах занесений до Червоної книги України.

МУХОЛОВКА-БІЛОШИЙКА (*Ficedula albicollis*, мухоловка-белошейка)

...Навесні можна побачити, як мухоловки у парі, сидючи на гілці дерева чи куща, час від часу чудернацько змахують крилами і поводять хвостами то вгору, то вниз.

Нечисленний птах на території Хмельницької області, який тримається переважно густих листяних лісів, парків, дендропарків і зелених зон міст. Найбільша щільність виду спостерігається у північних і центральних районах. У південних же він рідкісний. Пояснюється це тим, що тут низька лісистість. Мухоловку-білошийку вдається побачити у лісах із дуба скельного, грабово-дубових та букових лісах. На Хмельниччині невеликі масиви бучини збереглися в Старокостянтинівському та Ярмолинецькому районах, а також у Товтрах. Сприятливою для життя мухоловки-білошийки є бучина на території Сатанівської дачі у Городоцькому районі, яка займає площу в 250 гектарів. Вік переважної частини деревостанів тут 100 і більше років, а в урочищі Новики Старокостянтинівського лісгоспу на півгектарній площі збереглися бучини, яким близько 200 років. У стовбурах цих дерев дятли часто роблять дуплянки, а селяться в них мухоловки-білошийки.

У такому лісі завжди чути красиву дзвінку і голосну пісню — «дідьїде-дйїнг», «дідьїде-дйїнг». Так співає самець. А самичка відповідає — «дйїай», «дйїай»... Коли самець розшукує подругу або кличе її на свою гніздову територію, то від нього розлітаються у довкілля позивні звуки — «ціте-ціте», «ціте-ціте»... Якщо ж птах стривожений, то видає — «цііс-цііс», «цііс-цііс»... Як тільки пара сяде на гілочці бука, то задово-

лено і тихесенько «перемовляється» «гіп-гіп», «гіп-гіп»...

Придивляючись до цих птахів, можна помітити, що у забарвленні самця і самиці різниці немає: верх тіла чорний, а лоб, шия, надхвістя і низ — білі, на крилі є широка біла смуга. Дзьоб короткий і тонкий, очі середні, хвіст довгенький, ноги короткі з міцними пальцями і кігтиками, які здаються досить гострими. Птахи навколо шиї мають виразне біле кільце. Саме ця ознака й відрізняє мухоловок-білошийок від інших видів мухоловок. Маса їх не перевищує 15 грамів.

На Хмельниччину мухоловка-білошийка прилітає з вирію наприкінці квітня — на початку травня. Коли вже достатньо комах, які активно запилюють квіти. Як тільки поблизу пролітає комаха, один з птахів злітає, хапає її дзьобом і повертається на місце. У цей час самець, залицяючись до самички, наспівує пісеньки, демонструє своє красиве оперення, настовбурчуючи пір'я, наче їжачок голки, крутить хвостиком. Птахи перелітають з гілочки на гілочку, з місця на місце: самець демонструє гніздову територію, дерева в яких є дупла, або штучно створені гніздівлі. В середині дуплянки мухоловки із сухої трави, моху, м'якого листя і шерсті ссавців, вимощують гніздо. У травні або на початку червня самичка відкладає 5–7 блакитних яєць, а потім насиджує їх протягом двох тижнів. Хоча малюки за сприятливих інкубаційних умов починають вилуплюватись на 11 день. Пташенята з'являються на світ слабкі, погано вкриті пухом, кволі. Постійно відкриваючи дзьоби, просять їсти. І самець, і самиця носять їм комах, яких ловлять у повітрі. Пташенята швидко ростуть і вже через два тижні починають самотійне життя. Молоді птахи зверху і знизу видаються сірувато-бурими зі світлими і темними плямками.

Перші зграйки мухоловки-білошийки з Хмельниччини починають відлітати на зимівлю в кінці серпня, останніх ще можна побачити у вересні. Зимують вони в Західній і Екваторіальній Африці.

МУХОЛОВКА МАЛА (Ficedula parva, малая мухоловка)

...Це дуже активні птахи, які весь час перебувають у русі, розшукуючи гусінь, ловлять у повітрі дрібних комах, знаходять у кронах дерев і в куцах павуків.

Нечисленний гніздовий і перелітний птах на Хмельниччині. Він поширений по всій території, але найнижча щільність цього виду спостерігається у Теофіпольському і Волочиському районах, бо тут незначна лісистість. Ці пернаті облюбовують переважно ділянки старих листяних лісів, дендропарки, парки і зелені зони міст. Мухоловку малу частенько доводиться бачити в дубових лісах. Та в цих лісах обов'язково має бути добре розвинений підлісок, у якому росте клен татарський, терен, жостер, глід, бруслина бородавчаста, ліщина, бузина і черемха, а в складі трав'яного покриву переважають безщитник жіночий, осока волосиста, перлівка ряба, фіалка запашна.

Саме у такому лісі можна почути гарненьку пісню самця мухоловки малої. Вона здається дзвінкою, мелодійною і досить гучною. Цікаво, що у молодих самців пісня не дуже вдається, а ось у старих вона виходить значно довшою і тоді лине у довкілля — «тінк-тінк-тінк-ейда-ейда-всід-всід-всід». Деякі птахи у відповідь переходять на оригінальне посвистування, яке нагадує — «хілю-хілю», «хілю-хілю»... Незадоволення якоюсь дією сусідів пернаті висловлюють «трр-трр», «трр-трр»... Коли самець підкликає подругу, то видає позивні звуки — «юле-юле», «дзюю-дзюю», а побачивши її тихо наспівує — «цррр-цррр»... Мандруючи з нею по гілках дерев, самець видає — «руті-руті-руті», «руті-руті»...

Розглядаючи самця під час співу, можна помітити, що у нього голова з боків, лоб і шия попелясто-сірі, тіло зверху сірувато-буре, низ — білий, боки тулуба жовтуваті. Впадає у вічі те, що у самців на горлі, волі та грудях є яскрава іржисто-помаранчева пляма. З боків хвоста добре

помітні білі плямки, які нагадують продовгасті пасма, ноги у пернатого короткі світло-коричневого кольору, пальці з короткими кігтикками. Для мухоловки малої характерний статевий диморфізм, бо у самички верх тіла дещо буріший, на голові немає сірого кольору, а плямка на волі та горлі не яскрава, а видається наче жовтуватою. Особливою поведінковою ознакою цих пернатих є те, що вони вперто тримаються дерев і кущів на гніздовій території.

На Хмельниччину мухоловки малі прилітають з вирію в кінці квітня — на початку травня. Гніздовий період у них, розпочавшись з обстеження гніздової території, вивчення кормових запасів і залицання самця до самички, триває майже місяць. Пернаті, «спілкуючись» на рівні безумовних і умовних рефлексів, особливих поведінкових реакцій, активно будують гніздо із стебел трави, соломинок і листочків. Розташовують його під корою, що відстала, у розщеплених стовбурах, у розвилці гілок і дуже часто в дуплах. Якщо уважно розглядати таке гніздо, то можна помітити, що воно завжди вистелене кінським волосом. У кінці травня — на початку червня самичка відкладає 5–6 рожево-жовтуватих або зеленкуватих з коричнево-рожевими плямками яєць. Пташенята вилуплюються менш ніж через два тижні, а ще через два тижні можуть літати. Цікаво, що й після цього батьки продовжують годувати малюків протягом 10 днів. У цей час молодь видається строкатою: бурувато-сірою з оригінальними темними і світлими крапочками, а на лобі та грудях є темні плямки.

Навчившись добре літати і полювати, молоді птахи готуються до важкого осіннього відльоту з Хмельниччини, який у мухоловок малих розпочинається у вересні. А зимують вони в Індії та Індокитаї.

МУХОЛОВКА СІРА (Muscicapa striata, серая мухоловка)

...Самець мухоловки, який чекає, що на його ділянку прилетить самиця, виконує за день 3600 пісень. А птах, який вже знайшов собі пару, співає лише третину від цієї кількості.

Гніздовий і перелітний птах на території Хмельниччини. Зустрічається він у лісах, лісках, полязахисних смугах, парках, садах і на природоохоронних територіях. Найбільша щільність виду спостерігається в Ізяславському, Славутському, Шепетівському, Старокостянтинівському та Хмельницькому районах. Дещо менша щільність його у південних районах. І майже відсутня мухоловка сіра на відкритих ландшафтах.

Голова у цього птаха невелика з тонким дзьобом, верх тіла видається бурувато-сірим, зі своєрідними темними повздовжніми смужками на голові, особливо на лобі. Низ тіла здається брудно-білим з оригінальними темними рисками на горлі, з боків та на грудях наче рябуватий.

У раціоні живлення сірої мухоловки переважають двокрилі комахи — мухи, комарі, оводи, мошки, гедзі та мухи-жигалки, яких вона ловить у повітрі. Птах під час полювання проявляє певну винахідливість, маневреність, розвиваючи значну швидкість. Дуже інтенсивне полювання спостерігається в гніздовий період, коли мухоловки годують малюків.

Прилітають з вирію ці птахи наприкінці квітня або на початку травня. Самці мухоловок, повернувшись із зимівлі, одразу розшуковують місця для майбутніх гнізд. Обстежуючи певні ділянки лісу, шукають заглиблення у щілинах дерев

чи старі дупла дятлів. Якщо самець знайшов таке місце, то починає поблизу весело співати коротеньку пісеньку «ці-кру, ці-кру, ці-кру, ці-кру-ці, ці-кру-тіп». Коли ж з'являється самиця, він демонструє гостинність і показує знайдене місце. Ці птахи мостять гніздо з травинок, моху та пір'я, розміщуючи його за корою, що відстала від стовбура, в основі товстих гілок і навіть на виступах чи в щілинах стін будівель.

Помічено, що у переважної більшості птахів, незважаючи на те, що голосовий апарат побудований однаково у самців та самиць, співають тільки самці. Орнітологи вважають, що можна розпізнати, хто співає: самець самотній чи той, що має пару. Самці, які вже знайшли самицю, не так відчайдушно викладаються у співі, як ті, що бажають знайти пару.

Видає себе мухоловка сіра, коли співає дуже просту і коротеньку пісеньку, яка являє собою повторення певних звуків «теїть, теїть, теїть, теїть». Якщо з якоїсь причини птах наляканий, то від нього можна почути — «тік», «тік», «тік», «тік». У разі необхідності мухоловка видає позивний звук — «пейть, пейть», «пейть, пейть». Заспокоївшись, птах довго сидить на гілці дерева, раптово злітає, спритно ловить на льоту якусь двокрилу комаху і повертається на те ж місце. Орнітологи стверджують, що в мухоловки існує 11 різних варіантів пісні.

У кладці (а їх у мухоловок буває дві за сезон — у травні і в кінці червня) до 6 зеленуватих з рудувато-бурими плямками яєць. Два тижні обидва птахи по черзі насиджують яйця, але малюки вилуплюються вже на 13 день. Пташенята ще 12–14 днів залишаються в гнізді, де батьки їх інтенсивно годують. Згодом молодь стає схожою на батьків, але забарвлення низу тіла у них плямистіше. І на пір'ї верхньої частини тіла є темні й рудуваті облямівки.

Відлітають мухоловки сірі з Хмельниччини з кінця серпня і до кінця вересня. Зимують вони в Африці і Південній Азії.

МУХОЛОВКА СТРОКАТА (*Ficedula hypoleuca*, мухоловка-пеструшка)

...Готуючись до відльоту, і дорослі птахи, і молодь поводяться якось стурбовано, збираються в зграйки, наче визначають вожака.

Гніздовий і перелітний птах, який зустрічається по всій території Хмельницької області. Але найбільша щільність цього виду спостерігається у північних і центральних районах. Облюбовує пернатий ділянки старих листяних і мішаних лісів. Його можна побачити у парках, скверах, садах населених пунктів. На півдні Хмельниччини у великій кількості трапляються ці птахи лише під час сезонних перельотів.

Мухоловка строката — птах корисний, бо знищує багато літаючих комах. До його раціону серед двокрилих входять: комар звичайний, сіра, зелена, синя і хатня муха, комар-дергун, жигалка осіння, овід підшкірний і гедзь бичачий. Полюбує вона харчуватися і лускокрилими — біланом капустяним, яблуновою міллю, ріпницею, золотогузкою, денним павичевим оком, махаоном і совкою.

Якось, перебуваючи у лісопарку «Лезнівський ліс», у якому є природного походження велика кількість різноманітних порід дерев і кущів, вдалось побачити мухоловку строкату, яка сиділа на боковій розлогій гілці ліщини. Птах видався трохи меншим за горобця, голова маленька з тонким дзьобом, очі відносно великі, довкола яких тоненька біла смужка. Верх тіла самця чорний, лоб білий, світлий поперек і низ шиї, грудей, черева і підхвістя. На крилі добре помітна біла смуга. Цікаво, що у самиці і самця в осінньому вбранні замість чорного кольору сіро-бурий. Ноги у птаха короткі, з міцними пальцями і добре помітними кігтками. Придивляючись до пернатого, видно, що він певний час сидить нерухомо, але час від часу змахує крилами і кумедно

поводить хвостом угору — вниз. Коли поблизу пролітає якась комаха, швидко злітає, хапає її, з'їдає і повертається на місце. Зазвичай під осінь ці птахи включають до свого раціону і ягоди.

На Хмельниччину з вирію мухоловки строкаті прилітають в кінці квітня — на початку травня. Старі пари оселяються на своїй гніздовій території, вивчивши попередньо, які зміни на ній відбулися, достатність корму, найкращі місця для прихистку. Молоді ж самці у цей час аж надриваються у пісні: вона у них дзвінка і чути її здалеку. Самець часто чергує позивні звуки — «п'ік-п'ік-п'ік», «п'ік-п'ік-п'ік»... з нескладною коротенькою, але мелодійною треллю «п'іль-п'іль-ф'ілілі-мілілілю», «ц'і-кру-ц'і-кру», «ц'юй-ц'юй-ц'ісріруфлії», «трі-круті-кру-ті-трі»... На пісню й прилітає самичка. Вона спочатку скаче по гілках дерева або куща навколо співака. Обравши місце для гнізда, а це дупло дерева або штучна гніздівля, птахи у кінці травня або на початку червня із сухої трави, моху, кінського волосу чи шерсті інших ссавців вимощують всередині гніздо. Самичка відкладає близько п'яти, але в окремих можна знайти і сім блакитних яєць.

У насиджуванні яєць самець участі не бере: протягом двох тижнів їх висиджує лише самичка. В окремі роки пташенята починають вилуплюватися уже на 11 день насиджування. Малюки з'являються на світ слабкими і немічними, погано вкритими пухом. Спочатку самиця їх обігріває, а самець носить комах. Згодом і вона починає годувати пташенят, що підросли. На 16 день після появи на світ молоді мухоловки покидають гніздо, навчившись літати і полювати на комах. У цей час молодь видається зверху і знизу сірувато-бурою з оригінальними світлими і темними плямками.

З Хмельниччини відлітають з другої половини серпня до третьої декади вересня. Зимують вони у Північній та Екваторіальній Африці.

ОМЕЛЮХ (Bombycilla garrulus, обыкновенный свиристель)

...У величезній кількості поїдають ягоди, цілком знімаючи в лісі врожай з горобини, калини, глоду, барбарису, шипшини та ялівця.

Досить красивий птах. Спина у нього бурувато-сіра з червонуватим відтінком на голові, поперек і надхвістя сірі. На горлі велика чорна пляма і великий чуб сірувато-рожевого кольору. Крила чорнуваті з жовтими поперечними рисками на кінцях і з білим дзеркальцем нижче плеча. Черевце сіре з червонуватим відтінком на грудях, підхвістя каштанове, хвіст — сірий, ближче до вершини чорнуватий, з яскравою жовтою верховою смугою. Самиці забарвлені більш тьмяно, ніж самці. Молоді

птахи бурувато-сірі. Дзьоб чорного кольору, порівняно короткий, широкий. Ноги чорні, сильні, із загнутими кігтями. Тіло птаха щільне, валькувате, хвіст короткий, а крила довгі і вузькі. Довжина крила 107–119 міліметрів, вага близько 60 грамів.

На місцях гніздування у хвойних і березових лісах лісотундри і тайги пернаті з'являються у травні. Незабаром після прильоту, на висоті від 2–3 до 12–15 метрів над землею (частіше на ялині) із сухих гілочок, пучків лишайника і моху з невеликою домішкою берестяних волокон обидва птахи вибудовують чашоподібне, досить масивне гніздо, дно якого вистеляють пір'ям. У кладці буває 3–7 блакитнувато-сірих з чорно-бурими цяточками і сірими плямами яєць. Їх насиджує протягом 14 днів переважно самичка, самець же її весь цей час годує. Ще близько двох тижнів пташенята перебувають у гнізді. У цей час батьки годують їх різними безхребетними.

Омелюхи дуже ненаситні: весь день вони проводять у пошуках їжі. Ненажерливість їх така, що не вся їжа, з'їдена ними, засвоюється організмом: частина насіння ягід у не перетравленому вигляді виділяється з кишечника і, потрапивши в ґрунт, дає повноцінні сходи. Так птахи сприяють поширенню рослин, роблячи лісу ніби «послугу за послугою».

На Хмельниччині омелюхи з'являються лише взимку. Проте під час зимових кочівель залітають іноді й до Англії, Франції та Туреччини.

Цікава орнітологія

Найбільший хижак Південної Америки — гарпія полює на тамтешніх мешканців джунглів. Не вдається уникнути її смертоносних кігтів і мавнам-ревунам, не зважаючи на те, що це досить великі тварини. Найбільшою ж здобиччю хижака стала одного разу мавпа вагою сім кілограмів. Гарпія не лише змогла вполювати її, але й віднесла повітрям тіло до свого гнізда. Це найбільша здобич, перенесена птахом, яка будь-коли була зафіксована дослідниками.

ОРЕЛ-КАРЛИК (*Hieraaetus pennatus*, орел-карлик)

...Часто у небі при сильному вітрі орли-карлики ширяють, наче зависнувши на одному місці, переміщуючись з напівскладеними крилами то вгору, то вниз.

Птах на Хмельниччині нечисленний. Найчастіше його можна побачити на півночі області в Ізяславському, Славутському та Шепетівському районах. Дуже рідко, але трапляються вони і в Старокостянтинівському, Хмельницькому, Летичівському, Ярмолинецькому та Кам'янець-Подільському районах. Для життя орел-карлик обирає старі листяні ліси, площі яких постійно скорочуються. Тому ці птахи на Хмельниччині заслуговують на охорону.

Орел-карлик — найменший з орлів — дещо більший за ворону. Голова невелика, гачкоподібний дзьоб, біля основи жовтий, а на кінці чорний. Очі виразні, великі, темно-коричневі, шия коротка, міцна, тулуб видовжений, стрункий. Орли-карлики мають забарвлення двох типів: верх тіла бурий, а низ рудувато-білий з рідкими повздовжніми рисками та світлим без смуг хвостом або темно-бурий із доволі світлим низом, хвостом і навіть потилицею. Коли пернатий летить, то добре видно, що крила у нього довгі та широкі, хвіст видовжений і на кінці заокруглений. Якщо птах сідає на дерево, то впадає у вічі те, що його стегна і гомілки аж до пальців вкриті пір'ям. Самець має вагу до 800, а самичка до 1000 грамів. Для орлів-карликів характерний певний статевий диморфізм.

Орли-карлики доволі швидко літають. Таку картину найчастіше вдається побачити над полем поблизу лісу, де пернатий полює на дрібних гризунів та птахів, які потрапили у його поле

зору. Помітивши здобич, він миттю кидається униз, хапає жертву кігтями і одночасно б'є своїм міцним дзьобом, а потім несе у безпечне місце і там поїдає.

Прилітають орли-карлики на Хмельниччину у кінці березня — на початку квітня. Після прильоту птахи в парі обстежують зайняту ними територію, вивчають її стан та достатність корму. Самці навесні доволі активні. Їх голос схожий на часто повторюване і дзвінке «кі-кі-кі», «кі-кі-кі» або «кю-кю-кю»..., іноді навіть «тервіть-тервіть», «тервіть-тервіть» і протяжний свист. Так самець спілкується із самичкою.

Птахи не завжди будують гніздо. Трапляється, що деякі пари використовують «оселі» інших птахів. Свої ж гнізда пернаті мостять з паличок і сучків на старому великостовбурному дереві. Самиця у кінці квітня відкладає всього два світло-жовтих із зеленкуватим відтінком яйця. Насиджує кладку переважно самичка. Самець займає її місце в гнізді лише у холодну погоду, коли самички довго немає. Перші малюки починають з'являтися на світ на 32 день.

Пташенята вилуплюються, вкриті рідким білим пухом, але дзьоб і голова у них чорні. Часто, відчуваючи невпевненість рухів, опираються у гнізді на крила. Пташенята багато їдять: батьки їмносять комах, ящірок, жаб, гризунів, а пізніше навіть птахів. Велику здобич самичка розриває на шматочки і по черзі дає малюкам.

Молоді орли-карлики залишаються у гнізді до 50 днів, а потім починають самостійно літати і полювати.

Відлітають з Хмельниччини до вирію у кінці вересня, зрідка деякі птахи затримуються до половини жовтня.

ОРЯБОК (*Tetrastes bonasia*, рябчик)

...Самички орябків не покидають гнізда навіть за явної небезпеки. Іноді їх можна взяти й у руки.

На Хмельниччині населяє лісову зону на півночі області. Типовими місцями перебування цих пернатих є старі ялинові і ялиново-листяні ліси з галявинками, а також долини річок і струмків. Особливо полюбують вони узлісся ялиново-вільхових і ялиново-березових лісів. Хоча чистих сосняків уникають.

Орябок — птах осілий, але у різні пори року кочує, змінюючи тип лісу, у залежності від наявності кормів. Це невеликий пернатий, розміром з домашнього голуба. Вага його — 360 — 440 грамів. Оперення сіре з чорними і рудими поперечними смугами. У самця виділяється чорне горло, облямоване світлою смугою. На голові проглядається ледве помітний чубчик. У польоті ж орябок здається димчасто-сірим і проглядається темна смуга на кінці розпушеного хвоста. За забарвленням пир'я самичка схожа на самця, але горло в неї світле, строкате.

Це дуже обережний і потайний птах. З дерева чи землі злітає шумно, з характерним тріском. У польоті швидко махає крилами, а перед посадкою стрімко планерує. Користуючись маскувальним забарвленням, чудово затаюється на деревах, і не кожен мисливець може знайти орябка, що перелетів на інше місце. Навесні і восени в ясну погоду птахи пересвистуються тонким протяжливим свистом, різним у самця і самиці.

Ці пернаті — моногами: пари вони утворюють восени, у вересні—жовтні. Навесні ж, з появою проталин у лісі, самець починає токувати біля своєї самиці. Він часто свистить, розпускає віялом хвіст і бігає за нею, волочачи крила по землі. Особливо активні самці у ясні тихі зоряні ночі. У похмуру ж дощову погоду не токують зовсім.

Гніздо самиця влаштовує на землі, десь біля стовбура дерева, під кущем чи вивернутим з корінням пеньком. Неглибоку ямку вона вистеляє сухими стеблами трав, а краї — прутиками. Відкладання яєць починає із середини квітня. У кладці буває від 7 до 12 (у середньому 8—9) бурувато-жовтого кольору з червоно-бурими цятками яєць. Орнітологи помітили, що старі самиці починають нестися раніше, відкладають більше яєць і більшого розміру, ніж молоді. Насиджування триває 22–23 дні.

У другій половині насиджування самці залишають самиць і тримаються окремо. У випадку, якщо хижаки знищать кладку, самиця може відкласти повторну з 5–6 яєць.

Молоді орябки у двомісячному віці досягають розмірів дорослого птаха, і виводки у вересні розпадаються. Восени молодняк розселяється, іноді відходячи на 3–4 кілометри від гнізда. Восени й узимку орябки живуть парами. Але іноді на ягідниках вони тримаються невеликими зграйками з 5–10 птахів. У теплу пору року орябки ночують на ялинах чи на землі. Узимку, у морози, часто зариваються в сніг.

Пізньої осені й узимку харчуються бруньками і сережками вільхи, берези, ліщини. Улітку молодняк поїдає велику кількість комах і їхніх личинок — гусениць метеликів, жуків, а також споживає плоди і насіння трав. Ближче до осені орябки перекочують на ягідники. Особливо охоче вони поїдають чорниці і брусниці.

Теоретично популяція орябка після розмноження повинна збільшуватися до осені у 5 разів. Однак навіть у дуже сприятливі роки чисельність його зростає не більш ніж у 2,5–3 рази. В роки ж з холодною весною і дощовим літом (особливо в червні) приріст орябків ще менший. Причина цього — загибель кладок від нападу хижаків, від витоптування худобою, від пожеж і т.д. У дощове літо смертність досягає 45 відсотків. Дощі особливо згубні для пташенят у перші три тижні їхнього життя. Як і в усіх виводкових птахів, молодняк з перших днів сам добуває собі корм у тих місцях, куди їх водить самиця. При тривалих дощах різко знижується активність комах, і орябки змушені голодувати. Намоклі, виснажені, вони стають легкою здобиччю хижаків, нерідко гинуть і від голоду.

ОСОЇД (*Pernis apivorus*, осоед)

...Якщо у поле їх зору потрапляють гнізда диких ос, бджіл чи джмелів, то вони розкопують їх лапами, ласуючи комахами.

На Хмельниччині птах рідкісний. Найчастіше його можна побачити на прольоті під час сезонних міграцій. Проте поодинокі пари, уникаючи великих лісових масивів і ландшафтів степового типу, гніздяться на ділянках старого листяного чи змішаного лісу поблизу галявин та узлісь в Ізяславському, Славутському, Шепетівському, Старокостянтинівському, Хмельницькому, Летичівському, Ярмолинецькому та Кам'янець-Подільському районах.

Перебуваючи у лісі біля села Бражинці Полонського району, довелося якось спостерігати за парою привабливих птахів, які чимось нагадували канюка звичайного, але у них була сіра з боків голова, виразні, сторожкі очі та гачкоподібний дзьоб. Верхня частина тіла бура, а нижня здавалася смугастою, з оригінальними бурими поперечними смугами. На хвості виділялись три широкі поперечні смуги. Впадало у вічі те, що перша смуга розташована на кінці хвоста, а дві інші — біля його основи. Птахи мали короткі ноги, захищені пір'ям майже до гомілки, міцні пальці з досить довгими гачкоподібними кігтями. Коли пара злетіла з дерева, то в польоті стало добре видно поздовжні темні смуги на досить світлому споді крила та біле горло.

Осоїди виростають вагою до кілограма. Проте маса самців дещо менша. Ці птахи у лісі досить вправно літають між деревами і гілками. Вони можуть літати низько над землею, сідати на галявини, ходити по землі, доскіпливо шукаючи здобич. До їх раціону також входять ящірки, жаби, дрібні гризуни і птахи.

Найлегше осоїду полювати на жабу: він просто зненацька підходить до неї і хапає дзьобом. А ось до ящірки йому потрібно підлітати, бо вона досить швидко тікає. Коли птах хапає її за хвіст, то внаслідок сильного скорочення м'язів один із хвостових хребців переламується й кінець хвоста відпадає, а тварина тікає. Тому осоїди з мисливським досвідом намагаються вхопити прудку ящірку за тулуб або за голову. Молоді птахи рідко впольовують ящірок. Осоїди залюбки споживають і великих комах. Особливо це спостерігається у роки, коли замало основного корму.

Прилітають на Хмельниччину осоїди з вирію, зазвичай у першій половині квітня. Про їх появу можна лише здогадуватися, бо осоїди птахи мовчазні. Почути їх вдається тільки у гніздовий період, коли самці, залицяючись до самиць, видають уривчасте, схоже на своєрідний свист «кійя—кійя—кійя» чи «кюю—кюю—кюю»... Птахи паруються і гніздяться на деревах: здебільшого займаючи торішні гнізда інших птахів. Але окремі пари будують з гілок свої «оселі» на високих деревах.

У другій половині травня самичка відкладає два, дуже рідко три рудувато-бурих зі світлими проміжками яєць. Насиджують кладку протягом 32 днів обидва птахи — і самиця, і самець. На час розмноження в батьків на черевці утворюється так звана насидна пляма — ділянка шкіри, яка звільняється від оперення, аби краще обігрівати яйця оголеним тілом. В осоїдів малюки починають вилуплюватись на 30 день насиджування.

Пташенята з'являються на світ безпорадними: у них закриті очі та вушні отвори, тіло де-не-де вкрите рідким пухом. Пташенята кволі, не можуть триматися на ногах. Тому, не зважаючи на те, що батьки старанно годують і обігрівають малят, вони перебувають у гнізді до півтора місяця. А покидають його і починають самостійне життя, лише навчившись добре літати. У цей час молодь схожа на батьків, але ще не має по боках голови сірого забарвлення.

З Хмельниччини осоїди починають відлітати на зимівлю у вересні, а останніх особин можна побачити ще у першій половині жовтня. Зимують вони в Екваторіальній і Південній Африці.

Нині в області популяція осоїда різко скоротилась. Аби збільшити чисельність цього виду, на думку орнітологів, потрібно у лісництвах обов'язково залишати ділянки старих високостовбурних дерев листяного чи мішаного лісу, а не вирубати їх, шкодячи екосистемі.

ПІДКОРИШНИК (*Certhia familiaris*, пищуха)

...Підкоришники, розшукуючи їжу, лазять по стовбурах дерев гвинтоподібно. Обстеживши дерево, злітають з самого верху і на іншому починають дослідження майже від землі.

Тримається на Хмельниччині мішаних і хвойних лісів зі старими, високостовбуровими деревами. Це осілий і частково кочовий птах, якого найчастіше можна побачити в Ізяславському, Славутському, Шепетівському, Старокостянтинівському, Хмельницькому, Летичівському, Ярмолинецькому та Кам'янець-Подільському районах. Іноді цих птахів вдається зустріти і в парках, скверах, садах, зелених зонах міст.

У зимові дні в лісі можна помітити зграйки, у яких є підкоришники, синиці та повзики. Нерідко буває, знайде одна пташка корм — обов'язково покличе інших. Взимку підкоришники харчуються переважно насінням, а влітку споживають павуків, личинок, лялечок комах. Для цього вони мають певне пристосування — довгий зігнутий дзьоб, яким вони зі щілин кори та деревини витягують свою здобич. Голова у них невелика, дзьоб бурий, очі виразні. Зверху голова, шия, спина бурі, з оригінальними білими плямками. Надхвістя ж видається рудуватим, а низ тіла білий. Ноги у них короткі з досить довгими пальцями та гачкоподібними кігтями. Маса їх становить всього 10 грамів.

Дуже часто ці птахи видають себе на стовбурі дерева, коли рухаються і співають. Їх спів нагадує протяжний тонкий свист — «сііі-сіі-сіі», «сііі-сіі-

сіі», або тихе «цііі-ціі-ціі», «цііі-ціі-ціі»... У пісні підкоришника є інформація не тільки про те, якого виду пернатий, але й кому належить пісня — самиці чи самцю, настрої птаха, співає самотній самець чи той, у якого вже є подруга. Ті самці, що мають самиць, вже не так стараються у співі, як ті, що бажають знайти пару.

Спів підкоришників робить іноді птахам погану послугу: за їх голосами хижаки легко знаходять цих пернатих. Найчастіше використовується сигнал, за допомогою якого сповіщається про появу повітряного хижака. Проте «досвідчені» підкоришники видають цей сигнал на таких частотах, які пернаті хижаки сприймають погано і не можуть точно визначити, звідки він лине, зате він зрозумілий для більшості горобиних. Це короткі звуки, що безперервно ідуть один за одним з невеликим інтервалом, схема їх «вимови» приблизно однакова.

Гучна весняна пісня підкоришника оригінальна: її неможливо сплутати ні з якою іншою. Кожен самець, уподобавши собі місце майбутнього гніздування, тримається його. І така поведінка не позбавлена сенсу, бо як би самичка інакше знайшла свого обранця. Самці ж своєю неповторною піснею намагаються привабити самичок, демонструючи їм гарне оперення.

Ці птахи свою назву отримали, ймовірно, тому, що найчастіше гніздяться під корою, яка відстала, у щілинах і тріщинах дерев. «Оселя» будують з різноманітних паличок та шматочків кори. Підстилку викладають з моху, лишайників і пір'я різних пернатих, що мешкають на їх гніздовій території. Конструкція гнізда наче впирається своїми кінцями в стінки дупла або щілини.

Самичка підкоришника відкладає від 5 до 7 білих з червонувато-коричневими плямками яєць. Трапляється це наприкінці квітня — на початку травня. Але за сприятливих умов у підкоришників відкладання яєць відбувається двічі на рік: другий раз на початку липня. Насиджує кладку протягом 15 днів виключно самичка. А вилуплюватись малюки починають уже на 13 день. Пташенята з'являються на світ слабкими, немічними, погано вкритими пір'ям. Очі та вушні отвори закриті. Проте батьки так інтенсивно їх годують, що вони, набравшись сил, через 16 днів покидають «оселю». Коли молодь починає літати, у неї низ тіла видається брудно-білим, а плямистість голови, шиї, спини більша, ніж у батьків. Навіть дзьоб видається коротшим.

Підкоришники дуже корисні для лісового господарства птахи, бо у біоценозі регулюють чисельність павуків і комах, знищуючи досить багато лялечок і гусениць. Та й самі входять у ланцюги живлення інших видів, підтримуючи баланс у природі Хмельниччини.

ПІДСОКОЛИК МАЛИЙ (*Falco columbarius*, дербник)

...Підсоколик — сміливий і енергійний птах. Основний його корм — дрібні птахи, яких він ловить у повітрі і на землі, а також дрібні гризуни й комахи. Іноді нападає навіть на диких голубів.

Пролітний птах, який трапляється на території області у період з листопада до березня. Це дрібний сокіл, що нагадує мініатюрного кречета чи балабана, з відносно короткими крилами і довгим хвостом, з короткою голівкою і довгими пальцями. Загальна довжина його тіла 28–35, розмах крил 60–65, довжина крила 20–25 сантиметрів, вага 170–250 грамів. Самиці підсоколика більші за самців. Спина дорослого самця сіро-сиза іноді з рудуватими облямівками. Голова вохриста із широкими чорними поздовжніми плямами. Черевце вохристе (часто з рудуватим

відтінком) покрите темно-бурими подовжніми рисочками. Дорослі самиці зверху темно-бурі, з більш-менш розвинутим сизуватим нальотом і поперечним іржасто-бурым малюнком. Тім'я буре, чоло — білувате. Черевце у них вохристе з бурими поздовжніми рисками. По боках пір'я буре з поперечними білуватими плямами. Молоді підсоколики в першому річному убранні схожі на дорослих самиць, але темніші і з менш розвинутим поперечним малюнком. Дзьоб синьо-бурий, темний на кінці. Кігті чорні, ноги жовті. Іноді можна почути його голос, що схожий на «кьяк-кьяк-кьяк...».

Гніздується підсоколик у тундрі, лісотундрі і лісовій смузі Євразії. Гнізда пернаті мостять як на деревах, так і на землі. Та оселю все-таки частіше влаштовують на землі — на болотних купинах, серед сосняку. На деревах — соснах і ялинах — птах мостить або сам, або ж віднімає у ворон й інших хижаків. У кладці зазвичай 3–4 (рідко до 6) строкатих яйця. Насиджують протягом 28 днів обидва птахи, але самиця проводить на кладці значно більше часу. Молоді підсоколики залишають гніздо приблизно в місячному віці, коли ще не навчилися літати з недорослими крилами і хвостом. Наприкінці липня, на початку серпня пташенята, ставши на крило, починають кочувати. Тоді вони нерідко з'являються й у містах. Відліт триває з кінця серпня до кінця вересня.

Цікава орнітологія

Волові птахи, також як і добре відомі зозулі, підкладають яйця в гнізда інших птахів. Вони широко поширені в США, паразитують більш ніж на 100 видах, включаючи велику кількість співочих птахів. Далі теж все відбувається як у зозул: прийомні батьки приймають пташенят за своїх, годують їх тоді, коли справжні батьки зайняті своїми справами.

Дослідники з університету Флориди встановили, що волові птахи руйнують гнізда співочих птахів, які не «купуються» на їхні прийоми і не вигодовують їхніх пташенят. У той же час гнізда, де серед інших були і яйця, відкладені воловими птахами, залишалися зазвичай незайнятими.

На думку орнітологів, подібна «помста» незговірливим птахам одночасно є і заохоченням для тих, хто покійно виховує волових пташенят.

Більшість співочих птахів приймають «підкиднів» і лише деякі з них прокльовують такі яйця дзьобом або викидають їх з гнізда.

ПІДОРЛИК МАЛИЙ (*Aquila pomarina*, малый подорлик)

...Це чи не єдиний з орлів, що зустрічаються в області, який пристосувався до культурного ландшафту, однак для гніздування йому потрібні все-таки недоторкані ліси.

На Хмельниччині найчастіше зустрічається у мішаних, хвойних і листяних лісах, що межують з долинами річок, луками й болотами. Такі відкриті ділянки служать улюбленими місцями їхнього полювання, адже вони розшукують поживу не на льоту, як більшість хижих птахів, а «пішки», як африканські секретарі. Пояснюється це тим, що в їхньому раціоні значне місце посідають плазуни і земноводні, а також миші й полівки. Проте не відмовляється він і від падла.

Побачити підорлика малого у природі досить важко. Він один з найменш помітних орлів. Пов'язано це в першу чергу з його потайливістю і важкодоступністю більшості основних гніздових місць: болота, драговина. Найоптимальнішим для виявлення цих пернатих є кінець квітня — початок травня, коли вони тільки прилетіли і токують на своїх гніздових ділянках, або ж початок серпня — період вильоту молодих птахів, які постійно кричать біля гнізд.

Оперення у птаха однотонне, світло-буре чи навіть руде. Махові пера зверху темно-бурі, часто з темним поперечним малюнком (товсті смуги), завжди темнішим за загальне тло покривних. Спина

і черево знизу темно-бурі з широкою темною смугастістю, що доходить до кінчиків пер. Хвіст дуже короткий і круглий. Ніздрі круглі. У підорликів малих самиці більші за самців, хоч і мають однакове забарвлення. Вага самців — 1,5–2, самиць — 1,7–3 кілограми, довжина тіла — 59–67 сантиметрів, а розмах крил — 134–160 сантиметрів.

Політ серед дерев швидкий і маневрений, а над відкритими просторами — плавний, рівний і прямий. Змахи крил повільні, неглибокі, хвіст у польоті здається ще коротшим, ніж він є насправді. Крила з боку здаються непропорційно широкими. Іноді вдається почути і голос підорлика, схожий на дзвінке «кьяк-кьяк-кьяк».

Після прильоту птахи будують чи ремонтують гнізда, розташовані на деревах, в розвилках стовбура чи в основі великих бічних гілок, на висоті 7–15 метрів (у нижній чи серединній частині крони). Мостять птахи їх з порівняно товстих сухих сучків і гілок. Лоток плоский, вистелений шматочками кори, тонкими гілочками, сухою травою і листям. Та у гнізді завжди є свіжі зелені гілочки. Підорлики малі, що гніздяться в хвойних лісах, часто на ранніх етапах гніздування (насаджування кладки) вимощують гніздо свіжими гілками сосни, а надалі (після вилуплення пташеняти) замінюють їх на свіжі гілочки листяних порід. Відстань між гніздами різних пар зазвичай складає понад 2–3 кілометри.

У травні в гніздах знаходять два білих з бурими цятками яйця (рідше 1 чи 3). Насиджування триває близько 40 днів. При чому підорлики починають висиджування після відкладення першого ж яйця, тому між пташенятами буває значна різниця в розвитку, яка призводить до того, що молодше пташеня протягом перших двох тижнів після появи на світ гине від переслідувань старшого. Якщо ж небезпечний період минув, то обое виростають благополучно. На крило молоді підорлики малі стають у віці 8–9 тижнів. У вересні-жовтні вирушають на зимівлю в Африку чи Малу Азію.

ПРИПУТЕНЬ (*Columba palumbus*, вяхирь)

...Трапляється, що самці б'ють одним крилом по другому над спиною, наполегливо намагаючись звернути на себе увагу самичок.

Дуже красивий голуб, який на Хмельниччині є доволі рідкісним гніздовим і пролітним птахом. Найчастіше трапляється він на ділянках старого листяного чи мішаного лісу в центральній і південній частині області. А на півночі припутня можна бачити в густих хвойних лісах і навіть парках.

Побачити його одного разу довелося у селі Храбузна Полонського району. На старій, високій яблуні поселився гарний птах, у якого була невелика голова, червоний з жовтим кінчиком дзьоб, на шиї з обох боків і на крилах виділялись великі яскраві білі плями. Воно та груди видавались з рожевим відтінком, верхня частина тулуба темно-сіра. Тіло з боків, шия зверху із якимось зеленим та пурпурно-металічним блиском, а на хвості виділялись темна передверхівкова смуга. Птах мав жовті очі, з дуже виразним чорним зрачком. Маса птаха вірогідно становила близько 500 грамів.

Прилітають припутні на Хмельниччину в кінці березня — на початку квітня. Припутні, спілкуючись один з одним, використовують сигнали, кількість яких і закодований у них зміст точно передаються з покоління в покоління. Орнітологами помічено, що сигнали ці тісно пов'язані із ситуацією: сигнали повітряної небезпеки або наземної тривоги. Голос припутнів частіше всього звучить як коротке «гу», «гу». Але під

час шлюбного періоду самець зазвичай токує і тоді видає гарне і гучне воркування, яке лунає як «гу-гу-гу», «гу-гу-гу», або «гууу-гу-гу»... У лісах, парках, зелених зонах міст іноді вдається побачити гніздо припутня. Розміщують його птахи на високому дереві, але обов'язково біля стовбура, у місці, де відходить кілька надійних гілок. Бувають випадки, коли ці пернаті будують гніздо й на кущі зовсім близько від землі. Споруджують «оселю» обидва птахи, використовуючи різноманітні тонкі та товсті гілки, які кладуться лише в основу гнізда. Конструкція його настільки примітивна, що просвічується наскрізь і через стінки іноді видно навіть пташенят.

Наприкінці квітня самичка відкладає два білих яйця. Яйця насиджують обидва птахи протягом 18 днів по черзі. Перший малюк вилуплюється на 17 день. Це пташеня, як правило, більше і міцніше. Найчастіше виживає саме воно. Малюки вилуплюються кволими і слабкими, погано вкриті пухом, постійно просять їсти, широко розкриваючи свої роти. Батьки носять їжу, прибирають «оселю», вночі зігрівають, а вдень, коли іде дощ, накривають своїми крилами.

Малюки припутнів залишаються в гнізді близько трьох тижнів. На третьому-четвертому тижні пташенята стають буруватими, але без блиску і білих плям на шиї. У цей час молодь, що вже навчилася літати, разом з батьками інтенсивно живиться насінням дерев, різноманітним зерном культурних рослин на полях.

З Хмельниччини припутні починають відлітати на зимівлю у жовтні. Але за умов теплої осені останні зграйки покидають край у листопаді. Зимують вони в Південній Європі, у Закавказзі та у Західній Азії.

ПУГАЧ (*Bubo bubo*, филин)

*...Ці давні птахи ровесники
волохатих носорогів, зубрів,
мамонтів, печерних ведмедів.*

Рідкісний гніздовий птах на Хмельниччині. Він зрідка зустрічається в Товтрах, де багато ярів з крутими схилами і немає поблизу населених пунктів, а також на глухих ділянках старих лісів Ізяславського, Славутського, Шепетівського, Старокостантинівського, Летичівського, Ярмолинецького, Хмельницького і Кам'янець-Подільського районів. У минулому в Товтрах пугачі гніздувались постійно. Про це свідчать масові скупчення кісток дрібних, іноді середнього розміру хребетних плейстоценового і голоценового віку, які вчені знаходять у тріщинах, гротах, навісах біля сіл Карачківці та Біла. Це — неперетравлені кістки жертв пугачів. Загалом же орнітологи вважають, що пугачі на Землі існують 25-30 тисяч років.

Ці птахи добре пристосовані до умов свого існування. У них на голові чорні, довгі з рудими краями пір'яні «вушка», очі великі, ясно-помаранчеві. Зверху пугачі здаються темно-рудими,

іноді трапляються темно-вохристі, з чорними повздовжніми і поперечними смугами. Нижня частина тулуба зазвичай білувата, деякі особини можуть бути жовтуватими, з доволі виразними чорно-бурими та темними поперечними смугами. У зовнішньому забарвленні між самцями та самицями є певна відмінність: самиці видаються дещо темнішими. Цікаво, що короткі ноги у пугачів вкриті майже до самих пальців світло-коричневим пір'ям. Пальці у них довгі з гачкоподібними кігтями. Маса самиць дещо більша і сягає 3,3 кілограма. Самці ж важать близько 2 кілограмів.

Полують цей птах виключно вночі. І лише у гніздовий період, коли є пташенята, а здобичі мало, самці можуть шукати її і вдень. У раціоні живлення пугачів переважають гризуни — білки, зайці та ховрахи. Вони можуть полювати і на качок, куликів, рябчиків, куріпок. Пугач має доволі гучний голос, його грізне «пу-гу, пу-гу», «пу-гу, пу-гу», іноді «ху-уху-уху», «ху-уху-уху»... лякало увечері та вночі не одного запізнілого подорожнього. Ймовірно, саме від звучання його голосу і отримав цей птах свою назву.

Шлюбний період у пугачів починається в березні. Коли самці залицяються до самиць, то голосно ухають і сичать. Складається враження, що цей сигнал зачаровує самиць і вони стають прихильнішими. Цікаво, що гнізда самиці будують на землі: часто між корінням, біля стовбурів великих дерев, під корчем або камінням, поруч поваленого дерева, у невеликих печерах, навіть щілинах. Воно нагадує звичайну ямку без підстилки, яку деякі самички не будують, а, здається, витоптують. Частіше всього в кладці буває два, рідше три білих кулястих яйця. Самичка насиджує кладку до 35 днів, але перші малюки починають вилуплюватися на 34 дні насиджування.

У перші дні після появи на світ, батьки сумлінно піклуються про малюків: коли самець приносить здобич, то самичка розриває її гачкоподібним дзьобом і дає шматочки м'яса пташенят. Малюки у пуховому оперенні видаються білими, а в юнацькому віці стають білувато-жовтими з красивими темними смугами. Молоді птахи починають самостійне життя через 2,5-3 місяці. Не маючи природних ворогів, пугачі живуть близько 70 років.

Серед пташенят пугачів спостерігається висока смертність, тому чисельність птахів продовжує скорочуватися. На сьогодні їх уже занесено до Червоної книги України. На Хмельниччині цих пернатих потрібно штучно розмножувати, організовувати у спеціалізованих лісових господарствах або в заповіднику «Медобори» штучну інкубацію яєць, тоді їх кількість зростатиме.

СИНИЦЯ БЛАКИТНА (*Parus coeruleus*, лазоревка)

...Щоб налякати ворога, самець блакитної синиці трохи піднімає крила, крутить головою та ще й шипить.

На Хмельниччині є осілим і частково кочовим птахом. Тримається листяних лісів, лісків, парків, скверів і садів. Не живе лише на полях, лугах і болотах. Доволі часто її вдається побачити у заплавлених лісочках і лісосмугах. Щільність птаха значно вища на півночі області в Ізяславському, Славутському, Шепетівському районах. Деяко менша кількість птахів у центрі, але вона знову зростає на півдні області в Ярмолинецькому та Кам'янець-Подільському районах.

На голові у цієї синиці є «блакитна шапочка», а «щоки» і лоб білі. Горло, облямівка щік і смужка на череві наче чорні. Крила і хвіст блакитні, верх тіла зелений, а низ — жовтий.

Синиці, які не поділили територію, бувають налаштовані досить войовничо. Самці сідають один навпроти одного, піднімають дзюрби, притискаючи до тіла пір'я, з погрозовими криками починають перелітати з гілки на гілку. Часто підвішуються до кінцевих гілочок униз спиною. Птахи у цю мить видаються дуже жвавіми: вони доволі ніжно співають. Їх голоси нагадують дзвіночки: «ті-ті-ті», «ті-ті-ті», «ті-ті-ті»... Коли спостерігаєш за цими птахами, то можна помітити, що в зимові дні з куща на дерево, з дерева на кущ перелітають зграйки, в яких є синиці, підкоришники і повзики. Якщо синиця знайде корм, то обов'язково покличе інших птахів. До раціону живлення блакитної синиці входять деревні комахи, павуки, іноді вони їдять і насіння та ягоди.

Блакитні синиці гніздяться переважно в дуплах та шпаківнях. На вологих ділянках листяного лісу трапляються їхні гнізда і в пенях доволі низько

над землею. «Оселі» вони будують зі стебел трав, корінців, гілочок, вимощуючи їх кінським волосом, мохом, шерстю і пір'ям. За літо у блакитних синиць буває дві кладки. Самець під час шлюбного періоду виявляє самиці неймовірну увагу: співає відчайдушно, знаходить корм і запрошує до нього самичку, відганяє суперників і ворогів.

Якщо опиняється у руках людини, продовжує залякувальні рухи і якесь зловісне шипіння. Самець синиці блакитної, побачивши яструба, оголошує птахам свого виду та й іншим сигнал тривоги. Коли він лунає, то всім пернатим стає зрозуміло, що з'явився саме яструб, а не якийсь інший хижак. Цікаво й те, що птахи схоже реагують на цей крик. На думку орнітологів сам сигнал має багато спільного у різних птахів.

Після парування самиця відкладає до 13 білих зі своєрідними темними плямками маленьких яєць. Зазвичай трапляється це у кінці квітня — на початку травня. У блакитної синиці самець участі в насиджуванні яєць не бере, насиджує їх самичка до двох тижнів. Пташенята з'являються на світ на 13 день. Малюки вилуплюються кволими, слабкими, але багато їдять, тому й залишаються в «оселі» лише три тижні. Згодом молодь стає схожою на своїх батьків, бо оперення таке ж яскраве, але в них на голові немає блакитної шапочки. Деякі з кінця липня молоді птахи і їхні батьки разом з іншими птахами починають повільно кочувати, збираючи корм на деревах та кущах.

Взагалі блакитна синиця дуже корисна, бо знищує багато комах і їх личинок. У тому числі й комах — шкідників саду та лісу. Цей птах заслугує на особливу охорону на Хмельниччині та допомогу у засніжені, холодні зими, коли його бажано підгодовувати.

СИНИЦЯ ВЕЛИКА (Parus major, большая синица)

...Після закінчення гніздування, деє у кінці липня синиці великі збираються в маленькі зграї з іншими видами синиць, повзиками і підкоришниками та ведуть кочовий спосіб життя у лісах.

Осілий птах, окремі зграї якого взимку іноді можуть кочувати у пошуках їжі. На Хмельниччині він переважно зустрічається у хвойних і широколистяних лісах, буває у садах, парках, скверах. Найбільша щільність в Ізяславському, Славутському і Шепетівському районах. Зустрічається птах і в інших районах, але кількість його там значно менша.

Спостерігається така закономірність — влітку птах мешкає переважно у лісах, а взимку повертається до населених пунктів. Саме там зграйки синиці великої розшукують їжу. У зимовий час, коли сильні морози, віхоли, птах потребує допомоги людини. Тому більшість любителів природи, юннати розвішують на деревах годівниці. Влітку синиця велика живиться переважно комахами, полюбає ласувати їх яйцями, лялечками та гусінню. Помічено, що восени і взимку в раціоні живлення переважає насіння, ягоди, але їсть вона й падло, м'ясо та різні відходи.

Аби краще розгледіти синицю велику, можна підвісити до нитки біля вікна на гілці дерева шматочок сала або м'яса. Тоді прилітає синичка, чіпляється кігтями за сало й, гойдаючись, довбе його. Ні один інший птах, окрім синиці, не може таким чином харчуватися. Коли прилітає сорока, то намагається розв'язати нитку, але це

їй не вдається. Придивившись, можна побачити, що на голові у синиці великої є своєрідна чорна «шапочка». Білі «щоки» у неї облямовані чорним. Спина видається зеленою, а надхвістя сірим. Низ жовтий, але у самця з чорною смугою посередині, якої не має у самиць. Крила і хвіст наче блакитно-сірі з бурим відтінком. Маса птахів у середньому становить не більше 22 грамів.

Коли прислухатися до співу птахів у лісі, то синиця велика видає своє місцезнаходження голосом. Її пісня — оригінальна, дзвінка трель «тіті-тю», «тіті-тю» рідше коротеньке «тінь-тінь», «тінь-тінь» або «сі-тюїть», «сі-тюїть». Цей птах не боязкий і підпускає людину зовсім близько. Видається дуже жвавим, бо весь час літає з дерева на дерево, з дерева на кущ, шукає собі корм, знищуючи тим самим велику кількість комах на всіх стадіях їх розвитку, особливо шкідників лісу, саду і навіть поля.

Синиця велика гніздиться в дуплах або в старих шпаківнях, іноді навіть в норах, щілинах будівель і старих гніздах великих птахів, використовуючи для побудови гнізда корінці, травинки, мох, обов'язково вистеляючи його шерстю і пір'ям.

У середині або кінці квітня самиця відкладає до 14 білих з червоно-коричневими плямами яєць. Насиджує кладку до 15 днів самичка, але вже на 13 день вилуплюються перші пташенята. З'являються вони на світ досить безпорадними. У них ще закриті очі і вушні отвори, а тіло тільки де-не-де вкрите рідким пухом. Вони кволі і не можуть триматися на ногах, тому й залишаються в «оселі» до 20 днів, протягом яких батьки їх інтенсивно годують та обігрівують. Пташенята ж, підрісши, намагаються тренувати крила ще в гнізді. Після виходу з «оселі», навчившись добре літати, молодь починає самостійно жити. У червні в синиці великої буває ще й друга кладка з 10 яєць.

СИНИЦЯ ДОВГОХВОСТА (*Aegithalos caudatus*, длиннохвостая синица)

...Синиці довгохвості знищують дуже багато комах — шкідників. Частенько вони дістають їх із важкодоступних місць у корі дерева, контролюючи їх чисельність, як і кількість павуків.

Широко поширена по всій Хмельниччині, але найбільша щільність виду спостерігається в північних і центральних районах. Обумовлено це тим, що там більші площі займають листяні і мішані ліси, які є середовищем існування цього птаха. Полюбують синиці довгохвості селитись у грабово-дубових лісах. Досить важливе значення для живлення пернатого має підлісок та трав'яний покрив, де найбільше комах і павуків.

Синицю довгохвосту найчастіше вдається побачити в лісах з дуба скельного у Придністров'ї, букових лісах по Збручу, соснових лісах чорницевого, вересових, лишайникових і навіть чорновільхових лісах Шепетівського Полісся поблизу річок, струмків, стариць і озер. Вони тримаються переважно дерев, де їх частенько можна бачити наче підвішеними до кінцевих гілочок — це вони так розшукують комах. Саме у цей час і вдається уважно їх розглянути: голова біла, очі порівняно великі, дзьоб короткий, над очима чорні «брови» йдуть широченьким пасмом, шия коротка, спина чорна, боки й надхвістя рожевувато-білі, крила темно-бурі з білою смугою. Низ тіла теж білий з красивим рожевим відтінком, чорний хвіст з боків акуратно облямований білим пір'ям. Ноги у пернатого короткі з міцними пальцями, які закінчуються гострими кігтками. Синиці довгохвості отримали таку назву тому, що у них дійсно довгий хвіст, який дорівнює майже довжині дорослого птаха. Маса їх не перевищує 10 грамів.

Перебуваючи у Новолабунському лісі, що у Полонському районі, під час висадки саджанців, доводилось неодноразово чути весняну пісню синиці довгохвості, яка здавалась тихим мелодійним щебетанням — «сі-сі-сі», «сі-сі-сі», «сі-сі-сі»... Коли самець видає позивні звуки — «серр-серр-серр», «серр-серр-серр»... , то самичка підлітає до нього, а іноді з'являється ціла зграйка. Такий сигнал самця означає, що він знайшов достатньо комах.

Для гніздування синиця довгохвоста обирає переважно ділянки листяних лісів з густеньким підліском. Гніздо птахи мостять на дереві у розгалуженні гілок, сплітаючи його у вигляді витягнутої кулі з невеликою діркою-входом у верхній частині та маскуючи вплетеними шматочками лишайників, травинками і мохом. Коли зазирнути всередину, то можна побачити, що воно ще й вимощене пір'ям. Будують гніздо обидва птахи — протягом 11 днів.

Самичка наприкінці квітня або на початку травня відкладає від 8 до 14 білих з рожевими цяточками яєць. Насиджує їх виключно самичка, а самець у цьому процесі участі не бере, тримаючись десь поблизу та приносячи їй комах і павуків. Пташенята починають вилуплюватись на 12 день насиджування і залишаються в гнізді протягом двох тижнів. Вони швидко навчаються хитрощам польоту, полювання, маскуванню. Молодь у цей час відрізняється від дорослих птахів тим, що на голові, боках і зверху на тілі є темно-бурі плямки, а низ тіла видається брудно-білим. По завершенні гніздового періоду довгохвості синиці кочують у мішаних зграйках разом з іншими видами синиць. Взагалі ці пернаті є осілим і частково кочовим видом на Хмельниччині.

СИНИЦЯ ЧОРНА (Parus ater, московка)

...Навесні самець синиці чорної самотійно обирає гніздову територію в хвойному лісі. Гніздо він мостить у дуплах дерев, під корою, у щілинах та пенях, вистеляючи його корінцями, травинками, мохом.

Досить рідкісний птах на Хмельниччині. Зустрічається вона у Славутському, Шепетівському, Ізяславському і Полонському районах. Обирає для життя виключно молоді або середнього віку ділянки соснового та ялинового лісу. Дещо зростає чисельність синиці чорної в соснових лісах чорницевих, вересових і лишайникових. Полюбляють ці птахи селитися і там, де у першому ярусі росте сосна, де-не-де береза бородавчаста, у другому — дуб звичайний. До підліску входять бруслина європейська, зіновать руська, дрік, барбарис, ліщина, горобина, бузина чорна і крушина ламка. Трав'яно-чагарниковий ярус складають орляк звичайний, чорниця, веснівка дволиста, суниця лісові та бруслина. Саме в такому середовищі можна почути голосну пісню самця синиці чорної, яка видається до того ж дзвінкою і мелодійною. Залежно від ситуації у довкіллі лине: «ді-ді-ді-туй-пі, туй-пі», «віці-віці-віці», «ді-ді-ді-туй-пі, туй-пі», «віці-віці-віці»... Коли добре придивитись до дерев у лісі, звідки лине цей чарівний спів, то вдається побачити й співака.

Птах трохи менший за синицю велику. Голова чорна з виразною великою білою плямою на потилиці. Дзьоб короткий, очі невеликі, «щокі»

білі, облямовані чорним, горло чорне, спина сіра, надхвістя руде, хвіст і крила бурі, а низ тіла рудувато-буруватий. Ноги короткі, пальці з гостренькими кігтиками, які допомагають пернатому добре триматись на гілці дерева або куща.

Синиця чорна дуже активний птах і весь час перебуває в русі, розшукуючи їжу. Харчується вона влітку деревними комахами, а делікатесом є павуки. Восени ці птахи більше покладаються на ягоди, бо у цей час комах майже немає, тому й розшукують лише їх лялечки, а взимку переходять на живлення насінням. Іноді прилітають ці пернаті й до населених пунктів, знаходять у зимових садах лялечки комах. Цікаво, що восени і взимку синиці чорні мандрують по лісах разом з іншими видами синиць. Цей вид є осілим і гніздовим.

Самець, уперше прилетівши до вимощеного ним гнізда з самичкою, видає тихі звуки. Залізши в дупло, самець кличе її ніжною коротенькою треллю, допоки вона не опиниться в дуплі. Ось тут все проясняється: якщо господар невмілий будівельник, то й домівка у нього виявляється негодящою. Тоді самичка відлітає на пошуки іншого, більш досвідченішого.

За літо у синиці чорної буває дві кладки (у квітні та в червні) від 7 до 11 білих з червоно-бурими плямами яєчок. Насиджує кладку протягом двох тижнів тільки самичка. Малюки іноді вилуплюються саме в цей термін, але за несприятливих умов з'являються на 16 день насиджування. Пташенята залишаються у гнізді ще 17 днів. Батьки вигодовують їх комахами і павуками, вночі обігривають, стежать за чистотою в гнізді. Покинувши батьків, молоді птахи вчаться майстерності польоту, полювати на здобич, розпізнавати ворогів ще здалеку, вправно тікати від них, вчасно повідомляти родичів про небезпеку. У цей час молодь дещо відрізняється від своїх батьків: у неї замість бурувато-чорного оперення буруватє й без блиску.

СИНИЦЯ ЧУБАТА (*Parus cristatus*, хохлатая синица)

...Висока активність чубатих синичок пояснюється тим, що вони весь час розшуковують їжу.

Птах, який зустрічається на Хмельниччині тільки у Славутському, Шепетівському, Ізяславському і Полонському районах, бо саме тут є великі масиви хвойних і мішаних лісів. Під час зимових мандрівок зрідка окремі зграйки трапляються й дещо південніше.

Пернатий надає перевагу ділянкам молодих лісів. Деревостани тут складає сосна звичайна, береза бородавчаста, ялина європейська і дуб звичайний. У таких лісових масивах підлісок практично відсутній, проте трав'яно-чагарниковий ярус розвинений добре. Полює синиця чубата селитись і в соснових чорницевих, соснових вересових і соснових лишайникових лісах. Саме у такому середовищі вдається почути коротеньку пісеньку «сі-сі-сі», «ці-ці-ці», «сі-сі-сі», «ці-ці-ці»... А співаком виявляється дуже метушливий і жвавий птах, на голові якого стирчить загострений чорно-смугастих «чубчик». Оце і є синиця чубата. Очі у неї виразні,

великі, «щоки» білі з чорними плямами. Верх тіла бурувато-сірий, а низ рудувато-білий. Ноги в пернатого коротенькі сіро-синього кольору, пальці з дрібними кігтиками. Зазвичай маса цих птахів не перевищує 12 грамів, хоча самці видаються дещо більшими за самичок.

До їх раціону в теплий період року входять комахи і павуки, а восени і взимку ці пернаті покладаються на насіння хвойних дерев. У суворі зими чубатих синиць потрібно підгодовувати лісникам або любителям природи, якщо ліс близько підходить до населеного пункту. У лісі годівничку краще всього повісити на дереві на краю галявини. Шматочки несоленого сала і м'яса варто підвішувати на міцній нитці до гілки дерева.

Навесні чубаті синиці мостять гнізда в дуплах чи у щілинах пеньків, використовуючи для цього траву, мох, шерсть, лишайники і пір'я. Так воно виходить зручним, теплим і надійним. Двічі за сезон — у квітні, а потім у червні — самичка відкладає від 7 до 10 плямистих яєць. Насиджує кладку протягом двох тижнів виключно самичка. Пташенята батьківське гніздо покидають через три тижні. У молодих птахів добре помітний дуже коротенький «чубчик», а забарвлення низу тіла у них брудно-біле. Після закінчення гніздового періоду молодь з дорослими птахами починає мандрувати по хвойних лісах.

Цікава орнітологія

На території Вірменії неподалік від кордону з Туреччиною і Грузією на невеликих болотах, розташованих на висоті 2200 метрів над рівнем моря, група орнітологів виявила дві пари незвичайних журавлів. Пташенята і дорослі птахи мали принципові відмінності і від західного, і від східного підвидів сірих журавлів — вони не мають червоної корони і яскравої білої плями за оком.

«На підставі зовнішніх відмінностей описана нова форма журавля. Чи є вона новим видом, чи це новий підвид сірого журавля, покажуть подальші дослідження, зокрема й генетичні. Та в будь-якому випадку опис нової форми великого птаха у наш час — сенсаційна подія», — заявили учені.

Сірий журавель є відомим птахом сірого кольору з червоною шапочкою-короною, на голові. Гніздиться він в Європі і Азіатській частині Росії. Дві популяції зустрічаються ізольовано — в Тибеті і на Кавказі. За словами орнітологів, зазвичай виділяють два підвиди сірих журавлів — західний (європейський) — більший і темніший, і східний (азіатський).

СМОВЗИК (ПОВЗИК) (*Sitta europaea*, поползень)

...Отвір, що веде в дупло, смовзик завжди обмазує глиною, залишаючи лише круглий льоток діаметром близько 35 міліметрів. Іноді глиною обмазуються і ділянки стовбура, що прилягають до льотка та внутрішні верхні частини дупла біля входу.

Осілий і частково кочовий птах на Хмельниччині. Верх тіла у нього блакитно-сірий, крила і хвіст бурувато-чорні, від дзьоба через око до вуха проходить чорна смужка, на хвості є білі плями, горло біле, а черевце і груди можуть бути білими чи рудими, боки тіла коричневі з білуватими рисочками. Ноги короткі з міцними пальцями і сильно вигнутими кігтками. Довжина тіла складає 130–160 міліметрів, вага 22–25 грамів. Статевий диморфізм практично не виражений.

У період осінньо-зимових кочівель його можна зустріти навіть у лісах степової зони. Однак навесні цей пернатий перебирається в листяні й змішані ліси. Уже наприкінці лютого в ясні сонячні дні вдається почути закличні сигнали: кілька разів підряд повторюваний мелодійний голосний свист. Крім цього свисту видають вони й голосне «чвоч-чвоч-чвоч», а також різке «цит-цит».

У березні утворюються пари, які поселяються на придатних для гніздування ділянках. Наприкінці березня — на початку квітня в старому дуплі дятла, рідше в природному заглибленні в стовбурі дерева на висоті 3–10 метрів від землі, птахи мостять гніздо.

Вистеляють вони його дрібними лусочками верхнього шару кори сосни, а якщо поблизу сосен

немає, — берези, рідше корою інших дерев чи листям. На спорудження і облаштування гнізда птахи витрачають близько двох тижнів. Перша кладка буває в квітні і складається з 7–8 білих з коричнево-червоними і ліловими цятками яєць. На початку червня буває й друга кладка з 5–7 яєць. Насиджує яйця лише самиця протягом 13–16 днів. Пташенята перебувають у гнізді три тижні, протягом яких їх годують обидва птахи, приносячи їжу до 350 разів на день.

Після вильоту з гнізда і до кінця літа смовзики, утворивши сімейні зграйки з 5–6 молодих і 2 старих птахів, кочують лісом у пошуках їжі. На початку осені сімейна зграйка розпадається, і птахи приєднуються до синичих зграй, разом з якими проводять всю осінь і зиму. Харчуються смовзики у весняно-літній період винятково комахами та павуками. Восени вони регулярно поїдають ягоди. Узимку, восени і навесні споживають насіння ялини, сосни, а також плоди дуба, ліщини і бука.

Корм птахи збирають у тріщинах і щілинах стовбурів дерев, на великих сучках, але іноді смовзик довбе й кору, витягаючи з-під неї личинок комах. Аби добратися до м'якоті лісового горіха чи жолудя, смовзик або затискає їх у щілині кори, або притискає до стовбура лапкою, а потім розбиває дзьобом. Навесні й восени пернатий часто спускається на землю, де риється в опалому листі, перевертаючи і підкидаючи його дзьобом в пошуках комах.

На відміну від переважної більшості інших птахів Хмельниччини, смовзик запасастся їжею. Ранньої осені пернаті засовують у тріщини в стовбурах дерев жолуді, горішки, плоди липи, насіння клена й інших дерев. Цю роботу птахи виконують до грудня. Звичайно, в кожну з таких «комор» поміщається від 3–5 до 25–30 насінин. Але іноді трапляються такі «комори», у яких припасено до 1,5–2 кілограми насіння.

СНІГУР (*Pyrrhula pyrrhula*, снігирь)

...Чуючи змалку пісню батьків-снігурів, малюки засвоюють її і співатимуть точно так же, як це робили дорослі.

Птах, який зустрічається на Хмельниччині з листопада по березень. Найвища щільність цього виду спостерігається на півночі області в хвойних лісах Ізяславського, Славутського та Шепетівського районів.

Голова у снігура видається відносно великою, дзьоб чорний, масивний. На голові чорна шапочка, спина сіра, рідше бурувато-сіра, низ яскраво-червоний у самця і бурувато-сірий у самички, надхвістя біле, хвіст і крила чорні. Маса цього птаха рідко перевищує 37 грамів.

Живиться снігур ягодами горобини, бруньками дерев, різноманітним насінням, іноді навіть деяких бур'янів. Узимку під часу харчування цього птаха можна бачити зграйками не лише в лісі й селі, але й у місті.

Своєрідний вигляд мають снігурі у шлюбний період: у них розпушуються хвости, якими вони різко рухають з боку в бік. Їхні голоси частіше нагадують свистячі звуки «рюрр», «рюрр», «гвю», «гвю»... А пісня загалом видається тихенькою, немов щебетливою.

Під час гніздування снігурі будують «оселі» на деревах із гілочок і сучків, вимощуючи з середини сухою травою, мохом та пір'ям. Самиця відкладає до п'ять світло-блакитних яєць, з бурими плямками, рисочками та крапками. У цих птахів буває дві кладки за сезон, перша на початку травня, а друга — на початку липня. Цікаво, що насиджує яйця протягом майже двох тижнів виключно самиця, а самець весь цей час її годує. Після появи малюків вони залишаються в гнізді ще близько 15 днів.

Орнітологи помітили, що в цих птахів є дві особливості: вони на відмінну від багатьох інших пернатих, «беручи уроки» в батька, мають не тільки чути, а й обов'язково бачити його, спілкуватися з ним. Пташенята під час навчання стають у певні пози. Якщо ж малюків виховує не батько, — у природі таке трапляється — а поряд живе дорослий снігур, то до його пісень вони залишаються байдужими та вивчають пісню вітчима. З серпня і до початку квітня снігурі ведуть кочовий спосіб життя, залітаючи далеко за межі Хмельниччини. Молоді снігурі схожі на самиць, але на голові ще не мають чорної «шапочки», а все оперення наче темніше, ніж у дорослих. Цікаво, що молодь з одного виводка утворює пари, які, коли настає час гніздування, чомусь розпадаються. Встановлено орнітологами й такий факт: якщо снігура виростила людина, але восени або взимку птах міг обрати партнера, то прихильність його до господаря відверто зменшується. Але як тільки снігура позбавити цієї можливості, він починає немов упадати за людиною, та вже потім ніяка самичка його більше не зацікавить. Отже, звідси і висновок — заповнити прогалини у вихованні птаха практично неможливо.

Снігурі — дуже красиві і корисні птахи, бо під час вигодовування малюків поїдають багато насіння бур'янів і знищують чимало комах-шкідників лісу, регулюючи їх чисельність у природі. Правда, дорослі снігурі можуть завдавати й певної шкоди фруктовим деревам, скльовуючи у зимовий час бруньки. Але потрібно зазначити, що шкода ця не настільки значна, щоб із цими птахами боротися. Навпаки, їх на території Хмельницької області слід дбайливо охороняти.

СОВА ВУХАТА (*Asio otus*, ушастая сова)

...Сова вухата, полюючи, часто зависає в повітрі, перелітає з дерева на дерево. При цьому птах обирає гілки на висоті від 3 до 10 метрів над землею.

На Хмельниччині птах і гніздовий, і кочовий. Зустрічається він у лісах, лісосмугах, парках і навіть садах. Щільність виду дещо вища в Ізяславському, Славутському, Шепетівському, Старокостянтинівському, Летичівському та Хмельницькому районах. Проте трапляється він і в невеликих лісах, гайках і навіть плавнях Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці.

Сова вухата має на голові добре помітні довгі пір'яні «вушка» чорного з рудими облямівками кольору. Лицевий диск у птаха рудий, зі своєрідними невеличкими плямами біля оранжевих очей. Загалом же забарвлення у дорослої сови видається рудувато-рябим. Низ тіла дещо світліший, ніж спина.

Орнітологи встановили, що «вушка» вухатої сови ніякого відношення до слуху не мають. Помічено, якщо птах нашорошується, то «вушка» наче зникають, зате розширюється лицевий диск. І тоді «лице» у вухатої сови здається здивовано-круглим, хоча перед цим видавалося якимось похмурим. Гострота слуху у цього птаха залежить від слухових центрів головного мозку. Вони дуже складні, а в слухових ядрах мозку вухатої сови на-

раховується до 35870 нейронів. У сизого голуба, для порівняння, слухових нейронів трохи більше 8 тисяч. Маючи такий досконалий слуховий апарат, вухата сова, як тільки стемніє, вирушає на полювання. Найбільше для цього підходять місця, де мало трави чи вона взагалі відсутня. Тому на Хмельниччині сову вухату під час полювання можна побачити на галявинах, у рідкому лісі, на узбіччях доріг, на поодиноких деревах серед полів або луків. Коли сова полює, то повільно облітає ділянку, злегка змахуючи крилами.

Як тільки почує пищення гризунів — миттєво повертає в той бік голову, зривається з гілки та з великою швидкістю (понад шість метрів на секунду) летить по прямій лінії, яку умовно можна провести від її голови до місця, звідки почувся звук. Не долетівши 20–30 сантиметрів до місця визначеного приземлення, так витягує лапи вперед, що вони опиняються попереду голови, а тоді хапає гризуна кігтями.

Таке успішне полювання забезпечує їй зовнішній слуховий апарат, утворений високими шкірними складками з перами, що ростуть на них. При цьому частина пер розташована перед слуховим отвором, а частина за ним. Лицевий диск у сови вухатої складають жорсткі пера слухових раковин і пір'я, яке росте концентричними рядами навколо дзьоба. Цікаво, що переміщуватись може не лише кожне перо, а їх близько 600, але й складки та шари пер. Саме це дозволяє настроюватися на певні звуки, визначати їх джерело. Вуха ж у них розташовані різко асиметрично: на правому боці голови у птаха кожна складка знаходиться над слуховим отвором, спрямовуючи його вісь униз, на лівому — навпаки, під слуховим отвором. Таке розташування вух дає можливість дуже точно здійснювати локацію звуків у горизонтальній і вертикальній площинах.

На місцях гніздування сови вухаті з'являються у березні. У цей час можна почути крики самців: «ху-ху-ху», «ху-ху-ху», «ху-ху-ху». Ймовірно так самці підкликають самиць, щоб покрасуватись перед ними своїм весняним вбранням. Самиця і самчик влаштовують свою «оселю» в старих гніздах ворон, сорок, граків і навіть деяких хижих птахів. Трапляється, що гніздяться вони і в дуплах дерев.

На початку квітня самичка відкладає п'ять білих яєць, насиджує їх протягом 28 днів. Але пташенята починають вилуплюватись уже на 27 день. Молоді птахи у пухнастому вбранні видаються білими, у перехідному віці — жовтуваті-білими, зі своєрідним блідим бурим поперечним візерунком. Пір'я здається м'яким, наче розсуканим. Пташенята інтенсивно харчуються, швидко ростуть і розвиваються, стаючи на крило десь через місяць. Маса дорослої сови може досягати 400 грамів.

У раціоні живлення сови вухатої переважають мишовидні гризуни, комахи, дрібні птахи і навіть жаби.

СОВА СІРА (Strix aluco, серая неясыть)

...Коли сова сіра нашорошується, то «лице» з похмурого стає наче здивовано – круглим.

Рівномірно поширена на Хмельниччині майже скрізь: вона живе у лісах, лісосмугах, парках, скверах, садах, але найбільше полює на невеликі заплавні лісочки. Та щільність її вища у лісах, біля річок і населених пунктів сільського типу. Цікаво, що в області зустрічаються сірі сови, які мають не лише сіре забарвлення пір'я, а й наче руде.

У сов сірих верхня частина тіла має темно-сірий візерунок зі своєрідними поперечними і поздовжніми плямами. На голові є сіруватий з дрібненькими темними плямками так званий «лицьовий диск», а низ тулуба білуватий з оригінальними поперечними і поздовжніми плямами та смугами. У птахів з рудим забарвленням такий же візерунок, але переважає бурувато-рудий колір. Відносно велика голова здається круглою та без «вушок», крила заокруглені, а хвіст короткий.

Найчастіше сову сіру можна побачити на дереві або на якійсь старій закинутій будівлі у вечірню годину. Ці птахи видають себе, коли кричать. Навіть за голосом вдається розпізнати: кричить самиця чи самець. Самець дуже гучно видає свій крик «ху-ху-ху-ху...», а самиця — «кувії-кувітт» або «увіть, увіть, увіть». Якщо самиця знаходиться біля гнізда, то вона видає виразне «век-век», «век-век».

Сова сіра має дуже добрий слух. Багато в чому він у неї особливий, бо частина пер розташована перед слуховим отвором, а інша частина за ним. Тверді або жорсткі пера слухових «раковин» і пір'я, яке росте концентричними рядами навколо дзьоба птаха, утворює дуже рухливий «лицьовий диск». Цікаво, що переміщуватися в ньому може не тільки кожне перо, але й шари пір'я, що дозволяє сові налаштуватися на звуки з певного напрямку.

Живиться сова сіра мишовидними гризунами, дрібними птахами, кажанами, великими комахами і навіть плазунами та жабами. Якщо почує пищання полівки або її шурхіт, то миттєво повертає голову і тулуб на звук. Сконцентрувавшись, зривається з дерева і зі швидкістю до 5 метрів на секунду, кидається вниз по прямій, яка наче з'єднує голову сови з місцем знаходження гризуна. Для підтримання співвідношення сигналів, що потрапляють до вушних отворів, сова, поки летить, повертає диск так, що б лінія погляду птаха збігалася з напрямком її руху. Не долетівши 30–40 сантиметрів до жертви, встановлює ноги в точку, де перед тим була голова і, примруживши очі, хапає жертву розкритими кігтями.

Гніздовий період у сірих сов починається ще в лютому або на початку березня. І саме в цей час іноді можна почути перші шлюбні крики самця «ху-ху-ху-ху-ху». Гніздяться птахи в дуплах, щілинах будівель, на дахах. Якщо поблизу є печери, то ці птахи використовують і їх. Іноді пернаті займають старі гнізда деяких інших птахів. У кінці березня або на початку квітня самиця відкладає до шести яєць, які мають білий колір. Насиджує яйця тільки самиця. Пташенята вилуплюються на 29–30 день насиджування. З цього часу батьки постійно носять їжу малюкам. Пташенята ж стають дорослими через 40 днів. Молоді птахи у пуховому оперенні білі, у перехідному наче рудуваті, зі своєрідними блідо-бурими поперечними смугами.

Сірі сови дуже корисні птахи, бо полюють на багато різноманітних гризунів, регулюючи їх чисельність. Виконують у природі санітарну і своєрідну селекційну функції, тому що знищують у першу чергу хворих тварин.

СОВКА (*Otus scops*, сплюшка, зорька)

...Комах совка ловить на льоту, а щоб спіймати мишу, вона має уважно прислухатися.

Маленька сова, яка зустрічається на Хмельниччині переважно на півдні та в центрі області. У північних районах дуже рідко трапляються лише окремі пари. Для життя цей птах обирає байрачні ліси, невеличкі ліски, парки, лісосмуги, сади у селах. Але совка уникає великих лісових масивів.

Перебуваючи в селі Малиничі Хмельницького району, увечері вдалося почути зі сторони ставка і байрачного лісочка голос птаха: «сплю-ю», «сплю-ю», «сплю-ю», а після паузи знову почулось оригінальне «кью-ю», «кью-ю», «кью-ю»... Вночі цього пернатого неможливо розгледіти, адже він дуже обережний і пильний. Якось вдалося розгледіти совку вдень, коли вона сиділа на гілці дерева. На голові добре помітні пір'яні «вушка», очі великі жовті, дзьоб гачкоподібний, короткий, «лицьовий диск» чітко виражений, шия коротка. Тіло видається бурувато-сірим, наче рябим, з оригінальними повздовжніми чорними рисками, низ світло-сірий, з білуватими та вохристими поперечними плямами. Ноги короткі, міцні, злегка вкриті м'яким пір'ям, на пальцях темні гачкоподібні кігті. Совка сиділа нерухомо, але якось насторожено повертала головою, наче стежила за об'єктом, що рухається на певній відстані. Було видно, що птах не покладається на зір, а користується слухом, бо активно рухався лицьовий диск. Ймовірно, совка настроювалася

на сприйняття звуків, що йшли від людини. Не витримавши такого випробування, птах абсолютно безшумно злетів.

Маючи досконалий слух, совка, як тільки стемніє, вирушає на полювання. Живиться вона переважно комахами, але до її раціону входять і дрібні гризуни, і невеличкі птахи. Почувши пищання чи шерхіт гризуна, пернатий швидко зривається з дерева, кидається вниз по обраній прямій. За декілька сантиметрів до миші, совка виставляє ноги вперед і хапає здобич гострими гачкоподібними кігтями. Цікаво, що совка під час полювання зазвичай літає невисоко, часто наче зупиняється у повітрі або займає знайомі спостережні пункти, прислуховуючись до оточуючого середовища. Під час «зупинки» в повітрі совка використовує тріпочучий політ. Тіло у пернатого приймає вертикальне положення, хвіст широко розгорнутий, а крила рухаються дуже часто.

На Хмельниччину совки прилітають з вирію, як правило, у середині квітня. «Оселі» влаштовують у старих сорочих гніздах, дуплах дерев, якихось щілинах, а деякі пари навіть у норах. Самичка у кінці травня або на початку червня відкладає чотири-п'ять білих яєць. Самець в насиджуванні кладки участі не бере. Зазвичай пташенята починають вилуплюватися на 24 день. Вони кволі, слабкі, погано вкриті пухом, певний час не чують і не бачать, але справно просять їжі у батьків. З цієї пори і батько приносить спочатку комах, а потім і гризунів, а мати-совка годує пташенят. Совенята швидко ростуть і розвиваються. В пуховому оперенні вони білі, у перехідному — вже з дрібними плямками, а потім з'являються повздовжні темні риси, які характерні для дорослих птахів.

З Хмельниччини совки відлітають на зимівлю у вересні, зимують вони в Екваторіальній Африці.

СОЙКА (*Garrulus glandarius*, сойка)

*...Сойки гуртом вигодовують і зо-
всім маленьких пташенят, і біль-
ших: понад 70 відсотків їжі пташе-
нцям приносять птахи — сусіди і
ті, які ще не завели своєї сім'ї.*

Зустрічається на Хмельниччині в мішаних і листяних лісах, лісках, парках, де росте дуб, бук і ліщина. Щільність цього виду значно вища на півночі області у Шепетівському, Славутському, Ізяславському районах. Але досить часто трапляється і в Хмельницькому та Летичівському районах. Дещо рідше сойку вдається побачити у невеликих лісових масивах півдня області. Цей птах так вперто тримається дубових і букових ділянок тому, що знаходить там для себе жолуді, горіхи, букові горішки, якими живиться восени і взимку. А навесні і влітку сойка до свого раціону включає різноманітних комах, жаб, молодь мишовидних гризунів і навіть яйця, пташенят, що не покрилися пір'ям, дрібних птахів.

Зовнішнє забарвлення сойки добре маскує її у середовищі, де вона живе. Верх голови світлий наче рябий, рідше темний. Від дзьоба до шиї тягнуться своєрідні чорні «вуса». Верх тіла видається світло-коричневим, а низ — ще світлішим. На крилах є оригінальна яскраво-блакитна пляма з дрібними поперечними смугами. Надхвістя, підхвістя, горло й плями на крилах білі, а хвіст і кінці крил чорні. Маса дорослої сойки не перевищує 200 грамів.

Коли цей птах подає голос, то лунає «пійяа», «пійяа», «пійяа»..., але згодом вимальовується тихеньке щебетання. Під час співу сойка часто наслідує голоси інших птахів, які живуть поруч або, коли цей птах був ще в гнізді малям і запам'ятав пісню не лише своїх батьків, але й сусідів — птахів інших видів. Більшість орнітологів

вважають, що місце народження птаха значною мірою визначає характер його співу.

Сойки птахи осілі й кочові. Тривалий час вони придивляються до місцевості, перш ніж оселитися на одному з дерев. Дуже вибагливою є самичка: самець, що не покаже їй місце для гніздування, вона його забракує і летить собі далі. Їх мандрівка буває доволі тривалою, поки самичка не обере зручне, добре захищене від поривчастих вітрів дерево. Мостять гніздо обидва птахи: самець носить палички, тоненькі гілочки, стебла трав і корінці, а самичка їх укладає.

У кінці травня самиця відкладає вісім сірувато-зелених зі своєрідними буруватими плямками яєць. Бувають випадки, коли гніздо і кладку сойки руйнують інші птахи або звірі, тоді пара закладає нову в червні. Сойки по черзі насиджують кладку, перевертають яйця, стежать за температурою та дотримуються чистоти в гнізді. Перші пташенята вилуплюються на 16 день. З'являються вони на світ слабкими, немічними, але батьки старанно їх годують і доглядають протягом трьох тижнів.

Після початку самостійного життя молодь і дорослі птахи утворюють сімейні зграї, кочуючи по лісу у пошуках їжі. Ці пернаті є дуже корисні, адже, ховаючи в ґрунт, під торішнім листям жолуді й горіхи, сприяють проростанню нових дерев і омолодженню лісу. Вони влітку знищують багато комах, серед яких чимало переносників різних хвороб. Сойки значною мірою контролюють чисельність мишовидних гризунів. На Хмельниччині ці птахи мають охоронятись під час розмноження, а по можливості підгодовуватися лісниками у холодний зимовий період.

СОЛОВЕЙ ЗАХІДНИЙ (*Luscinia megarhynchos*, западный соловей)

...Спів у соловейка західного трохи бідніший і має інший набір свистячих звуків, ніж у солов'я східного.

Дуже схожий на соловейка східного. Та на відміну від нього на Хмельниччині цей птах тепер не зустрічається. Інформація про його гніздування на території області дещо суперечлива. За одними даними у 50-х роках минулого століття

Цікава орнітологія

У Китаї шпак майна змусив замовкнути двох папуг, навчившись нявкати, як кішка.

За словами власника птахів, дрібного крамаря з міста Нанцзин, спочатку він придбав шпак і навчив його розмовляти по-китайськи, щоб привернути покупців у свій магазинчик. Через деякий час торговець купив ще і двох папуг, клітку яких розмістив по сусідству з кліткою шпака. Папуги виявилися надзвичайно балакучими, і їх безперервне базікання його дратувало.

За словами власника, спочатку шпак в шаленстві метався по клітці. Проте потім, мабуть, птах звернув увагу на те, що при нявканні сусідської кішки папуги замовкають і сидять тихо. «Яким же був мій подив, коли я виявив, що шпак навчився імітувати котяче нявкання», — розповів крамар. З тих пір, за його словами, майна зовсім перестав розмовляти, а лише нявкає, як тільки папуги зчиняють галас, і цей прийом діє на них безвідмовно.

він був виявлений як на прольоті, так і на гніздуванні. За іншими — його бачили у гніздовий період, але місць гніздування не виявлено. Загалом же це звичайні гніздові і перелітні птахи в Криму і на Прикарпатті.

За розмірами соловей західний такий же, як і широко розповсюджений в області соловей східний, але дещо стрункіший за нього. Оперення на верхній частині тіла у птаха червонувато-буро-сіре. На задній частині голови і на спині дещо темніше. Низ тіла світлого жовтувато-сірого кольору, а середина грудей і горло ще світліші. Очі червонувато-карі, дзьоб і ноги червонувато-сіро-бурі. Його довжина 17 сантиметрів, розмах крил 25 сантиметрів, а маса до 28 грамів. Статевий диморфізм проявляється у тому, що самичка дещо менша за самця, проте забарвленням оперення вони не відрізняються. Живиться він різноманітними комахами та іншими безхребетними тваринами.

З місць зимівлі соловейки західні прилітають у травні. Гніздо мостить самичка на землі чи в основі куща або в хаші рослин до 1–1,5 метра над землею, вистеляючи його травинками і різноманітним сухим листям. Але робить це набагато ретельніше, ніж самичка соловейка східного. Іноді з середини гніздо буває вистелене ще й шерстю та волосом. У кладці, яка з'являється в кінці травня, найчастіше буває 5–6 шоколадно-коричневих яєць. Насиджує їх виключно самиця. Малюки залишаються у батьківському гнізді близько 12 днів, а покидають його, ще не навчившись добре літати. Тому близько тижня дорослі продовжують їх підгодовувати. Молодь, ставши на крило, має дещо строкатіше забарвлення пір'я, ніж у дорослих птахів.

Покидають Україну ці птахи досить рано — у серпні — на початку вересня. Зимують же вони в Екваторіальній Африці та на півдні Аравійського півострова.

СОЛОВЕЙ СХІДНИЙ (*Luscinia luscinia*, восточный соловей)

...Видаючи різні сигнали, самці приваблюють самиць, навчають пташенят, просять допомоги або погрожують. Завдяки звукам, які чутно від ворога, соловейко дізнається про його місцезнаходження.

Рівномірно розповсюджений по території Хмельницької області. Найчастіше його можна почути навесні у вологих листяних лісах, біля ставків, річок, струмків, в різноманітних парках, скверах, садах (особливо вранці) та поблизу водосховищ, озер і стариць. Тримається він густих чагарникових заростей. Але іноді соловейка вдається побачити й прямо на землі. Видає він себе піснею, яка у нього дзвінка, дуже мелодійна й багата на різні свистячі звуки та інтонації.

Дослідження показали, що в солов'я є багато пар голосових м'язів, які працюють незалежно одні від одних і створюють складну гаму взаємодії голосових перетинок і губ. Звуки потрібні соловейку, щоб попередити, що ця територія зайнята. Цікаво й те, що соловейки співають у різних місцях по-різному. Тому досвідчені орнітологи завжди за піснею можуть визначити, де жив цей птах раніше.

Та не всі соловейки однаково співають: серед них є погані, посередні та відмінні співаки. Якому із самців належить пісня, можна визначити за кількісними відмінностями строф або колін у них. Частіше всього у нашого соловейка пісня супроводжується тьохканням або свистом, іноді сумним «фюю... фюю...». Крик тривоги в гніздовий період звучить як «сі-крр-крр, сі-крр-крр».

У парку або сквері іноді можна побачити, як у кронах дерев літає соловейко. Трапляється, що він на певний час затримується на гілці. Саме у цю мить його й можна розгледіти

зблизька. Цей птах здається трохи більшим за горобця. Верх тіла наче сірувато-бурий, темний або рудувато-коричневий. Низ видається білястим, на грудях білуватий чи сірувато-буруватий. Стернові пера іржаво-бурі, а хвіст рудий. Самиці повністю схожі на самців, але трішки менші за них. Маса ж соловейко має в середньому до 28 грамів. Живиться він різноманітними комахами, але не цурається й інших безхребетних тварин.

Прилітають з вирію на Хмельниччину соловейки у травні. Гніздо самичка мостить на землі, вистеляючи його травинками і сухим листям. В кінці травня відкладає 5–6 шоколадно-коричневих яєць. Насиджує яйця виключно самиця. Коли солов'ї приносять корм своїм пташенят у перші дні їх життя, то видають тихий уривчастий звук «тр», «тр». Якщо пташенята не підводять голів, тоді лунає інший сигнал — нетерпляче «хрр», «хрр»... Малюки залишаються у гнізді 12 днів. А потім ще тиждень батьки продовжують їх годувати. У нормальних умовах пташенята завчають пісню батька-солов'я, але якою вона вийде у молодого покоління залежить ще й від пісень, які лунають довкола.

Цікаво, що розмір ділянки, яку займає соловей, становить — 1200–2000 квадратних метрів. Причиною обмеження величини ділянок є відстань, з якої птахи можуть легко сприймати передану інформацію. Солов'ї захищають свою територію за допомогою пісні або погрозливих поз.

Відлітають ці птахи з Хмельниччини у вирій у серпні — на початку вересня, а зимують у Південно-Східній Африці.

СОРОКА (*Pica pica*, сорока)

...Як тільки в лісі з'являються мисливці — затріщить сорока й олені, кабани, лисиці та навіть вовки одразу розуміють її повідомлення! Звірі починають швидко тікати, ховати у потайні місця своїх малюків.

Гніздовий і осілий птах на території Хмельниччини, який найчастіше зустрічається в заростях чагарників по берегах водойм, у ярах, балках, молодих лісах, садах, полезахисних смугах і на узліссях. Щільність цього виду по області рівномірна, але птах цурається великих лісових масивів півночі, як і великих відкритих ландшафтів.

У сороки голова, шия, воло, частина грудей чорні, зі своєрідним зеленим металічним блиском. Задня частина грудей, плечові пера, поперек і черево білі, а хвіст чорний і довгий, також з виразним металічним блиском.

Сорока — доволі допитливий птах. Вона завжди уважно стежить за оточуючим середовищем та всіма мешканцями поблизу. Жодна лісова подія не відбувається без сороки: вона своїм гучним стрекотінням або дзвінким «чак—чак», «чак—чак», «чак—чак»... повідомляє різноманітним птахам та звірям про появу мисливця з собакою, хижого птаха або будь-які зміни у звичній обстановці. Були випадки, коли сорока, знаходячись на куші у заплаві річки, повідомляла самицю дикого крижня з виводком про наближення лисиці. Повірівши сороці, дика качка, повернувшись до річки з виводком, зберегла і себе, і малюків.

До раціону живлення сороки входять комахи, насіння злакових культур, мишовидні гризуни, падло, покидьки, але вона може нападати й на дрібних птахів, роздовбувати у гніздах яйця і навіть їсти пташенят.

Навесні сорока тримається місць гніздування, будуючи «оселю» у вигляді великої, недбало складеної з гілочок кулі. Мостить її на куші чи на густому дереві, обмазуючи з середини глиною та вистеляючи сухою травою й дрібними корінцями. Цікаво, що над гніздом сорока монтує своєрідний дах із гілочок, аби захистити потомство від рясних дощів, спеки та хижих птахів, а вхід до нього завжди знаходиться тільки збоку.

Самець сороки дуже толерантний: довго залицяється до неї, демонструє певні пози, іноді ніжно стрекоче. Після парування самиця відкладає 5–7 зеленуватих з темними плямками яєць. Залежно від того, яка весна, рання чи пізня, цей птах відкладає яйця в середині чи в кінці квітня або на початку травня. У сорок яйця протягом 18 днів насиджує виключно самичка. Перші малюки починають вилуплюватись на 17 дні. Вони, як правило, найбільші серед пташенят. Малюки з'являються доволі слабкі, немічні й потребують постійної допомоги. Батьки їх зігрівають, годують, чистять гніздо. Пташенята доволі швидко ростуть і розвиваються, але залишаються в гнізді до 24 днів. Подібні до своїх батьків, але відрізняються від них тьмяним оперенням: воно без блиску, а білі частини мають своєрідний буруватий відтінок.

Сороки взагалі корисні птахи, бо знищують багато шкідливих комах і гризунів, сприяючи обмеженню їх чисельності. Однак, при надмірній щільності виду на певній території, вони завдають значної шкоди дрібним птахам, знищуючи багато їхніх яєць, руйнуючи гнізда і вбиваючи пташенят. Тому на окремих територіях та у мисливських угіддях потрібно контролювати їх чисельність. В інших же місцях сороку треба охороняти.

СОРОКОПУД СІРИЙ (*Lanius excubitor*, **серый сорокопуд**)

...Сорокопуд сірий єдиний серед інших видів сорокопудів вид, який не покидає територію області взимку.

На Хмельниччині малочислений гніздовий птах, який частіше зустрічається на Славутчині, Ізяславщині, Шепетівщині, Білогірщині та Полонщині. Зрідка сорокопудів сірих можна побачити і на території інших районів, але в тих місцинах, де протікають річки, є болотисті луки, зарослі кущами. Ці пернаті дуже часто поселяються на узліссях і вирубках. Коли перебуваєш у таких місцях та уважно прислухатися до співу пернатих, то іноді вдається почути й голос самця сорокопуда сірого, який здається тихим і щебетливим. Якщо він навесні розшукує самичку, можна почути чіткі заклики — «трюю», «трюю», «трюю», «вік-куйк», «вік-куйк», або «чекк-чекк», «чекк-чекк»... Сорокопуди сірі частенько запозичують звуки і в інших птахів. Певну кількість засвоюють ще в гнізді від птахів, але надалі майже все життя вони заучують інші звуки. У піснях є інформація не тільки про те, до якого виду належить птах, з неї можна дізнатися, кому вона належить — самцю чи самиці.

У середовищі існування сорокопуди сірі добре замасковані: у них лоб білуватий, чітка пляма біля ока, а «вуздечка» чорні. Самці зверху сірі, надхвістя білувато-сіре, на крилах по два білих, так званих, «дзеркальця», а низ тіла білий. Самички відрізняються від самців тим, що низ тулуба бруднувато-білий з темними поперечними смугами. У сорокопудів сірих хвіст чорний, крім крайнього стернового пір'я, яке видається білим. Ноги у цих пернатих короткі з міцними пальцями і невеличкими кігтиками. Маса як самців, так і самиць не перевищує 75 грамів.

У центральних і південних районах області сірого сорокопуда вдається побачити у жовтні-листопаді або взимку, коли він сидить не-

рухомо на гілці дерева чи куща. Коли ж злітає, то летить спочатку досить низько над землею, а потім круто здіймається вгору і знову сідає на дерево. Трапляється, що птах «зависає» у повітрі, інтенсивно тріпочучи крилами: так він виглядає здобич.

У раціоні живлення сірих сорокопудів переважають великі комахи, але в теплий період року особливе місце посідають дрібні хребетні — жаби, ящірки і навіть пташенята дрібних птахів у гніздовий період. Взимку ж ці птахи більше покладаються на мишовидних гризунів. Буває, що пернаті гинуть, коли зима дуже холодна і багато снігу: тоді значно утруднюється полювання, і молоді птахи гинуть з голоду, не відкочовувавши на південь.

На Хмельниччині сірі сорокопуди на гніздових територіях з'являються парами, а молоді самці наполегливо співають, щоб зацікавити самичку. При її наближенні самець демонструє своє пір'я, здійснює примітивний ритуальний танець, який полягає в нахилах голови та переступанні з ноги на ногу. Через певний час пара пбудує «оселю» з сучків, гілочок, сухих стебел, моху. Із середини гніздо завжди вимощене вовною, пір'ям і пухом. У кінці квітня — на початку травня самичка відкладає 5–6 білуватих з темними плямами яєць. Вона сама і висиджує яйця протягом двох тижнів. Самець же її періодично підгодовує, приносячи переважно мишовидних гризунів, жаб та ящірок. Пташенята вилуплюються безпорадними: у них закриті очі і вушні отвори, тіло де-не-де вкрите пухом. Малюки кволі й не можуть триматися на ногах. Батьки протягом 21 дня годують і обігрівають пташенят. Молодь зверху бурувато-сіра, з рижуватим відтінком, а низ тіла бруднувато-білий з темним поперечним візерунком. Восени і взимку молоді птахи певний час кочують разом з батьками, а потім покидають родину.

ТЕТЕРУК (*Lyrurus tetrix*, тетерев)

...Самиць же цікавить не кожен самець-тетерук, а лише той, який є так званими «токовиком».

На Хмельниччині дуже рідкісний птах. Живе він лише на півночі області у Шепетівському лісництві. За даними Хмельницького обласного управління лісового господарства цих птахів всього три. Тому постає проблема, як тетеруків розмножити і розселити по лісах Полончини та Славутчини. Там умови для них найбільш сприятливі: є вологі, місцями заболочені ділянки старих хвойних і мішаних лісів, молоді березняки. Можуть ці птахи жити й у негустих лісах по краях боліт, на вирубках.

Тетерук — птах осілий. Дорослий самець має масу до 1,7 кілограма, а самиця — до 1,3 кілограма. Забарвлення самця видається чорним, крила бурі, але з білими плямами — «дзеркальцями» на плечах і білими повздовжніми смужками. Підхвістя теж біле, а хвіст наче роздвоєний та красиво загнутий у різні боки. Самиця, як і молоді тетеруки, здається бурувато-рудого або чорно-рябою. На крилах у неї добре видно білі повздовжні смужки, хвіст наче рудий до того ж виїмчастий. Шия спереду і воно вохристі, з темними смужками, а низ тіла вохристо-рудий із темно-бурими поперечними смугами та білими верхівками пір'я.

Тетерук влітку живиться комахами, дрібними безхребетними, зеленими бруньками, різноманітними ягодами та листками. У холодні засніжені зими поїдає бруньки та молоді пагони на деревах і кущах, полюбляє сережки берези, верби та вільхи. Дуже ласий тетерук на різноманітне насіння як влітку, так і взимку. Цікаво, що зляканий птах, злітає із землі на дерево з великим шумом, своєрідним і неповторним тріскотінням крил. Ці птахи є відносно важкими, тому, як правило, летять

швидко і завжди по прямій лінії, не роблячи абсолютно ніяких маневрів.

Напровесні, коли ще не розтанув сніг, тетеруки збираються на токовища. Спів у них своєрідний і складається з двох частин: протяжного бурмотіння і шиплячого та свистячого чуфиркання. Цікаво, що виконання пісні птах супроводжує танцем — своєрідними ритуальними рухами. Тетерук розгортає вільом хвіст із сліпучо-білим пір'ям, при цьому волочить по землі напіввідкриті крила. Всі разом птахи танцюють на місці, присідаючи та повертаючись, іноді співають. Побачивши суперника, тетерук встає навпроти нього. При цьому птахи нахилиють погрозово голови і починають злоче наскакувати один на одного. Коли підстрибують, то наче лопотять крилами, завдаючи болючих ударів кігтями ніг та дзьобом. На полі бою зазвичай видно вискубане пір'я. Коли ж один із супротивників не витримує натиску, то тікає геть. Скільки б тетеруків-самців не брало участь у токуванні, що б вони не демонстрували — зовнішні дані, силу, войовничість, вокальні здібності — все це вони роблять для того, щоб привернути увагу самиць.

Тетеруки пар не утворюють і самці не беруть участі ні у спорудженні гнізда, ні у вихованні пташенят. Самиці, що прилетіли на токовище, обирають енергійних та сильних самців, які під час токування розташовуються в самому центрі токовища. Якщо всім самицям не вистачає токовиків, то друге місце посідають «претенденти» — тетеруки середнього віку, які розраховують на панівне становище на токовищі. Ці самці дуже часто б'ються між собою, а іноді навіть вступають у бійки з самцями-«токовиками». Помічено, що у випадку раптової загибелі «токовика», найбільш активний і сильний з «претендентів» займає його місце. Самці ж, яким минув лише рік (зоологи, лісники їх називають юнгами), розташовуються на токовищі. Вони відрізняються від інших забарвленням, піснею, яку вони виконують не повністю. Вони нападають один на одного дуже рідко. Токування може тривати аж до травня.

Гніздо мостить самиця у вигляді ямки у землі, під якимось кущем, рідше під колодою, вистеляючи його сухою травою. У кладці, яка з'являється у другій половині квітня, від 4 до 12 жовтувато-рудих з бурими плямами яєць. Через три тижні вилуплюються малюки. Вони інтенсивно живляться і дуже швидко ростуть. Спочатку молоді тетеруки разом із самицею тримаються виводком окремо, але коли стають на крило, то сім'ї в жовтні-листопаді об'єднуються із самцями-«токовиками».

Тетеруки нині в лісах Хмельницької області потребують охорони. Їх вже потрібно штучно розводити на спеціальних птахофермах, бо сама популяція тетеруків без допомоги людини на Хмельниччині відновитись не зможе.

ЧЕГЛОК (*Hypotriorchis subbuteo*, чеглок)

...Трапляється, що займають чеголки минулорічні гнізда граків, сорок, ворон, чапель і навіть деяких слабших за себе хижих птахів.

На Хмельниччині нечисленний гніздовий і перелітний птах, який оселяється переважно в старих листяних і мішаних лісах Хмельницького, Старокостянтинівського, Шепетівського, Славутського, Ізяславського, Летичівського, Ярмолинецького та Кам'янець-Подільського районів. Тримається він поблизу узлісь, гаїв, лісосмуг та долин річок. У Лабунському лісі, що у Полонському районі, на гілці високого старого дерева довелося побачити досить гарного птаха, який нагадував сокола. У пернатого був гачкоподібний дзьоб сірого кольору, але жовтуватий біля основи, невелика голова, виразні з жовтим довкола повік пір'ям очі, білуваті брови, білі з оригінальними поздовжніми чорно-бурими плямами горло, воло, груди та черево. Біля кута дзьоба було видно чорні смужки, які нагадували «вуса». Верх тіла видавався темно-сірим, підхвістя — рудим, а пір'яні «штанці» яскраво-руді, ноги жовті з міцними гачкоподібними кігтями. Хвіст не дуже довгий, навіть трохи звужений до кінця. Це був вид сокола чеглок. У цих птахів самичка від самця за зовнішнім забарвленням не дуже відрізняється: у неї лише підхвістя з темними поздовжніми штрихами. Довжина тіла близько 35 сантиметрів, маса самців до 200 грамів, а самичок — до 300 грамів.

Коли чеглок летить, то видно досить довгі гострі крила, помаху яких наче чергуються із,

так званим, «ковзанням» у повітрі. Цей птах під час полювання здатний розвивати швидкість при пікіруванні до 150 кілометрів на годину.

Живляться пернаті переважно дрібними птахами і комахами, яких ловлять винятково у повітрі. До свого раціону можуть включати мишовидних гризунів.

У кінці квітня або на початку травня у чеглоків починається гніздовий період. Самці у цей час стають дуже активними: вони досить довго ширяють у небі й голосно кричать «кік-кік-кік», «кік-кік-кік» або «клі-клі-клі», «клі-клі-клі». Коли прилітає самичка, самець наче заспокоюється, стає більш врівноваженим. Птахи тривалий час оглядають гніздову територію, а потім влаштовують гніздо на високому дереві старих лісових ділянок.

У кінці травня, рідше — на початку червня, самичка відкладає від двох до чотирьох вохристих наче плямистих яєць. Насиджують яйця обидва птахи. Правда, самець на кладці проводить значно менше часу, ніж самичка.

Пташенята вилуплюються через 28 днів. У них закриті очі, вушні отвори, рідкий пух ледь вкриває тіло. Малюки кволі і не можуть триматися на ногах. Батьки їх годують спочатку комахами, а згодом самець починає приносити дрібних птахів і мишовидних гризунів. Вполювавши здобич, він несе її до гнізда, а самиця годує пташенят шматочками м'яса, яке малюки ковтають цілком. Через місяць молодь залишає гніздо й починає самостійно житися. Забарвлення молодих птахів у цей час відрізняється від дорослих, бо вони зверху рябуваті, а так звані «штанці» й підхвістя наче рудуваті.

З Хмельниччини чеглок відлітає на зимівлю у другій половині вересня — на початку жовтня. Зимує у Південній Африці та Південно-Східній Азії.

ЧЕЧІТКА ЗВИЧАЙНА (*Acanthis flammea*, обыкновенная чечетка)

...До середовища існування цей вид досить добре пристосований, вдало переносить сильні морози, віхоли, тимчасову відсутність корму.

Кочовий птах, який не гніздиться на Хмельниччині. Цікаво, що цей вид взагалі не розмножується південніше 62° північної широти, але з настанням зими через недостатність корму птахи перекочують південніше. На території області трапляється з кінця листопада до початку березня, коли знову летить у тундру та північну частину лісової зони Євразії. Найчастіше ж табунці чечітки звичайної можна побачити на ділянках берези або вільхи у лісах Хмельницького, Старокостянтинівського, Шепетівського, Славутського, Ізяславського, Летичівського, Ярмолинецького та Кам'янець-Подільського районів.

Харчується пернатий насінням бур'янів, а тому на нього можна натрапити і на відкритих ландшафтах. У раціоні живлення значне місце займає і насіння берези, ймовірно й вільхи. Під час харчування бувають сутички: спочатку птахи повертаються дзьобами один до одного, наче збираються клюва-

тись. Потім обидва кумедно присідають, витягують голови вперед, піднімають трохи крила та досить широко розкривають дзьоби, видають загрозливі звуки — «тірррр», «тірррр», «тірррр»... Згодом кидаються у бійку, клюються і скубуються, аж поки слабший не втече, втративши на полі бою декілька пір'їн. Зазвичай переможений відлетить, сяде на гілочці і стане до ладу приводити своє оперення. А переможець хизуватиметься своєю перемогою, їстиме відвойоване насіння. Але частіше чечітки звичайні видають себе звуками: від зграйки лине — «чі—чі—чі», «чі—чі—чі», «чі—чі—чі»... Іноді можна почути стривожене «чив-чив-чив», «чив-чив-чив»...

На голові у самців є червона «шапочка», на горлі виділяється темно-бура пляма. Верхня частина тіла видається коричнево-сірою, з красивими темними повздовжніми плямками. Поперек і надхвістя наче сірі, з оригінальним рожевим відтінком та темними повздовжніми плямками. Темно сірі короткі ноги мають пальці з довгенькими кігтями. Дзьоб короткий, але міцний. Очі середні, виразні, наче коричневі. Маса чечіток не перевищує 15 грамів. Для цих птахів характерний статевий диморфізм: самички відрізняються від самців тим, що у них немає рожевого відтінку на грудях і попереку.

У кінці зими, покинувши Хмельниччину, чечітки звичайні летять до лісотундри та хвойних лісів Євразії, де гніздяться і виводять потомство.

Цікава орнітологія

Біологи з університету шведського міста Упсали в ході свого дослідження використовували математичну модель, щоб з'ясувати, як працює сітківка ока у людей і птахів. У результаті виявилось, що діапазон кольорового зору птахів значно ширший, ніж у людей - вони можуть бачити більше кольорів і сприймати ультрафіолетові промені.

Раніше вчені вважали, що людський зір можна використовувати для оцінки того, що бачать птахи. «Це частково схоже на те, як дальтонік описував би кольори одягу — часто це було б цілком вірно, але іноді це може призводити до помилок», — говорить учений Андерс Оден, додаючи при цьому, що відмінності частково пов'язані з тим, що людські очі не бачать ультрафіолетових променів, які сприймають птахи.

Існують і деякі відмінності між людським і пташиним сприйняттям кольору: люди не можуть бачити деякі відтінки, які ясно розрізняють птахи. При цьому кольорний зір людини забезпечують три типи кольорочутливих клітин, яких у птахів чотири.

ЧИЖ (*Spinus spinus*, чиж)

...Під час осінніх і зимових кочувань чижі збираються поблизу річок, стариць, озерець і струмків у великі зграї, включаючи до свого раціону насіння вільхи та деяких бур'янів.

Гніздовий, осілий і кочовий птах на Хмельниччині. Зустрічається він переважно в соснових, чорницевих, вересових, лишайникових лісах, особливо на тих ділянках, де росте ялина європейська. Навесні або взимку чижі вдається побачити по всій території області — в сирих заплавах лісах, парках, гаях і навіть у зелених зонах міст і садах населених пунктів.

Найвища щільність чижа на півночі Хмельницької області. Та це й закономірно, враховуючи, що там ліси займають близько 40 відсотків площі, з яких на хвойні припадає 30 відсотків лісовкритої території. А саме там живе і гніздується чиж. Загалом же на Хмельниччині ліси вкривають близько 13 відсотків території. Під час кочувань цього пернатого можна побачити не тільки в соснових лісах, але й в основних масивах дубових і мішаних дубово-соснових лісів, які ростуть і в східній частині, і в грабово-дубових лісах півдня області. Залітає цей птах і до чорновільхових лісів, які ростуть у центрі Хмельниччини по заплавах найбільших річок.

Одного разу, перебуваючи у Бражинецькому лісі, що у Полонському районі, довелось спостерігати за чижами, які невеличкою зграйкою сиділи на ліщині. Для цих птахів характерний статевий диморфізм, бо в самців на голові зверху виділялась чорна «шапочка», а на підборідді чорна цятка. Дзьоб короткий, очі великі, ніби виразні, над ними є жовтувато-зелені брови. Крила чорні, але на них є широка жовта смуга, хвіст чорний з жовтими плямами з боків, надхвістя теж жовте. Верх тіла чижа зелений з темними поздовжніми

штрихами, а жовтувато-зелений низ з боків рябий. Добре помітно, що самичка забарвлена блідіше: вона не має чорної «шапочки» і плям на підборідді. Чиж — птах значно менший від горобця. Його маса не перевищує 14 грамів. Склалось враження, що пернаті відпочивали, але варто було якійсь пташечці перелетіти на сусіднє дерево, як один із самців подавав позивні звуки — «чюллі-піі, чюллі-піі...» За мить самовільниця поверталася, а самець тріскотливо щебетав, закінчуючи свою пісню свистячими звуками.

Як тільки на Хмельниччині настає весна, і в повітрі з'являються перші комахи, чижі починають полювати на них. Політ у них швидкий, маневрений, впевнений. Самці все більше адресують свої пісні самичкам, обираючи з ними гніздові території. Гнізда ж вони мостять на високих деревах в ялинових лісах, використовуючи стеблинки трав, тоненькі гілочки, мох, шерсть, пух і пір'я. Гнізда у них видаються ретельно сплетеними, добре замаскованими мохом і лишайниками. Самички двічі — перший раз в кінці квітня, а другий — в кінці червня — відкладають до шести зеленуватих з темними крапками яєць.

Насиджує яйця протягом двох тижнів виключно самичка. А перші малюки починають вилуплюватись на 13 день насиджування. Батьки вигодовують пташенят комахами протягом двох тижнів. Коли молодь покидає батьківське гніздо, то вона цілком схожа на самичок, але видається трохи темнішою: впадає у вічі й те, що у молодих птахів білих поздовжніх плямок значно більше. Після закінчення гніздового періоду всі чижі збираються в зграї і починають кочувати по лісах, парках і садах.

Чижі — птахи корисні, бо знищують багато комах-шкідників, регулюють їх чисельність у природі, не даючи надмірно збільшуватись їх популяціям. На Хмельниччині чиж є малочисленим птахом, тому потребує охорони, особливо під час розмноження.

Цікава орнітологія

У провінції Синьцзян, що розташована на північному заході КНР, для боротьби із сараною використовуються близько 30 тисяч спеціально навчених качок. Там сарана розвелася на площі 2,6 мільйона гектарів. Кожна з качок, вирощених і навчених фермером з південно-китайської провінції Чженцзян Яном Даюанем за день з'їдає до кілограма комах та їх личинок. Таким чином вдається без застосування отрутохімікатів повністю очистити заражену шкідниками місцевість. Удачливий фермер у 2001 році продав у провінцію Синьцзян 300 тисяч качок.

ЧИКОТЕНЬ (*Turdus pilaris*, рябинник)

...Гнізда чикотні зазвичай мостять на деревах, але деякі пари влаштовують їх досить низько над землею. У тих місцях, де немає дерев, птахи розміщують їх на кущах.

Невеликий птах, який поширений по всій Хмельниччині. Та густота виду все-таки вища на півночі. Для життя птах обирає переважно невеликі ліски, узлісся, лісопарки і парки. У великих лісах поселяється на околицях, поблизу галявин, тримаючись завжди маленькими зграйками.

Якось перебуваючи у лісопарку «Лісові Гринівці», що поблизу обласного центру, на грабово-дубовій ділянці природного походження до слуху долинув тихий спів, який швидше нагадував не пісню, а щебет і скрип — «тррр-тррр», «тррр-тррр», «чак-чак», «чак-чак»... З близька вдалося розгледіти й співака: у кроні граба сиділо два птахи. Їх голови й підхвістя були сірі, над очима виділялись світлі «брови», шиї вони мали короткі. Горло ж у них видавалося жовтуватим з оригінальними темними позовжніми плямками, а воло, верх і боки грудей буро-руді з поперечними смужками. Спина коричнева, крила та хвіст бурі, а черево біле. Ноги короткі, темні, з не дуже міцними пальцями і дрібними кігтиками. Маса їх не перевищувала 120 грамів.

У чикотнів звуків більше десятка: залежно від ситуації птах використовує ті ж строфи для маркування території, як зграєвий сигнал, як сигнал загрози і навіть як сигнал спарювання. Цікавим у співі чикотня є те, що навіть птахи, які живуть поруч, часто співають по-різному.

Чикотень — кочовий і гніздовий вид, а на Хмельниччині він ще й осілий, бо в теплі зими частина цих пернатих не відлітає у вирій, а залишається зимувати. У цей час птахи починають харчуватися ягодами, віддаючи перевагу горобині. Ймовірно, звідси й походить друга назва — горобинник.

Навесні частина чикотнів повертається на Хмельниччину в кінці березня - на початку квітня, коли вже достатньо комах, наземних молюсків і черв'яків. Комах птахи ловлять у повітрі. У польоті в чикотнів добре видно нижню білу поверхню крила. Коли пернатий збирає черв'яків, то швидко бігає по землі, а схопивши хробака, одразу ж злітає. Молюсків розшукує як на землі, так і на рослинах.

У чикотнів кладка буває двічі за сезон: перша у травні, а друга — в кінці червня. На Хмельниччині гніздяться ці пернаті переважно невеличкими колоніями. Їх гнізда можна побачити по лісових острівцях, у парках, на узліссях і навіть на полях і луках. Для будівництва гнізда використовуються гілочки, стебла трав, мох, глина або... земля. Залицання самця полягають у постійному переслідуванні самички, тріпотінні крилами, перескакуванні з гілки на гілку, демонстрації оперення та співі.

До гнізда самичка відкладає шість зеленуватих з бурими плямами яєць. Насиджують кладку як самця, так і самець, але він проводить на ній значно менше часу. Малюки починають вилуплюватись на 13 день насиджування, а в гнізді вони залишаються протягом двох тижнів. Батьки інтенсивно годують пташенят комахами та обігрівують.

Після виходу з гнізда, молодь починає самостійно жити. У цей час молоді птахи зверху видаються сірими з красивим, наче буруватим відтінком. Якщо добре придивитися, то чітко видно, що на горлі та грудях чимало рудого пір'я, а низ тіла плямистий. Коли закінчується гніздовий період, чикотні родинами починають кочувати по Хмельниччині, знешкоджуючи в лісах, на полях і луках шкідливих комах. Тому цих пернатих в гніздовий період потрібно охороняти.

ШУЛІКА ЧОРНИЙ (*Milvus migrans*, чорний коршун)

*...Хоч шуліки чорні птахи хижі,
батьки вони доволі дбайливі:
наседжує яйця самичка, але тра-
пляється, що за її відсутності
на кладку сідає й самець.*

На Хмельниччині птах доволі розповсюджений. Він зустрічається у всіх лісах області, включаючи байрачні та заплавні. Трапляється й поблизу людських осель, де на смітниках живиться покидьками. У Хмельницькому, Ізяславському, Кам'янець-Подільському, Летицькому, Славутському, Старокостянтинівському, Шепетівському та Ярмолинецькому районах облюбовує старі листяні та мішані ліси з високими деревами.

Поведінковою особливістю їх є те, що ці птахи зустрічаються, в основному, поодиночі, лише у гніздовий період тримаються парами, а восени зграями. Коли спостерігати за цими птахами, то добре видно, що шуліки чорні літають не високо над лісом із широко розставленими крилами. Такий же політ і над луками і полями. При цьому можна помітити, що хвіст у нього має виріз, голова та шия ряснують світлими плямками. Дзьоб гачкоподібний, очі коричневі з добре помітними зрачками. У дорослих птахів верх як у самців, так і в самиць, темно-бурий, а низ іржасто-бурий. Ноги короткі з доволі довгими пальцями і міцними гачкоподібними кігтями. Самиці мають масу до 1,2 кілограма, а самці — 0,9 кілограма.

У гніздовий період доводилося спостерігати за родиною чорних шулік у селі Малиничі, Хмельницького району, які поселились у невеликому байрачному ліску біля ставка. Птахи тривалий час кружляли над водою, виглядаючи здобич. У раціоні живлення шуліки чорного переважають дрібні гризуни, плазуни, комахи і навіть риба. Не дають спокою ці птахи і тутешнім господарям, бо частенько забирають курчат.

Шуліка чорний під час польоту часто видає себе криком, який нагадує своєрідне іржання доволі високих тонів — «кі-кі-кі», «кі-кі-кі»... При зустрічі з самицею від самця можна почути мелодійний свист-трель «юрль-юрль-іюрррль», «юрль-юрль-іюрррль»...

На Хмельниччину із вирію цей птах прилітає у кінці березня — на початку квітня. Після довгого перельоту шуліки чорні певний час відпочивають. Перед початком моцнення гнізда пара облітає свою територію. Дерево птахи обирають дуже високе і зі зручним розгалуженням гілок. У будівництві участь беруть обидва птахи, але головну роль у цьому процесі відіграє самиця: саме вона складає палички, сучки, стебла трав'янистих рослин, вимощуючи гніздо ще й травою, шерстю і навіть шматками паперу та ганчірок. У квітні-травні самичка відкладає від двох до чотирьох білих з коричневими плямами і рисками яєць. Насиджування триває до 30 днів, але пташенята починають вилуплюватись на 29 день. Малюки залишаються у гнізді ще майже півтора місяця. І весь цей час самиця постійно перебуває з пташенятами. Самець же терпляче носить здобич і передає самиці, а та розриває її на шматочки і годує малюків.

Через місяць пташенята починають тренувати у гнізді крила, у півтора — літати. У цей час молодь навчається всім хитрощам польоту в батьків, а згодом намагається полювати: спочатку на комах, потім на земноводних і плазунів, а вже опісля на гризунів, рибу та птахів.

Біологи вважають, що чорні шуліки у природі відіграють важливу роль, бо вони виконують роль природних санітарів довкілля: поїдають падло, вбивають слабких і хворих тварин, особливо гризунів, які шкодять сільському і лісовому господарству, коли їх чисельність різко зростає. Тому цих птахів у гніздовий період потрібно охороняти.

З Хмельниччини чорні шуліки починають відлітати до вирію у вересні, останні ж птахи покидають край у першій половині жовтня. Зимують вони в Африці, а деякі летять аж до Південної Азії.

ЩЕВРИК ЛІСОВИЙ (Anthus trivialis, лесной конек)

...Яйця у щевриків лісових різнокольорові: одні — зеленувато-сірі, а інші — рожеві з темними плямами, крапками та рисочками. Ймовірно, таке забарвлення допомагає краще маскувати кладку, особливо тоді, коли трави «вигорають».

Звичайний перелітний і гніздовий птах, який рівномірно поширений по всій Хмельниччині. Досить висока щільність виду спостерігається в лісах Ізяславського, Славутського, Шепетівського, Старокостянтинівського, Хмельницького, Летичівського, Ярмолинецького та Кам'янець-Подільського районів. Частіше пернатого вдається побачити на узліссях, вирубках і лісових галявинах.

Самець злітає з верхівки дерева з досить дзвінкою пісню: «сіп-сіп-сіп», «сіп-сіп-сіп», «сіп-сіп-сіп»..., а набравши певну висоту, повільно, наче виважено спускається на нерухомих розкритих крилах, не перериваючи досить протяжного співу: «сіа-сіа-сіа», «сіа-сіа-сіа», «сіа-сіа-сіа»... Деякий час пернатий проводить на землі, бо збирає комах або насіння. У цю хвилину добре видно, що це невеликий і дуже стрункий птах, трохи менший за горобця. Маса його не перевищує 27 грамів. Голова і дзьоб невеликі, над очима є жовті брови, шия коротка, верх тулуба жовтувато-бурий, з оригінальними темними поздовжніми плямами. Надхвістя без плям, а забарвлення нижньої частини тіла здається білуватим. Воло виділяється рудуватим, а на горлі, волі та грудях з боків є красиві темні смуги, схожі на темні поздовжні риски.

На Хмельниччину щеврики лісові прилітають у першій половині квітня. З цього часу самці починають гучно співати, намагаючись довести самицям, що вони є кращими серед своїх суперників не тільки у співі, але й за зовнішнім виглядом, забарвленням пір'я. Вони здійснюють токовий політ вгору, а потім з розпростертими крилами гвинтоподібно спускаються вниз до самичок, виспівуючи: «ціц-ціц-ціц», «ціц-ціц-ціц», «ціві-зві-зві-зре-ррр»... Трапляється, що самичка, відлетівши, сідає на землі. Тоді самець знову її кличе, використовуючи позивні звуки: «зіб-зіб-зіб», «псії-псії-псії», «цвіт-цвіт-цвіт»... Через деякий час пара в ямці на землі зі стебел різноманітних трав, моху і кінського волосу мостить гніздо. Самиця двічі на рік: перший раз у першій половині травня, а другий — у другій половині червня відкладає до шести яєчок.

Орнітологами встановлено, що насиджує кладку протягом двох тижнів виключно самичка, а малюки починають вилуплюватись уже на 12 день насиджування. Щеврики лісові дуже ревно захищають своє гніздо, самичка на ньому сидить доти, доки небезпека не наблизиться на відстань кроку. Птахи ж, аби відвести непростеного гостя від гнізда, часто атакують своїх ворогів.

Пташенята дуже швидко ростуть і розвиваються, тому вже на 13 день покидають батьків. Молоді птахи у цей час зверху видаються строкатими з жовтими плямами, а низ тіла плямистіший, ніж у дорослих. Цікавим у поведінці щевриків лісових є й те, що свою молодь, коли вона покинула гніздо, батьки ще протягом тижня активно підгодовують.

Покидають Хмельниччину щеврики лісові у серпні-вересні. У теплі зими відлітають у Південну Європу, а у холодні — в Південну Азію і Африку.

ЩЕДРИК (*Serinus serinus*, канареечный вьюрок)

...Батьківщиною щедрика вважаються Атлаські гори в Африці, звідки ці птахи й розселилися.

Дуже дрібний жовтуватий птах (довжина тіла 11–12 сантиметрів, вага — 11–13 грамів), який на Хмельниччині зустрічається на узліссях негустих листяних лісів, а також у садах і парках. Батьківщина щедрика — Африка. Звідтіля наприкінці XIX століття він почав поширюватися на північ. Зовні птах дуже нагадує чижа. Але на відміну від нього має короткого товстого дзьоба і не має темної «шапочки» на голові. До того ж, надхвістя у пернатого жовте, а на крилах дві жовтих смужки. Самець у зимовий період виглядає так: крила і спина — сірувато-бурі, черевце — зеленувато-жовте, з великими рисочками на світлих боках. З настанням весняних днів, коли все частіше і частіше світить

сонечко, щедрик поступово змінює свій вигляд і стає більш яскраво забарвленим: груди, черевце, шия і лобова смужка біля очей набувають яскраво-синього кольору. Статевий диморфізм у щедриків проявляється у тому, що самички забарвлені не так яскраво, як самці. Пісня щедрика — дзвінкі трелі, що нагадують звуки цикад, попереджувальний сигнал — дзюркотливе «чирлі».

Прилітають з вирію щедрики до Хмельниччини на початку квітня. Дізнатися про їх приліт можна за піснею, адже у цей час щедрики дуже активні. Особливо голосисті самці, які майже не замовкають, аби показати самицям своє вміння співати і продемонструвати запас здоров'я. Співаючи, птахи піднімають хвіст, опускають крила і безупинно перебувають в русі. Утворивши пари, щедрики у середині квітня починають мостити гнізда. Розміщують вони їх на деревах у 2–4 метрах від землі. А маскують так майстерно, що знайти їх серед гілок і листя дуже важко. Самі ж гнізда сплетені з тонких сухих травинок, корінчиків, стеблинок моху і лишайника, а всередині — вовна, пір'я і пушок. Самичка відкладає 4–5 блакитнуватих яєць, із дрібними цяточками на одному кінці. Висиджує їх протягом 12–14 діб. А самець весь цей час піклується про неї, приносячи їжу. Пташенята стають на крило через 11–13 днів після появи на світ. Але вони деякий час потребують догляду і годівлі. Тому дорослі продовжують підгодовувати їх дрібними комахами, яких зазвичай збирають на землі.

У жовтні щедрики збираються в зграї і летять на зимівлю до країн Середземномор'я та у Північну Африку.

Цікава орнітологія

Найдавнішим відомим предком птахів є археоптерикс, який жив 140 мільйонів років тому. Своїми гострими зубами, довгим гнучким хвостом і трьома пазуристими пальцями на кожному крилі він ще дуже нагадував рептилію. Майже безкрилий гесперорнис з великими веслоподібними ногами з'явився близько 120 мільйонів років тому. У нього також були зуби, але будова хребців була типова для сучасних птахів.

ЩИГЛИК або МАЛЬОВАНЕЦЬ (*Carduelis carduelis*, щегол)

...Щиглики дуже жваві птахи: вони постійно активно рухаються. Сидять же на гілці дерева лише тоді, коли співають.

Гніздовий, осілий і кочовий птах, який рівномірно поширений по всій Хмельницькій області. Найчастіше його можна побачити в парках, скверах, садах, невеличких лісах, полезахисних смугах, заплавах лісах. У великих лісових масивах він трапляється на порослих бур'яном галявинах. Орнітологами досліджено, що цей птах може виконувати 28 варіантів пісні. Дуже часто від нього лине характерний позивний звук — «чі-і-віть», «чі-і-віть», «чі-і-віть»... або, якщо птах летить, то летить своєрідне щебетання «піль-піль-піль», «піль-піль-піль», «піль-піль-піль»... Щиглик здатен використовувати одразу не менше трьох-чотирьох варіантів, чергуючи їх у різних комбінаціях.

Наблизившись, іноді вдається розгледіти птаха: у нього на голові навколо дзьоба і аж до виразних чорних очей є червона «маска», щоки білі, тім'я і потилиця чорні. Спина і поперек бурі, а груди та тіло з боків наче жовтуваті-бурі. Крила чорні, з широкою жовтою смугою посередині, надхвістя білувате, хвіст чорний, з жовтими плямами з боків. Ноги короткі, до колінця вкриті пір'ям. Пальці тоненькі з невеличкими кігтками. Маса пернатих не перевищує 20 грамів. Самичка схожа на самця, але її оперення дещо тьмяніше.

До їх раціону пернатих входить насіння різноманітних трав'янистих рослин, у тому числі й

велика кількість насіння бур'янів. Коли навесні з'являються перші комахи, щиглики ловлять їх у повітрі, іноді збирають на рослинах, кущах, деревах, розшукують на землі. Ці птахи потребують великої кількості енергії для забезпечення сталої високої температури тіла — до 42°C. Тому їжа у них перетравлюється досить швидко: сухе насіння — за 2–3 години. Ось чому щиглики їдять часто і більшу частину свого часу проводять у пошуках їжі.

Гніздовий період у щигликів на Хмельниччині розпочинається у кінці березня — на початку квітня. Самця за красою співу та оперення обирає самичка. Чим краще виражені ці ознаки у самця, тим більше шансів у нього бути обраним. Одразу після створення пари, птахи приступають до побудови гнізда, яке вони розміщують на дереві. Особливо полюбляють акацію, гледичію. Мостить гніздо переважно самичка: самець лише носить стебла трав'янистих рослин, мох, пух, кінський волос. Гніздо має вигляд гарно сплетеної чаші. У середині травня самичка відкладає до 5 зеленкуватих з фіолетово-бурими плямами яєць. На Хмельниччині щиглики розмножуються двічі за сезон: перший раз у травні, а другий — у кінці червня.

Самець у насиджуванні яєць участі не бере. Малюки починають вилуплюватись на 13 день: вони безпорадні, кволі й не можуть триматися на ногах, очі та вушні отвори у них закриті, тіло слабко вкрите рідким темним пухом. Дорослі птахи їх годують і обігрівають. Пташенята залишаються з ними лише протягом двох тижнів.

Після виходу з гнізда пташенята починають самостійно житися, надаючи перевагу комахам. У цей час молодь не має червоного і чорного кольорів на голові, на волі, грудях, а на спині та боках є бурі плями. Восени молодь і дорослі птахи збираються у досить великі зграї і починають кочувати. Їх мандрі у пошуках їжі тривають і взимку. Лише під час сильних нічних морозів птахи шукають прихистку.

ЯСТРУБ ВЕЛИКИЙ (Accipiter gentilis, ястреб-тетеревятник)

...У побудові гнізда участь беруть обидва птахи, мостячи його на дуже високих деревах. Трапляється, що яструби захоплюють «оселю» інших птахів.

На Хмельниччині птах осілий. Щільність його досить низька. Частіше зустрічається на півночі області на ділянках старих листяних і мішаних лісів Ізяславського, Славутського та Шепетівського районів. Але іноді облюбовує й ліси Хмельницького, Летичівського і Старокостянтинівського районів. Щільність яструба великого дещо нижча на півдні області, хоча і там він подекуди гніздиться в заплавних лісочках.

Коли придивитися до птаха, то добре видно, що він дуже уважний: на кожен звук чи рух повертає голову. Особливо сторожко озирається, сидячи на дереві та тримаючи у міцних кігтях впольовану здобич. Забарвлення дорослих самців, які мають масу до одного кілограма, зверху сіро-буре, а в самиць — буре. Маса самиць становить у середньому — 1,5 кілограма. У самця голова зверху значно темніша, над оком є своєрідна біла брова. Очі великі, виразні. Низ тіла буруватий, з поперечними бурими смугами, хвіст з темними широкими поперечними смугами.

Полюючи, яструб часто ширяє у небі й оглядає територію. Із землі добре видно, що у нього довгий хвіст і широкі заокругленні крила. Як тільки він запримітить здобич — дрозда, голуба або сойку, що летять, — то миттю кидається вниз. Частенько

яструб відвідує ставки, озера, водосховища, широкі заплави річок, бо у цих місцях він і на воді, і на суходолі успішно полює на диких качок.

Якщо сидить на дереві у лісі, то уважно вдивляється в довкілля. Як тільки запримітить білочку, миттєво кидається вниз і хапає її своїми гострими кігтями. Знаходячись над відкритими ландшафтами, яструби часто полюють на мишовидних гризунів, а під вечір здатні вполювати навіть кажана.

Яструб доволі мовчазний, але навесні, коли настає шлюбний період, який припадає на березень, самці подають голос — «к'є-ке-к'є», «к'є-ке-к'є», рідше — «кі-кі-кі», «кі-кі-кі»... Ймовірно, самці так запрошують самиць до обраної території, чи дерева, на якому буде гніздо. Самичка відкладає до гнізда два-три, досить рідко чотири зеленувато-білих яйця. Сидять на яйцях обидва птахи, але самичка проводить на кладці більше часу. Насиджування триває більше п'яти тижнів, а перші малюки починають вилуплюватися на 36 день.

Пташенята з'являються на світ доволі слабкими, немічними і беззахисними. Багато їдять, вимагаючи їжу у батьків. А ті розривають здобич на такі шматочки, які малюки ковтають цілком. Під час сильного вітру чи дощу самиця накриває виводок, широко розставивши крила або заховавши під себе. Малюки ростуть доволі повільно і залишаються в гнізді до 45 днів. Згодом молодь зверху стає бурою зі своєрідними світлими білуватими чи навіть жовтуватими плямами, а знизу — жовтувато-білою з повздовжніми бурими плямами, які дуже впадають в очі, коли птахи летять.

Яструба великого на Хмельниччині потрібно охороняти, бо це вид малочислений, а знищуючи хворих тварин, він є природним санітаром і «селекціонером».

ЯСТРУБ МАЛИЙ (*Accipiter nisus*, ястреб-перепелятник)

...Коли яструб малий полює на дрібних пташок, то летить зазвичай досить високо, а побачивши здобич, налітає на неї з великою швидкістю. Одразу вдаряє дзьобом і хапає гострими кігтями, що аж пір'я з бідолахи летить.

Гніздовий і осілий вид на Хмельниччині, який досить рівномірно поширений по всій території області. Характерним для нього є те, що він не поселяється на відкритих степових просторах, облюбуючи ліси Хмельницького, Старокостянтинівського, Ізяславського, Кам'янець-Подільського, Летичівського, Славутського, Шепетівського та Ярмолинецького районів. Обирає переважно лісові галявини та узлісся. Іноді його вдається побачити на ділянках молодого лісу чи у полезахисних смугах, де птах мешкає тривалий час.

Яструб малий — хижий птах. Він має невелику голову, великі чорні очі, гачкоподібний короткий дзьоб. У самців зверху тіло видається темно-сірим, а в самиць буре, низ тіла білий з оригінальними поперечними рудими чи бурими смугами. Хвіст у птаха досить довгий, стегна прикриті пір'ям, жовті гомілки оголені, пальці закінчуються довгими загнутими кігтями. Самці мають вагу до 200 грамів, а самиць — до 300.

У раціоні живлення переважають дрібні птахи, мишовидні гризуни. Коли ж корму не вистачає, то ці птахи не цураються й комах. Під час полювання на гризунів досить низько літають над полем неподалік лісу. Запримітивши полівку

або молодого хом'яка, стрілою падають униз, вбиваючи здобич дзьобом і кігтями.

У малих яструбів кожна пара має свою гніздову і кормову територію, за якою вони постійно стежать. Помітивши птаха, що ховається в кронах дерев і серед кущів, яструб розшукує його і там, не цурається вбивати пташенят. Коли яструб малий летить, у нього виділяються короткі та широкі крила, довгий хвіст. Птах у польоті розвиває доволі велику швидкість, проявляючи неабияку маневреність і винахідливість. Під час полювання часто чується його крик — «кві-кві-кві», «кві-кві-кві», «кві-кві-кві»... У потенційних жертв цей звук викликає паніку: вони зазвичай тікають зі своїх потайних місць, полегшуючи роботу малому яструбу у пошуку здобичі. Ці птахи, коли поселяються поблизу сільських населених пунктів, завдають людям чимало шкоди, вбиваючи курчат, каченят і гусенят біля подвір'їв господарів. Причому роблять це непомітно серед білого дня.

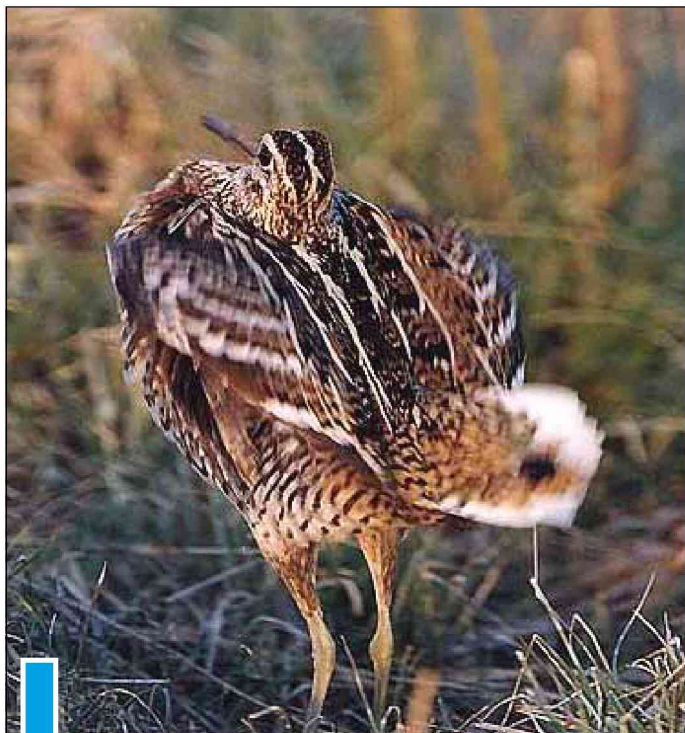
Колись на краю села Онацьківці Полонського району, в долині річки Деревички, був курник, біля якого росли дерева з широкими кронами. На одному з них малий яструб побудував гніздо і постійно крав курчат. Коли місцеві жителі зруйнували його, то він поселився у лісопосадці та знову систематично завдавав шкоду. На сьогодні кількість малих яструбів значно зменшилася, і вони вже не завдають помітної шкоди ні птахівництву, ні природним екосистемам.

Навесні малі яструби з дрібних гілочок і паличок мостять гніздо, розміщуючи його на високому дереві у розвилці товстих гілок. У травні самичка відкладає 4–6 білих з блакитним відтінком та великими коричневими плямами яєць. Насиджує яйця протягом 35 днів виключно самичка. Перші ж малюки вилуплюються на 32 дні насиджування. Пташенята з'являються на світ безпорадними: у них ще закриті очі, вушні отвори, тіло злегка вкрите рідким пухом. Пташенята залишаються в гнізді до 38 днів, протягом яких батьки їх годують і обігрівають. Після виходу з гнізда, молодь схожа на самицю, але пір'я верхньої частини тулуба має світлі, рудуваті облямівки. Місцеві яструби малі взимку перекочують південніше, а на Хмельниччину прилітають птахи з півночі.

БАРАНЕЦЬ ВЕЛИКИЙ (Gallinago media, дупель)

...Лицарські сутички точаться між самцями, але вони відбуваються швидше задля демонстрації шлюбного ритуалу, току, а не для завдання ран.

На Хмельниччині досить рідкісний вид. Як гніздовий і пролітний птах, зустрічається він переважно на півночі та в центрі області. Поселяється у басейні річок Горинь, Хомора, Случ і Південний Буг. Облюбовує у першу чергу трав'янисті луки, заплавні болота, але добре почуває себе й на мохових лісових болотах.

Дупель — доволі великий птах: маса самичок складає — 200 грамів, а самців — до 300 грамів. Дзьоб у птаха довгий, у півтора рази довший за голову. Верх тіла здається коричнево-бурим, наче світло-рябим. Голова чорна зі світлою поздовжньою смугою, очі невеликі, видаються жовтими з широкими зрачками, черево біле, груди рудуваті, а низ поперечно-рябий. Ноги не дуже довгі, жовті, але з темними кільцями, кігті на пальцях короткі. Крайне рульове пір'я хвоста біле. Політ видається на підйомі важкий і прямий, без зигзагів. Летить завжди прямо і низько над землею. Якщо сидить у траві, то злітає майже з-під самих ніг. Дупель — потайний птах, тому й голос подає дуже рідко. Активність проявляє переважно вночі, витоптуючи серед лугових

трав свої стежки. У цей час можна почути тихеньке «дук-дук-дук», «дук-дук-дук» або «дуп-дуп-дуп»... У відповідь з іншого місця лине такий же звук.

Потім усе стихає, але згодом з декількох місць чуються їхні тихі голоси. Це вже знову бігають — метушаться дупелі, від чого складається враження, немов ожив берег річки, і трава, і повітря. У випадку сутички самців, вони хапають один одного дзьобами, махають крилами або бігають по колу. Самички ж у цей момент шукають довгим дзьобом у мулі черв'яків, личинок комах, ловлять на рослинах дорослих комах, павуків, а інші намагаються дістати насіння болотяних рослин.

Прилітають дупелі на Хмельниччину у квітні, коли вже пишно квітне лугова рослинність, утворюючи різнобарвний килим. У гніздовий період для цих птахів характерне токування групами на землі. При цьому самці видають характерне ледь чутне «біб-белі-бібі-бібі», «біб-белі-бібі-бібі»... або тихе, наче глухе «хрокання» чи самці дивно клацають дзьобом — «текі-ттекі-ттекіт»... Дупелі настільки захоплені токуванням, що в азарті не бачать нічого і не бояться нікого. Орнітологи помітили, що під час токування можна наблизитися до дупелів, які ведуть відчайдушний поєдинок, на три кроки. У давнину траплялися дупелині токи, які нараховували декілька десятків, іноді на окремих територіях сотні птахів. Такі місця зазвичай добре охоронялись місцевими мисливцями. Траплялись випадки, коли багаті вельможі посеред дупелиного току ставили вночі лампу і нормативно відстрілювали дупелів.

Після парування самець і самиця приступають до побудови гнізда, яке птахи розмішують на купинах, у траві або в ямці під кущем верболозу, вимощуючи його сухою травою. Самичка в кінці травня або на початку червня відкладає до чотирьох сірувато-жовтих, з оригінальними темними плямками яєць. У дупелів протягом 24 днів кладку насиджує виключно самичка. Малюки ж починають вилуплюватись на 22 день насиджування. Пташенята у дупелів досить швидко рос тут і стають схожими на дорослих на початку, рідше у середині серпня. Однак, молодь темніша від батьків і не така строката.

Чисельність дупелів на території Хмельницької області невелика, тому цей вид під час розмноження потребує охорони. Відлітають дупелі на зимівлю у теплі краї протягом вересня та початку жовтня.

БАРАНЕЦЬ ЗВИЧАЙНИЙ (*Gallinago gallinago*, бекас)

...Пташенята баранця звичайного мають вроджений інстинкт до завмирання, тому у разі небезпеки стають непомітними серед болота та осоки.

Кулик невеликого розміру масою до 200 грамів. Прилітає він на Хмельниччину у березні. Поселяється в заплавах великих і малих річок, на берегах водосховищ, ставків, озер, стариць і боліт. Найбільше полюбає вологі трав'янисті луки. Чисельність цих птахів в області зростає біля водойм восени і навесні, коли з'являються пролітні особини.

Баранець звичайний має строкатий верх тіла, зі своєрідними чорно-бурими, іржаво-жовтими та вохристо-жовтими смужками і плямками. Шия, воло, тулуб з боків, низ хвоста наче вохристо-жовті з чітко вираженими бурими плямками, а горло, груди та черево білі. Дзьоб добре пристосований до пошуку їжі: на кінці, у верхній частині наддзьобка розташоване невелике і м'яке потовщення з великою кількістю нервових закінчень. Саме завдяки йому, баранець звичайний може, не бачачи, намацувати їжу в шарі болота. Дякуючи ще одній властивості дзьоба, його гнучкості на кінці, цей птах привідкриває дзьоб, не виймаючи його з болота, і захоплює здобич. Живиться личинками і дорослими комахами, черв'яками, ракоподібними і павуками. Цей пернатий їсть насіння, листки

і стебла болотяних рослин. Значну роль у пошуку їжі відіграє слух: прислухається баранець звичайний на болоті і обов'язково витягне черв'яка. Травлення у нього дуже швидке, тому їдять вони часто і багато.

Баранець звичайний — сутінковий птах. Вдень, як правило, десь сидить непомітно в очереті, рогозі або зіллі, відпочиваючи в затінку.

Баранець звичайний при виконанні закличних пісень обходяться без голосу: вони використовують хвіст. Піднявшись угору, птах раптом стрімко падає до землі, крила при цьому трохи складає, а хвіст розкриває так, що верхні частини рульових пер виявляються вільними і не торкаються одне одного. Розтинаючи повітря, вони починають вібрувати, і з висоти линуть звуки, подібні до «мекання» молодої вівці. Це трапляється у шлюбний період, коли баранці звичайні токують у повітрі, літаючи високо над землею з оригінальним криком — «тіккюй-тіккюй», «тіккюй-тіккюй» рідше «депе-депе-депе».

Гніздяться вони на болотистих луках, будуючи гніздо в ямці на купинах або в заростях трави. Вимощують його сухою травою. Наприкінці квітня — на початку травня самиця відкладає 4–5 зеленувато-буроватих з бурими плямами яєць. Насиджує кладку протягом 20 днів виключно самиця. Пташенята ж починають вилуплюватись на 19 день. Тільки-тільки вони обсохнуть, як мати веде в таємні місця болота. Разом з ними починає ходити і батько. Малюків батьки водять по тих куточках, де багато їжі. Знаходячи її, дають пташеняткам. Так батьки навчають малюків добувати їжу, розпізнавати небезпеку — хижака. Дорослішають вони через місяць, стаючи схожими на своїх батьків.

Осінній відліт на Хмельниччині починається в серпні й триває до листопада, а іноді навіть до грудня. Зимують бекаси у Західній і Південній Європі, в Африці та Південній Азії.

БУГАЙ (*Botaurus stellaris*, большая выпь)

...Бугаї під час насиджування турбуються про стан яєць, оптимальну температуру їх обігріву, перегортають їх дзьобами.

Доволі рідкісний птах на Хмельниччині. Зустрічається він у басейнах Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича, Ушиці, Горині, Случі і на Хоморі. Птах облюбовує не лише самі ріки, але й ставки, водосховища, озера, стариці та болота, які поросли рогозою, очеретом, татарським зіллям, осокою, білим лататтям і ряскою.

Бугай — велика чапля з довгенькою шиєю, яка має коричнево-руде з чорними поздовжніми смужками забарвлення пір'я. На голові є своєрідна чорна «шапочка», дзьоб темний. На потилиці видовжене пір'я з жовтими кінчиками. Ноги відносно короткі, якщо порівнювати бугая з іншими чаплями. Маса цього птаха — до 1400 грамів. Завдяки маскуючому забарвленню, бугая рідко вдається побачити серед зілля на водоймі. До того ж він веде нічний або присмерековий спосіб життя, що також утруднює його візуальне спостереження. Коли бугай не рухається, то шию, голову і дзьоб неначе витягує вгору. Якщо ж на водоймі здійметься сильний вітер, який колихає татарське зілля, рогозу або очерет, то птах також рефлекторно коливається.

У раціоні живлення бугая переважають жаби, пугловки, дрібна риба, комахи. Трапляється, що ловить він і дрібних гризунів. Під час полювання дуже часто втрачає обережність і стає доволі помітним. Одного разу на річці Деревичці, що протікає біля села Онацьківці Полонського району, на затопленій водою широкій заплаві, яка перетворилася у болото, довелося побачити

бугая, що стояв на мілкій воді біля рогози. Однак, помітивши наближення людини, птах злетів. Летів низько над заростями і неподалік знову заховався в очерет. Летів він, подаючи хрипкі, каркаючі звуки.

Прилітає з вирію цей птах до місць гніздування у квітні. Трапляється це переважно вночі. Саме тоді й можна почути гучне ревіння — «ббуу—ббуу», «ббуу—ббуу», що дійсно нагадує ревіння бугая великої рогатої худоби. Ймовірно, ця особливість і стала основою для його кумедної назви. Насправді ж це не що інше, як шлюбна пісня цього птаха. Аби привабити самиць, бугаї видають ці звуки, зануривши свій дзьоб у воду.

Цей птах будує свої «оселі» в хащах водяної рослинності, на заломках очерету, рідше на кушах. Гніздо самиця мостить зі стебел рослин. Пізніше вона відкладає у гніздо до шести глинисто-сірих яєць. Трапляється це в другій половині травня. Помічено, що яйця насиджує переважно самиця. Самиця же інколи може сидіти на кладці, якщо самиця іде харчуватись. Так триває 26 днів. Але вже на 25 дні насиджування з'являються перші пташенята. Малюки залишаються в гнізді ще цілий місяць, протягом якого вони інтенсивно харчуються, ростуть і розвиваються. Молоді птахи мають маскуюче світло-руде забарвлення з бурими плямами.

Відлітають бугаї до вирію у жовтні—листопаді. Зимують в Африці, Азії та Південній Європі, але деякі особини залишаються й на півдні України.

БУГАЙЧИК АБО БУГАЄЦЬ (*Ixobrychus minutus*, малая выпь, волчок)

...Цей птах веде переважно нічний спосіб життя, тому побачити його вдень можна лише, коли він стоїть нерухомо поблизу кущів, татарського зілля, осоки чи очерету, витягнувши вертикально шию і дзьоб.

Чапля, яка зустрічається на Хмельниччині в басейнах Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці. Облюбовує ставки, водосховища, озера, стариці та заболочені заплави Горині, Случа, Хомори і Південного Бугу. Бугайчика вдається побачити доволі часто на Дністровському водосховищі, на ставках поблизу Новоставців і Кузьмина, а також на каскадних ставках Ікви, Ікопоті, Деревички і Вовчка.

Щільність цього виду дещо вища на півночі області, адже бугайчик не живе на суходільних луках: там його можна помітити лише під час дощів, що мають затяжний характер.

Для бугайчиків характерний статевий диморфізм, який проявляється у забарвленні. Голова у самця видовжена, дзьоб доволі довгий і жовтий, тім'я і спина чорні, зі своєрідним зеленкуватим блиском. Шия, груди і боки у птаха жовтуваті, а ноги наче зеленкуваті. Самичка ж оперення має зверху коричнево-буре, черево біле-біле з ви-

разною вохристо-бурою смугою. Таке забарвлення добре маскує бугайчиків у їхньому середовищі існування. Якщо ж цього птаха налякати, то він злітає досить повільно, відлітаючи на невелику відстань.

Приземляється бугайчик важко, одразу ховається в потаємне місце і завмирає, спостерігаючи за довкіллям.

Прилітають птахи на Хмельниччину у квітні. Самці-бугайчики під вечір, увечері та вночі доволі глухо співають. Спів їхній нагадує оригінальне: «шумб», «шумб», «шумб». Рідше долинає «прумб», «прумб», «прумб»... Ймовірно, подібною мелодією вони підкликають самичок, щоб вони оцінили їхній зовнішній вигляд, пісню, наполегливість і уважність. Коли самичка обирає самця, то лунає «ке-ке-ке», «ке-ке-ке»... А далі пара на заломках очерету, рогози чи в кущах (іноді й на вербі чи вільсі) дружно мостить гніздо, використовуючи для цього стебла очерету, рогози, палички.

У кінці травня — першій половині червня самичка відкладає від 4 до 6 білих яєць. Насиджують яйця обидва птахи протягом трьох тижнів. Перші ж пташенята починають вилуплюватися на 24 день насиджування. Малюки з'являються на світ кволими, слабкими і залишаються в гнізді до 20 днів. У цей час батьки постійно годують малюків і стежать за чистотою в гнізді. Згодом пташенята стають схожими на самичок: верх тіла у них наче бурий, а низ — рябий, але вони дещо плямистіші.

Бугайчики — птахи перелітні. Коли настає осінь, вони протягом вересня-жовтня групами відлітають у вирій. Зимують пернаті на узбережжі Середземного моря та в Африці. Живляться там, як і у нас, комахами, ракоподібними, пуголовками, жабами і дрібною рибою.

ВІВСЯНКА ОЧЕРЕТЯНА (*Emberiza schoeniclus*, тростникова овсянка)

...Характерною особливістю вівсянок очеретяних є те, що варто якій —небудь пташці зі зграйки знайти корм, як вона обов'язково кличе інших птахів.

Звичайний і досить численний гніздовий і перелітний птах на Хмельниччині. Найвища його щільність спостерігається у басейні Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смоліча та Ушиці. Часто облюбовує зарості надводної рослинності та кущів по берегах ставків, водосховищ, озер, річок, стариць, боліт і перезволожених луків. Особливістю у поведінці птахів (маса не перевищує 23 грамів) є те, що у густих заростях вони тримаються парами або зграйками.

У самця голова зверху і з боків чорна, очі — середні, дзьоб — короткий, гострий. На шиї є біла поперечна смуга, горло і воло чорні, а решта нижньої частини оперення біла. Верх бурий з оригінальними темними рисками та рудуватими плямками. Придивившись до птаха, можна помітити, що поперек і надхвістя сірі, у польоті з боків хвоста чітко видно два білих пера. Ноги короткі жовто-коричневого кольору, з невеличкими пальцями і кігтикими. Самичка відрізняється від самця тим, що у неї замість чорного кольору — бурий, є «брови» і «вуса», які облямовують коричневі «щоки», чорна пляма на горлі менша, ніж у самця. Загалом ж оперення видається не таким яскравим. З таким забарвленням вівсянка очеретяна серед болотяної рослинності майже непомітна.

Вівсянки очеретяні навесні та на початку літа харчуються різноманітними комахами, їх личинками. Особливо полюбують вони павуків. Восени ж птахи переходять на насіння рослин.

Коли ж вівсянка очеретяна побачить яструба, то оголошує тривогу за допомогою спеціального сигналу. Навіть деякі інші види птахів, які зна-

ходяться поблизу, відповідно реагують на цей застережливий крик.

На місця гніздування вівсянки очеретяні повертаються у березні. Зграйки розбиваються на пари і займають гніздові території. Самці, залицяючись до самок, сідають на високій очеретині і співають коротеньку пісеньку «зіа-тіі-тай-ці-зіі-тай-ці-ер-цізізі»... Пісні, як правило, будуються за одним принципом: вони складаються з коротких елементів, які йдуть один за одним, а закінчуються вже більш тривалим елементом. Якщо самець підкликає самичку на свою гніздову територію, то видає позивні звуки «цііе», «цііе», «цііе», «джжю», «джжю»... Інформативність пісні самця залежить від чергування високочастотних і низькочастотних складів та фраз. Гніздо пара влаштовує в ямці на землі, пухко вимощуючи його зі стебел трав і шерсті тварин. Проте деякі пари мостять гніздо на купині або під кущем.

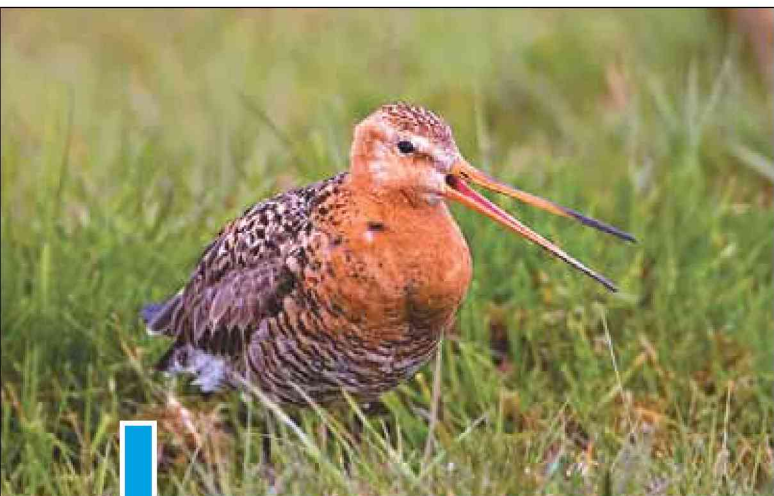
Двічі за сезон — на початку травня та в другій половині червня — самичка відкладає 4–6 жовтуватих, з темними чорно-бурими крапками і тонесенькими, наче, завитки, рисками яєць. Насиджують кладку і самиця, і самець. Триває цей процес протягом двох тижнів. Правда, самець значно менше часу проводить на гнізді. Малюки починають вилуплюватись на 13 день насиджування. Батьки годують їх комахами і павуками. Пташенята ростуть і розвиваються досить швидко і вже на 12–14 день покидають батьків і починають самостійне життя. У цей час за забарвленням молодь схожа на самок, але нижня частина тіла видається дещо плямистішою, а верхня здається більш рудою.

У кінці серпня птахи збираються у зграї і ведуть кочове життя. Але Хмельниччину вівсянки покидають в кінці жовтня — на початку листопада: відчуваючи наближення суворої зими, вони кочують на південь України.

ГРИЦИК ВЕЛИКИЙ (*Limosa limosa*, большой веретенник)

...Грицики великі під час весняного токування будують «несправжні» гнізда. Одне з них потім домощується і використовується для виведення потомства.

Зустрічається по всій території Хмельниччини у тих місцях, де поблизу є ставки, озера і річки, вологі луки, зарослі травою, або заболочені береги річок та озер. Трапляється він і в долинах серед полів, які густо поросли соковитою травою.

Грицик великий має довжину крила 19-24 сантиметри і важить 235-270 грамів. У шлюбному забарвленні у цього птаха голова, шия, волю та передня частина грудей руді. Коли птах у повітрі, то можна помітити контраст між бі-

лою основою та чорною кінцівкою хвоста. А ще добре видно, що на крилах у нього є біла смуга.

З вирію до місць гніздування грицик великий повертається у кінці квітня — на початку травня. Селиться переважно невеликими колоніями. Однак гніздовий період у цих пернатих розпочинається іграми самців у повітрі: вони літають вперед — назад над обраною для гніздування місцевістю, похитуючись з боку в бік, і сильно, поперемінно вдаряють то правим, то лівим крилом. При цьому можна почути крик, схожий на «ве-ре-тень». У цьому своєрідному токуванні участь беруть лише ті самці, яким уже виповнився рік.

У повній кладці буває зазвичай два яйця, які обидва птахи поперемінно насиджують протягом 21-23 днів. У першій половині літа грицики великі вигодовують пташенят на суші, де вони збирають різноманітних комах, переважно жуків та метеликів. Пізніше, коли малюки виростуть і стануть на крило, птахи починають споживати личинки плавунців, водолюбів, водяних клопів та рачків. У цей період споживають вони і насіння різноманітних рослин.

Перші грицики великі починають відлітати з Хмельниччини у вирій дуже рано — на початку серпня. Але основна маса покидає край все ж в кінці серпня — вересні. Зимують вони в Африці та на півдні Азії.

Цікава орнітологія

Сотні рідкісних малих лебедів, які щороку 21 жовтня прилітали на зимівлю до заповідника «Wildfowl and Wetlands Trust», у 2008 році вперше так і не долетіли до Великобританії, залишившись на зимівлю в Сибіру.

«Це незвично для такої пори року, — відзначив представник заповідника Ендрю Паркер. — Цього року тепла погода трималася феноменально довго. Не тут, звичайно, але там, у Росії. Вони просто залишилися довше і зрозуміли, що немає потреби повертатися до Великобританії».

Співробітники заповідника навіть перерахували своїх улюбленців, які прилітали з Росії з року в рік, згадали і про старого Казино, і про того, що прославився своєю потворністю Глечика. Птах з жахливо деформованою шиєю вперше з'явився в парку ще в 2001-му.

На думку співробітника заповідника, у всьому винне глобальне потепління: «Багато людей не вірять, проте це так. Такий випадок стався вперше, так що найближчими роками ми стежитимемо за розвитком подій».

ГУСКА СІРА (*Anser anser*, серый гусь)

...Цікавим у поведінці гусенят є те, що тільки вилупившись з яйця, гусеня визнає за матір будь-яку пташку, що його висиділа, або навіть той предмет, який рухається і першим потрапив на очі.

Пірлітає з вирію на Хмельниччину в першій половині березня. Поселяється в пониззях великих річок, на ставках, водосховищах, озерах і старицях. За даними обласної організації УТМР в області нараховується 1850 птахів цього виду. Найбільше їх у Красилівському районі в заплаві річки Случ — 500 особин. Чисельним є вид і на Славутчині на Горині — 245 птахів та у Хмельницькому районі на Південному Бuzі — 220 сірих гусок. У решті районів спостерігається від 24 до 130 особин. Статистичні дані свідчать про те, що гуска сіра надає перевагу північним і центральним районам області. У таких же районах, як Городецький, Дунаєвецький і Чемеровецький її взагалі немає.

Гуска сіра відносно великий птах, який схожий на свійську гуску, але і самці, і самиці мають однакове буро-сіро-біле забарвлення. У неї невелика голова, червоний дзьоб, виразні очі, обтічна форму тулуба, відносно великі крила та маскує на фоні оточуючого середовища пір'я. Ноги короткі, між пальцями є перетинки, за допомогою яких вона швидко плаває і пірнає. Птах постійно змащує пір'я жироподібною речовиною з куприкової залози. «Емоції» свої виявляє гелотінням, особливо коли самиця спілкується з гусенятами.

У раціоні гуски сірої рослинна їжі. Але ці птахи можуть перелітати і годуватися на пшенич-

них, житніх чи вівсяних полях. До рослинного живлення у гуски певним чином пристосований її дзьоб: він відносно широкий, стиснутий, вкритий тонкою шкірою. Зсередини є поперечні рогові пластинки, які разом із пластинками боків язика складають апарат для фільтрації води.

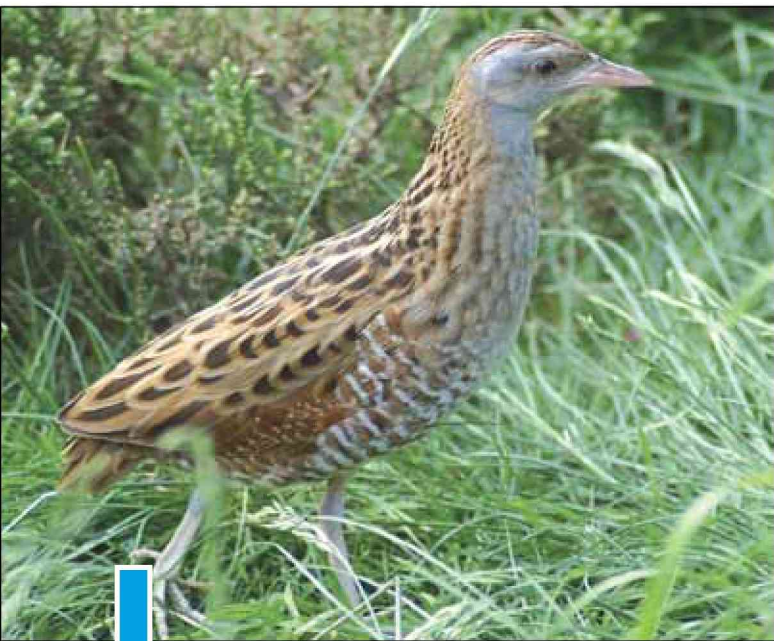
Під час розмноження територію, на якій будуватиме гніздо, обирає самиця. Як правило, це місце біля водойми. Гніздо влаштовує на купинах або й на землі, серед очеретяних заростей. Гніздо вона мостить із пагонів, коріння, різноманітних паличок і пір'я, яке вириває у себе на грудях. Відкладає від 4 до 6 жовто-білих яєць і насиджує їх до 28 днів. Коли покидає гніздо для харчування, то прикриває його пір'ям. Самиця у насиджуванні участі не бере — він плаває десь поблизу, оберігаючи самицю і гніздо від ворогів. У разі появи хижака, відводить його від гнізда, застосовуючи різноманітні хитрощі: повільно пливе, пірнає або відлітає геть. Пташенята у сірої гуски вилуплюються зрячими і майже відразу можуть ходити. У перші дні життя малюки ще потребують обігріву, годування і захисту.

Молодь розвивається і росте дуже швидко, стаючи на крило в кінці липня. Молоді птахи відрізняються від дорослих відсутністю на череві та грудях темних плям. Відлітають сірі гуси до вирію у жовтні-листопаді, вишикувавшись клином або «ключем», що значно полегшує їм політ. Під час перельоту сірі гуси визначають напрямок у просторі вдень за допомогою сонця і річок, а вночі їхнім орієнтиром є зорі. Зимують у південних районах Євразії та в Північній Африці. Багато сірих гусей зимує на узбережжі Чорного моря.

ДЕРКАЧ (*Srex crex*, коростель)

...Деркач там, де живе, прокладає серед рослинності тунелі, якими постійно користується.

На Хмельниччині птах фоновий. Він зустрічається в басейнах найбільших річок — Південного Бугу, Случа, Горині, Хомори, Дністра, Збруча, Смотрича і Ушиці. Але не скрізь, а лише на злегка заболочених ділянках заплавлі річок, та перезволожених луках і по берегах ставків, водосховищ, озер, стариць. Деркач активний і вночі, а ще до світанку співає скрипучим голосом «крек—крек—крек», «крек—крек—крек». Як тільки сонце пригріє, цей птах ховається серед рослин, стаючи зовсім непомітним.

На луках деркача дуже важко побачити: випадково наляканий птах раптово злітає мало не з—під самих ніг і повільно летить на недалеку відстань, звисивши ноги. Саме в ці секунди можна помітити, що у нього верх тіла буровато—рудий, немов би рябий, зі світлими позовжніми смужками на спині, а на крилах по одній іржасто—рудій плямі. Знизу голова і горло білуваті, шия спереду, воло та груди сірі. Черево видається білуватим, а з боків має своєрідні білі й руді поперечні смуги. Деркач наче сплюснутий з боків. У нього міцні ноги. Тому бігає він серед лугової рослинності дуже швидко, нахилиючи голову до низу та витягуючи шию. Коли деркач іде, то у такт крокам киває головою. Тікаючи від мисливського собаки по своїх тунелях, розвиває значну швидкість, а злітає лише тоді, коли пес

його наздоганяє. Потім знову падає в траву і ховається в тунелях.

Деркачі зовні видаються досить мирними птахами, та насправді самці в гніздовий період стають дуже лютими і б'ються між собою запекло. На думку орнітологів, деркачі не тільки агресивні до індивідів свого виду, але й до інших більш слабких птахів. Живляться деркачі переважно безхребетними, але не відмовляються і від зелених пагонів, стебел, листків та насіння рослин.

Прилітають на Хмельниччину у квітні. А свої гнізда починають мстити лише тоді, коли уже можуть заховатися у траві. Самиця в межах зайнятої ділянки викопує ямку, вистилає її стеблами, листочками трав, мохом, різноманітними корінцями. У кладці деркачів буває від 7 до 12 плямистих, глиняно—вохристих, рідше зеленкувато—білих яєць. Трапляється це у кінці травня — на початку червня. Висиджує яйця виключно самиця, а самець знаходиться десь поблизу в тунелях. Самиця деркача сидить на кладці так віддано, що її іноді можна навіть зняти з гнізда руками. Таке особливе затаювання іноді призводить до загибелі самиць на тих ділянках луків, де косять трави. Насиджує вона яйця до 18 днів, але перші малюки починають вилуплюватися на 16 день. Пташенята, на відміну від своїх батьків, вкриті темним пухом. Вони дуже швидко ростуть і незабаром покидають батьків. Схожими на дорослих молоді птахи стають лише згодом, але низ тіла у них залишається вохристо—рудим, а горло і середина черева — білуваті.

Відлітають зграї деркачів з Хмельниччини у вересні — жовтні. Зимують вони в Африці і Аравії. У минулому ці птахи дуже цінувалися мисливцями, бо на них полювали за допомогою спеціально навчених собак. На жаль, чисельність цього виду на сьогодні значно скоротилась, і тепер деркача потрібно охороняти.

ЖУРАВЕЛЬ СІРИЙ (Grus grus, серый журавль)

...Якщо до журавлів сірих наближається хижак, вони зчиняють крик і відбиваються від нападника.

На Хмельниччині виявлений на прольоті. Проте, у північних районах області в басейні річки Горині поодинокі пари трапляються і на гніздуванні. Цей птах обирає глухі, недоступні болота, заплавні луки, веде дуже потайний спосіб життя. Тому може скластися враження, що журавлів у краї взагалі не має, але вони все-таки тут живуть. Частіше всього восени або навесні можна побачити сірих журавлів під час міграції, коли високо у небі їх зграї летять у вигляді трикутника — «ключа». Саме в цю хвилину вслухаємось в осінню чи весняну тишу, в прощальне або вітальне курликання.

У журавля сірого лоб, тім'я і вуздечка вкриті оригінальним чорним, наче волосоподібним пір'ям. Потилиця червоного кольору здається голою. Коли добре придивитись, то можна помітити, що від очей по обидва боки голови проходять білі смуги, які продовжуються на шиї. Загальне забарвлення тіла сіре, а зверху темно-сіре. Ноги у цього птаха чорні та довгі, під час польоту він їх витягує. Маса сірого журавля не перевищує семи кілограмів, а розмах крил сягає до 2,2 метра.

Прилітають одинокі пари на Полісся в другій половині березня. Сірі журавлі підбирають і клюють насіння бур'янів, ледь порослу траву, виринаючи її з корінням. Як тільки проходять перші дощі, птахи починають харчуватися комахами, жабами, тритонами, ящірками, яйцями і навіть молоддю дрібних птахів.

З настанням гніздового періоду, у сірих журавлів розпочинаються шлюбні танці. У цей час формуються пари. Якщо птахи танцюють, то махають великими крилами, підстрибують, підлітають, перебирають на одному місці довгими ногами. Часто згинають шиї, а потім знову випрямляють їх. Самець і самиця по черзі задирають голови доверху, видаючи при цьому шлюбну пісню — «кру-кру-кру», «кру-кру-кру»... Деякі самиці

можуть стояти осторонь і просто спостерігати за дійством. Цікаво, що під час будівництва «оселі» самець і самиця носять у дзьобах сухі стебла та доволі акуратно складають шар за шаром: іноді така купа на болоті може бути висотою до метра.

Сірі журавлі свої гнізда можуть робити на заляганому очереті та купинах. Трапляється, що прямо в ямці на землі, але завжди вимошують їх стеблами сухих трав'янистих рослин. Самиця відкладає до гнізда одне або два яйця, які мають рудувате, іноді глиняно-буре забарвлення з рудувато-бурими плямками. Самиця майже постійно сидить на яйцях, а самець на світанку відлітає далеко від гнізда у луки, повертаючись опівдні. Самиця на гнізді серед рослинності та болота зовсім непомітна, але самець її знаходить безпомилково. При цьому він користується своєрідними тунелями у траві, підходячи до гнізда непоміченим. Коли самиця покидає гніздо, то про кладку турбується самець. А повернувшись, вона не одразу сідає на яйця: розминає крила, по чергово розпрямляє і випрямляє їх, топчеться деякий час на місці. Нарешті, виходить на гніздо, поправляє дзьобом яйця, і лише потім сідає. У другій половині дня самець тримається біля самиці.

Десь у кінці травня вилуплюються пташенята. Обсохнувши, вони можуть йти за батьками. Родина сірих журавлів з цього моменту перебирається у зарості, ховаючись від сторонніх очей. У перші дні малюки живляться переважно комахами, молюсками і пугловками. Пташенята стають дуже набридливими, часто пищать: «пі-пі-пі»... Ймовірно, цей звук не дає їм загубитися. Коли молоді птахи помічають хижака, то залягають серед рослин і завмирають. Якщо ж батьки повертаються, то знаходять дітей, що заховалися у потайних місцях, за голосом.

У кінці липня пташенята сірих журавлів намагаються літати. Перед цим вони довго тренують крила. Після того, як молодь стає на крило, родина ночує на болоті серед води, на купах торішнього зілля. На світанку птахи відлітають до суходільних луків, де харчуються стеблами, листками і насінням рослин. Трапляється, що птахи руйнують мурашники, поїдають їх яйця і дорослих комах.

Коли ж малюки підростуть, самець першим покидає родину, а самиця ще певний час може бути з молодими птахами. Пташенята, залишившись одні, намагаються розшукувати їжу, рухаючись тунелями, які проклали батьки.

Відлітають з Хмельниччини сірі журавлі в кінці серпня, у вересні або на початку жовтня. Зимують вони у Північній і Східній Африці та Південній Азії. Ці птахи занесені до Червоної книги України.

КВАК (*Nycticorax nycticorax*, кваква)

...Квака рідко вдається побачити вдень. Лише на Дністрі вони іноді сидять на невисоких деревах поблизу води цілими зграями. І трапляється це тоді, коли уже молодь підросла, і птахи готуються до відльоту у вирій.

Гніздовий птах на Хмельниччині, який зустрічається в басейнах найбільших річок. Деяко вища щільність цього виду на півдні області, значно рідше трапляється у центрі і на півночі. Біля річок, ставків, стариць, озер, водосховищ і боліт він облюбовує насадження дерев та чагарників, плавневі зарості. Цей птах рідко потрапляє на

очі, бо веде нічний спосіб життя. Частіше квак трапляється на Дністровському водосховищі, на системі ставків річок Рів, Вовчок, Студениця, Жванчик, Бужок, Іква та Полква.

Квак на голові має своєрідний «чубчик», який складається з двох пір'їнок. Тім'я на голові і спина чорні з оригінальним красивим зеленкуватим блиском. Боки тіла, поперек і надхвістя світло-сірі, а низ видається білим. Взагалі ця чапля невелика — її маса близько 650 грамів. І лише окремі особини важать до 700 грамів. Цікаво, що у зимовому вбранні, коли ці птахи відлітають до Африки, вони не мають «чубчика» — він немов зникає. Голова ж вкривається вохристо-бурым пір'ям, а верх тіла стає темно-бурым, зі своєрідними білястими плямами. Низ тіла набуває жовтуватого-вохристого кольору, з оригінальними повздовжніми темними плямками.

Квака у польоті доводилось бачити на річці Деревичці між селами Храбузна та Онацьківці, що у Полонському районі. Він вирізнявся з-поміж інших чапель тим, що мав досить широкі крила і короткий хвіст. Жовтий дзьоб у нього також короткий. То була надвечірня пора, і його гучні крики лунко звучали у повітрі: «куау», «куау», «куау»... Пролетівши певну відстань, покружлявши над плесом водойми, квак сів біля зілля. По його рухах стало зрозуміло, що птах полює на жаб, інколи кидаючись у воду на міліні, а тоді наче ритуально задирав голову догори. Загалом же до його раціону входить дрібна риба, тритони, п'явки, комахи та деякі інші водяні безхребетні.

Прилітає квак на Хмельниччину у березні — на початку квітня. У цей час птахи активно живляться, постійно здійснюючи обліт обраної території, аби упевнитись, що ні їм, ні майбутньому потомству тут нічого не загрожуватиме. У кінці квітня або на початку травня починають будувати свої «оселі». Але перед цим самці кваків танцюють і співають на тому місці, де має бути гніздо. Перед обраницею самець витягує шию, переступає з ноги на ногу, розчепірює пір'я, схиляє низенько голову та дуже коротко якомусь скрикує. Квак мостить гніздо в кущах, на деревах або в очереті, використовуючи для цього стебла очерету і різноманітні палички. У їх кладці буває до 6 зеленувато-блакитних яєць. Протягом трьох тижнів обидва птахи насиджують яйця. А малюки починають вилуплюватись на 21 день. І хоч вони багато їдять і досить швидко ростуть, з батьками залишаються до шести тижнів. Коли молодь розпочинає самотійне життя, то має коричнево-рябе пір'я, вкрите білими та чорними цятками. Низ білуватий з темними повздовжніми смужками.

Відлітають у вирій кваки з Хмельниччини з кінця серпня і до кінця вересня.

КОБИЛОЧКА ЗВИЧАЙНА (*Locustella naevia*, обыкновенный сверчок)

...Особливістю співу кобилочки звичайної, який поблизу здається зовсім неголосним, за дослідженнями орнітологів, у тихий вечір можна зовсім ясно розчутти на відстані тисячі кроків.

На Хмельниччині трапляється в улоговинах, на заливних та високотравних луках із дрібним чагарником, де ростуть окремі кущі верболозу та кінський щавель, а також у дрібноліссі. Довжина тіла цього птаха складає 13,5, а розмах крил 19 сантиметрів. Оперення зверху оливково-буре, на голові з маленькими круглими, а на передній частині спини і плечах із широкими стрілчастими буро-чорними цятками. Низ тіла блілого іржаво-жовтого кольору. Підборіддя, горло, нижня частина грудей і середина черевця світліші, майже білі. Очі сіро-бурі, дзьоб рогового кольору, ноги світло-червонуваті. В осінньому оперенні низ тіла жовтий.

Кобилочка звичайна — дуже потайний птах. Тому побачити його майже неможливо. Навіть сполоханого, а летить він низько і на коротку відстань, розгледіти, як правило, не вдається. А ось почути дуже просто. Пісня у нього дуже довга і схожа на швидке стрекотіння коника, яке той створює своїми крильми: «зи-зи-зизизи...». Сигнал про небезпеку або переляк звучить, як «чирр». Самець, співаючи, іноді вмощується на верхівці стебла.

Співак, не переводячи духу, найчастіше вводить свою трель без перерви протягом двох з половиною хвилин. Після короткої перерви,

усього в кілька секунд, він знову починає стрекотати, продовжуючи тягти цю одноманітну пісню годинами. Співати самець починає зазвичай тільки після заходу сонця і виконує свою трель тим ретельніше, чим ближче до півночі. Потім з годину відпочиває і знову починає так само ретельно, як і раніше, до самого сходу сонця. При цьому сидить нерухомо, опутивши донизу хвоста і високо піднявши голову та роздувши горло. Якщо у цей час наблизитись до місця, де сидить співак, він миттєво змовкне. Але варто, завмерши, почекати 5–10 хвилин, як він знову візьметься за своє.

Гніздяться кобилочки звичайні на землі. Гніздо розміщують у невеликому заглибленні ґрунту, але краї його дещо піднімаються над поверхнею землі. Будівельним матеріалом слугують сухі, товсті, але м'які стебла минулорічних рослин. Лоток вистилає більш ніжним матеріалом з тонких травинок, переплєтених кінським з волосом, іноді перинками, павутинками і шматочками рослинного пуху.

Гніздо являє собою чашечку, діаметром 80–100, висотою 70–80 і глибиною лотка — 30–50 міліметрів.

У кладці буває від 4 до 7 білих чи рожево-білих з рожевими плямами і цяточками яєць. Коли самичка сидить на яйцях, самець зовсім не співає біля гнізда вдень, а тільки далеко за північ чи рано-вранці, коли починає займатися зоря. Харчується кобилочка звичайна комахами. Ними ж вигодовує і пташенят.

Зимують ці пернаті в Південній Європі і Північній Африці.

КОБИЛОЧКА РІЧКОВА (*Locustella fluviatilis*, речної сверчок)

...Сигнал кобилочки річкової часто в разі небезпеки звучить на таких частотах, які хижакі сприймають погано і не завжди можуть точно визначити, звідки він лине.

На Хмельниччині нечисленний гніздовий і перелітний птах. Зустрічається він переважно в басейні Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці. Густота виду значно вища на півночі і в центральній частині області. Облюбовує заплавні луки долин річок з кущами верболозу, зарості верболозу біля струмків, ставків, стариць, озер і прибережної рослинності водосховищ. Кобилочка річкова мешкає у травостой, де переважають злаки, багато осоки, зрідка трапляються бобові.

Якось, перебуваючи в парку села Новоселиця Полонського району, який займає площу 10,1 гектара і розкинувся на правому березі річки Хомори, довелося побачити кобилочку річкову, яка здалася дуже маленькою. Її маса не перевищує 20 грамів. Голова невеличка, дзьоб короткий і гострий, темно-коричневого кольору, очі досить великі, райдужка помаранчева, над очима добре помітні довгі жовто-сірі «брови», що тягнуться мало не до потилиці. Верх тіла у пернатого одноманітний бурий із зеленкуватим відтінком, низ білястий, а на грудях виразно рябуватий, підхвістя рудувате. Ноги короткі, темні, сіро-бурі. Кобилочку річкову іноді мож-

на побачити навіть у досить несподіваних місцях — садах, скверах і парках, які знаходяться не-далеко від водойм.

Політ у кобилочки річкової швидкий, маневрений, але летить вона низько над землею. Правда, якщо птах наляканий, то піднімається в небо дещо вище. Після нетривалого польоту пернатий опускається на землю, тримається в траві чи нижньому ярусі кущів верболозу. Спів у них довгий, одноманітний, схожий на скрекотання коника: «зер-зер-зер», «зер-зер-зер». Цікаво, що навесні спів самців дещо відрізняється, його вдається почути як вдень, так і вночі. У цей час вони видають монотонне «дзе-дзе-дзе», «дзе-дзе-дзе»... Через такий оригінальний спів кобилочка річкова отримала й другу назву — цвіркун річковий. Голос цього пернатого може зробити погану послугу, бо хижак легко визначає місцезнаходження співака.

На Хмельниччину кобилочки річкові з вирію прилітають наприкінці квітня. Птахи розбиваються на пари, займають старі гніздові території, а молоді пернаті певний час шукають собі пару. Самці викладаються у пісні, намагаючись продемонструвати, що вона у них найкраща. Гарна пісня свідчить про здоров'я птахів. Самичка, яка обрала самця, починає з ним мстити гніздо з травинок на землі, на купині або серед густої трави. У кладці буває 4–6 білуватих плямистих яєць. Повну кладку кобилочки річкової можна побачити у другій половині травня або на початку червня. Насиджують яйця обидва птахи. Хоч самичка й проводить на ньому більше часу. Самець же приносить їй комах, частенько відвідує її, але в більшості випадків намагається триматися осторонь, аби не привертати увагу до гнізда. На певній відстані самець співає, але до гнізда наближається мовчки. Пташенята починають вилуплюватись на 12 день насиджування. Малюки одразу відкривають свої широкі роти — це сигнал батькам, що вони потребують їжі. З цього моменту самиця і самець постійно носять пташенят комарів, мошок, а згодом дрібних жучків і павуків. Через два тижні молодь покидає гніздо. Молоді птахи дуже схожі на батьків, але зверху темніші, наче буруваті.

З Хмельниччини кобилочки річкові починають відлітати на зимівлю вже у серпні, але останні птахи покидають край у вересні. Зимують вони виключно в Південно-Східній Африці.

Ці пернаті прикрашають своїм співом і зовнішнім виглядом нашу природу. Вони регулюють чисельність комах у популяціях, не дають їм надмірно розмножуватись, знищують багато павуків, самі ж входять у ланцюги живлення інших видів хребетних.

КОБИЛОЧКА СОЛОВ'ІНА (*Locustella luscinioides*, солов'иний сверчок)

...Коли до гнізда кобилочок солов'иних наближається хижак, то птахи сідають перед ним навпроти кубла, а як тільки він наблизиться, відлетять трішки і знову сядуть, наче запрошуючи — упіймай.

Птах, який рівномірно поширений по території Хмельницької області, але найбільш численний він у басейні Дністра, Збруча, Смотрича і Ушиці, а також на Південному Бuzі, Случі, Горині та Хоморі. У заплавах річок пернатий тримається густих заростей очерету, верболозу, татарського зілля та осоки. Вдається кобилочку солов'ину побачити і на зарослих ділянках ставків Мирутина, Полонного, Великої Березної, Грицева, Влашанівки, Теофіполя, Антонін, Старокостянтинова, Кузьмина, Пиляви, Митківців, Летичева, Михайлівки. Це частий гість водосховищ, озер, стариць і навіть боліт. Із задоволенням облюбовує торфowo-болотні землі Шепетівського, Полонського і частково Ізяславського районів.

Якось на Онацьковецькому ставку, що у Полонському районі, на довгій очеретині вдалось побачити кобилочку солов'ину: голова у неї була невеличка, дзьоб маленький помаранчевого кольору, очі великі темні, над якими ледь помітні жовті «брови». Зверху птах здавався рудувато-бурым, із зеленкуватим відтінком, а знизу — бурувато-білим, боки і підхвістя мали чітке буре забарвлення. Ноги маленькі жовтувато-бурі з ледве помітними темними кільцями. Кобилочка солов'ина була такою рухливою, що здалося, ніби вона когось виглядає або чекає. Раптом прилетів ще один птах, сів поруч на стеблині очерету. Через мить від пари долинуло оригінальне булькання, а потім з'явилася ціка-

ва одноманітна трель — «урь-ррьрь-орьрьрь», «орьрьрь-урь-ррьрь»... Як тільки один з птахів злітав, пісня змовкала, а натомість линув позивний крик самця, який був досить різким — «чк-чк-чк», «чк-чк-чк», «зір-р-р-р», «зір-р-р-р», іноді — «кік-хік», «кік-хік»... І самичка поверталась.

На Хмельниччину прилітають з вирію на місяць гніздування кобилочки солов'ині у другій половині квітня. Аби відновити сили після довгого весняного перельоту, кобилочки солов'ині досхочу наїдаються різноманітними комахами, не даючи спокою павукам і розшукуючи деяких інших дрібних безхребетних.

Залицяючись до самички, самець весь час її переслідує. Птахи спочатку обирають гніздову територію, а «оселю» розміщують низько над землею, як правило, в основі куща чи на купині. В якості будівельного матеріалу пернаті використовують травинки, сухе листя, різноманітні рослини. Самичка відкладає 4–5 жовтувато-білих яєць з оригінальними темними плямками. Як тільки самичка відкладе останнє яйце, одразу приступає до насиджування, яке триває до дванадцяти днів. Самець у цьому процесі участі не бере, проте періодично підгодовує її, приносячи їй комах та павуків. Після вилуплення останнього малюка, батьки починають удвох їх годувати. Уночі самиця залишається у гнізді з пташенятами.

Пташенята перебувають під опікою батьків 11 днів. Молодь у цей період зверху видається бруднувато-білою, темнішою від батьків, по боках та на підхвісті з буруватим відтінком, а знизу рудувато-бура.

З Хмельниччини кобилочки солов'ині починають відлітати у другій декаді вересня. Зимують же пернаті в Аравії, Ірані та Північній Африці.

КОЛОВОДНИК ЗВИЧАЙНИЙ (*Tringa totanus*, травник)

...Коловодники звичайні прив'язані до одного місця, тому їх основні гніздування постійні, якщо не змінюються умови життя.

На Хмельниччині найчастіше зустрічається на трав'янистих болотах і сирих луках, населяє і пологі заболочені береги озер. Тому його чисельність дещо вища на півночі області. Виявлений він на території області і на гніздуванні, і прольоті. Це птах трохи менший за голуба, але досить стрункий. Довжина його тіла складає 28, розмах крил 45–52 сантиметри, вага 85–155 грамів.

Забарвлення оперення залежить від пори року. У шлюбному вбранні переважає сірий колір з густою плямистістю як зверху, так і знизу. Характер плямистості піддається великим варіаціям. Яскраві помаранчево-червоні ноги у всіх убраннях — одна з найважливіших ознак коловодника звичайного. У польоті не залежно від вбрання видні яскраво-білі дзеркальця на крилах, спині (гострим кутом) і попереку. Знизу крила білі, за винятком темних кінців першорядних махових. У польоті можна побачити біле надхвістя. Дзьоб біля основи помаранчево-червоний, на кінці — чорний. Самець і самиця забарвлені однаково, але в самців тім'я, спина і верх крил значно темніші. У молодих верх бурий, з вохристими рисочками, а дзьоб не червоний, брудно-жовтогарячий, ноги теж з вохристом чи бурим нальотом. Дорослі з липня починають змінювати пір'я на зимове: частина птахів закінчує линяти на зимівлях, а частина відлітає, уже вилинявши. У зимовому вбранні у птаха верх майже повністю бурувато-сірий, знизу дрібні темні цятки, на гру-

дах бурий наліт. Харчується він безхребетними, яких вишукує на луках та поблизу води.

Коловодник звичайний досить крикливий птах. Для нього характерним є швидкий трискладовий посвист. Іноді він видає м'які флейтові звуки — швидко «тю—лі, тю—лі», а при токуванні ще й супроводжує їх трелями.

Прилітають коловодники звичайні на Хмельниччину невеликими зграйками, парами й поодинокі ще в кінці березня. Шлюбний період у них розпочинається з токування. Самець, аби сподобатись самиці, токує, але ділянку токування від інших самців не охороняє. Досить часто вони поселяються колоніями, оскільки терпимі до присутності біля гнізда інших пернатих свого виду.

Гніздяться на землі, на сухій купині, іноді на заломках осоки. Гніздо являє собою ямку, щільно чи й не дуже вистелену сухими стеблами трав. У повній кладці буває, як правило, чотири блідо вохристо-жовтих, або в жовтувато-глинистих з червонуватим нальотом, зрідка злегка зеленуватих яєць. Поверхневі темно-коричневі плями окреслені досить різко, іноді є і дуже дрібні цятки. Глибокі плями матово-сірого кольору нечисленні. Відкладає яйця самиця у другій половині квітня, а в середині травня з'являються пташенята. У червні молодняк стає на крило і розпочинає самостійне життя. Проте, тримаються птахи зграйками, кочуючи у пошуках їжі. Такими ж зграйками коловодники вирушають в кінці вересня на початку жовтня у вирій. Зимують вони у Середземноморських країнах та на узбережжі Африки.

Незвичайною поведінковою особливістю коловодників звичайних є те, що у горах вони трапляються на досить значних висотах. Так у Вірменії орнітологи зустрічали їх на висоті, що перевищує 3000 метрів, а на Памірі спостерігали за птахами на висоті 4000 метрів.

КРИЖЕНЬ (*Anas platyrhynchos*, кряква)

Цікаво, що рибка, яка потрапила до шлунка дикої качки, перетравлюється за десяток хвилин.

На Хмельниччині зустрічається найчастіше на тих ставках, озерах, річках і старицях, де береги дуже поросли очеретом, осокою, татарським зіллям, лататтям і ряскою, яка плаває на поверхні води. Поселяється і на болотах з густою рослинністю, злегка вкритих водою. Але надто великі водосховища відвідує лише в період осінніх міграцій. Відлітає пізно — у жовтні—листопаді, коли настають морози. А деякі представники виду залишаються зимувати на водоймах, які не замерзають.

Повертається крижень з вирію у березні. У цей час у самців голова, передня частина шиї зелена, з металевим блиском, а задня — бура, з білим кільцем та з поперечною сірою смугастістю. Низ тіла, боки сірі, спина — бура, крила — фіолетові, злегка облямовані чорними і білими перами. Самиці зверху повністю бурі, плямисті, а знизу глинясто-руді. Самці в середньому мають масу 1750 грамів. Проте трапляються окремі особини й до двох кілограмів вагою. Розмірами, характерним польотом і хриплим, гучним кряканням крижні добре відрізняються від інших видів річкових качок. На Хмельниччині у 2005 році нараховувалось (за даними обласної організації УТМР) 84895 крижнів. Найбільше їх в Ізяславському, Летицькому, Славутському, Старокостянтинівському, Хмельницькому, Волочиському, Красилівському та Теофіпольському районах.

Крижні, залежно від сезону та характеру водойми, живляться і рослинною, і тваринною їжею. Ловлять дрібних безхребетних водяних тварин,

зрідка дрібну рибу та земноводних. Поїдають вони і вегетативні частини водяних рослин, і насіння, а ще охоче літають на поля, де збирають зерно.

Після закінчення шлюбної гри самці збираються в непрохідних заростях і там линяють, абсолютно не беручи участі в догляді за пташенятами. Самиці ж гнізяться на землі чи заломках очерету, вимошуючи гніздо м'якими стеблами, мохом, листям, пухом і маскують його, якщо гнізяться в заростях трави, осоки чи очерету. Самиця відкладає від 8 до 16 світло-зелених яєць і насиджує їх 26–28 днів.

У кінці травня на світ з'являється від шести до десяти каченят, які зразу ж ідуть за матір'ю до води. Їй доводиться турбуватися не стільки про їжу, бо каченята вже з другого дня самі можуть їсти, скільки про їх безпеку. А ворогів у крижнів вистачає: хижі птахи, лисиці, видри і... мисливці. Аби вберегти пташенят, качка застосовує особливі прийоми: намагається відвести переслідувача від виводка, прикидаючись хворою або пораненою. Якщо хижак чи мисливський пес намагається її схопити, несподівано злітає та по колу повертається до каченят. Але в природі трапляється і так, що інші види допомагають порятувати потомство.

Одного разу качка вийшла з води і попрямувала від річки, а за нею перевальцем потяглися й каченята. На родину в засідці вже чатувала лисиця. Невідомо, чим би закінчилася ця подорож, якби не сорока: вона, помітивши хижака, почала нападати на нього, зчинивши крик. Лисиця ніяк не чекала такої зустрічі, і забралася геть.

Якщо навесні ворогам крижня вдається знищити кладку, то качка вдруге відкладає яйця, але їх у гнізді буває менше, а потомство розвивається зі значним запізненням і стає на крило в кінці липня.

КРЯЧОК БІЛОКРИЛИЙ (Chlidonias leucopterus, белокрылая крячка)

*...Уполювавши дрібну рибу,
пернатий перелітає на болото,
де її ковтає. Але іноді
трапляється,
що з'їдає здобич ще у повітрі.*

Досить рідкісний на Хмельниччині птах. Зустрічається виключно у поліських районах — Славутському, Ізяславському, Шепетівському і Полонському. Зазвичай пернатий трапляється на ставках Мирутина, Ганнополя, Печиводів, Славути, Понінки, Буртина, Новоселиці, Судилкова на озерах Теребежі, Св'ятому, Лісовому та водосховищі Хмельницької АЕС.

Цей пернатий в області є гніздовим і перелітним видом. Коли спостерігаєш за крячком білокрилим, то впадає у вічі перш за все те, що птах видається невеличким, дещо більшим за шпака, але меншим за галку. Дзьоб гострий, довгенький, темно-червоного кольору, очі великі, круглі, темні, довкола них є тоненька біла смужка, голова — масивна з дуже короткою шиєю.

Цікава орнітологія

170 днів — на такий строк може замурувати себе самичка птаха калао для вирощення малюків. В дуплі залишається крихітний отвір, через який самець весь цей час годує її і пташенят. Лише коли вони виростуть, самиця розбиває стіну і виходить на волю разом з дорослими нащадками.

Верх тіла здається темно-синім, наче з металевим блиском, низ виразно чорний, а ближче до хвоста світло-сірий. Білі крила під час польоту видаються гострими, хвіст зі своєрідною вирізкою. Ноги короткі, червоні, довгі пальці спереду й один короткий ззаду, кігті дрібні.

У кінці літа добре помітно, що на голові з'являються оригінальні білі плями, низ стає білим — це результат линяння. Вдивляючись у політ білокрилого крячка, видно, що він летить якось нерівномірно, наче порхаючи. Птах ніби «зупиняється» у повітрі, тріпоче крилами, піднімаючи при цьому тіло майже вертикально, хвіст при цьому широко розгортає. Переривчастий політ — це кормовий політ, який характерний для білокрилого крячка. Живиться він переважно великими водяними і наземними комахами, але може вполювати здобич, з льоту кидаючись у воду та занурюючись мало не до крил. Делікатесом у цих птахів є ящірки і різноманітні представники саранових.

На Хмельниччині крячок білокрилий прилітає у травні. Про свій приліт сповіщає не дуже голосним криком — «кек-кек-кек», «кек-кек-кек»... Селяться птахи невеликими колоніями. Під час залицяння самця, пара здійснює шлюбний політ над гніздовою територією, обмінюючись одне з одним примітивною піснею. Гніздо вони влаштовують на купинах, що плавають. Трапляється, що між парами виникає територіальний конфлікт в межах колонії, але він обмежується ритуалами. Самці демонструють один одному погрозливі пози, супроводжуючи їх відповідними сигналами.

У червні самиці відкладають три бурих з досить великими темно-бурими плямами яйця. Насиджує яйця самичка протягом двох з половиною тижнів, але малюки починають з'являтися на 14–15 день насиджування. Батьки годують їх водяними і наземними комахами. Через місяць молоді крячки, що видаються буруватими, вже можуть досить добре літати.

З Хмельниччини білокрилі крячки починають відлітати у першій половині вересня. Зимують вони в Африці.

КРЯЧОК БІЛОЩОКИЙ (*Chlidonias hybrida*, белошекая крачка)

...Загибель пташенят у крячків білощоких явище досить рідкісне. До цього призводять переважно напади великих чайок та різке зростання рівня води під час насиджування.

На Хмельниччині помічений як на прольоті, так і на гніздуванні. Оселяється переважно невеликими колоніями на болотах, зарослих водною рослинністю озерах, а також на мілководних берегах річок і стариць, що густо вкриті травами. Тому дещо вища його щільність на півночі та по берегах великих річок центру і півдня області.

Крячок білощокий невеликий птах вагою до 80 грамів. На фоні темного оперення чітко виді-

ляються білі щоки і горло, що і є його видовою ознакою. Ще однією особливістю цього пернатого є вузькі крила довжиною близько 25 сантиметрів та досить довгий хвіст, вирізаний «виделкою».

У літньому оперенні крячки білощокі мають на тімені чорні шапочки, облямовані з боків білою смугою. Спина у них світло-сіза, підхвістя біле. Низ тіла аспідно-чорний, темніший на черевці. У зимовому оперенні шапочка темно-сіра з чорнуватими поздовжніми рисочками, а голова спереду, зашийок і весь низ тіла білі.

Це досить галасливий птах. З берега водойми чи поблизу болота можна помітити цілі зграї, які літають над водою. Час від часу окремі птахи кидаються вниз, аби схопити з поверхні води здобич. А живляться крячки білощокі водяними комахами, їхніми личинками та дрібними водяними безхребетними, а також маленькою рибою. Характерним звуком, який можна почути від дорослих, є «кїірр» або «крііє». Коли ж вони відганяють хижака від гнізда, то подають уривчасті пронизливі крики: «кі-кі-кі». Молоді птахи пищать «пїїї-пїїї».

Прилітають пернаті на Хмельниччину досить пізно — в кінці квітня — на початку травня. Для гніздування обирають зарослі стоячі водойми, де облаштовуються колоніями в кілька десятків пар. Гнізда розташовують на плавучих купинах або на острівцях, тому лоток завжди мокрий або сирий. Мостять їх з різних рослинних матеріалів. У середині червня самиця починає насиджування яєць. У повній кладці буває три бурих, з темними цятками яєць. Пташенята з'являються через 15–17 днів. А через чотири тижні молоді птахи стають на крило і починають самостійне життя у складі колонії.

Загалом крячок білощокий вважається птахом тропіків та субтропіків. Саме там найвища чисельність виду. Пернаті, що побачили світ на Хмельниччині, у кінці серпня на початку вересня відлітають туди зимувати.

Цікава орнітологія

Науковці з університету Оксфорда вперше змогли з'ясувати, за допомогою чого птахи так добре уміють орієнтуватися в просторі.

До цих пір одні фахівці вважали, що птахи бачать магнітне поле Землі, тоді як інші стверджували, що вони відчувають його за допомогою магнітних включень. Але досі вчені не могли точно сказати, що це за речовини, які здатні реагувати на такі малі магнітні поля, як у Землі (близько 50 мікротесла).

«У своїх експериментах ми змоделювали хімічну систему, яка визначила напрям магнітного поля», — розповів один з авторів відкриття професор Пітер Хор.

Провівши ряд спостережень за допомогою спектроскопічних методів, учені з'ясували, що існування магнітного рецептора допомагає птахам орієнтуватися в просторі при перельотах на далекі відстані.

КРЯЧОК МАЛИЙ (*Sterna albifrons*, малая крачка)

...Коли вони літають над водоймою, то може здатися, що це білі ластівки. Адже верх у них сірий, а низ білий.

На Хмельниччині помічений під час сезонних міграцій, а також у період гніздування. Але місць гніздування не виявлено. Цей птах найменший серед крячків — розміром із шпакка чи стрижа. Маса тіла до 50 грамів. Крила у нього довгі, вирізка хвоста досить велика. Політ швидкий і більш легкий, ніж в інших крячків.

На голові у крячків малих є чорна «шапочка», але лоб завжди білий, дзьоб жовтий з чорним кінчиком. Це досить галасливий пернатий, який видає короткі, уривчасті звуки, схожі на «вік-вік», «век-век» або «кrrrr».

Тримаються крячки малі завжди зграями, а гніздяться колоніями на берегах великих річок, озер, водосховищ та на морському узбережжі.

Гніздо у вигляді ямки в землі чи піску іноді трохи вистеляють сухою травою та шматками мушель. У кінці травня — на початку червня самичка відкладає три світлих піщано-буруватих з дрібними чорними плямами яєць. Насиджують позмінно обое батьків протягом чотирнадцяти-п'ятнадцяти днів. У спекотні дні крячки міняються на гнізді значно частіше — зміна відбувається приблизно кожні 15–25 хвилин. Через три тижні вилуплюються пташенята, які через місяць можуть літати. Пух пташенят зверху жовтуватого-піщовий, з темними плямами, а знизу білуватий.

Харчується крячок малий переважно дрібною рибою. Значно рідше споживають птахи комах, ракоподібних та молюсків. Поведінковою особливістю цих пернатих є те, що вони, літаючи над водою, часто зупиняються у повітрі, тріпочучи крильми, а тоді з льоту кидаються за здобиччю у воду.

Відлітає у вирій на початку вересня. Зимує в Екваторіальній Африці та Південній Азії.

Цікава орнітологія

Дослідники з Австралійського національного університету спростували уявлення, що існували в науці, про те, що деякі птахи реагують на звукові сигнали, які посилають інші види птахів, помилково приймаючи їх за сигнали своїх родичів. Виявилось, що пернаті можуть освоїти і два, і три, і навіть більше «мов».

Дослідники спостерігали за поведінкою трьох представників австралійської фауни: малюрів, кущівок і медосмоктив. Кожному з видів демонстрували модель яструба-перепелятника, і птахи незмінно попереджали своїх родичів про небезпеку за допомогою особливих звукових сигналів. Крики тривоги, які звучали від білобрових кущівок і малюрів, дуже схожі, тому раніше орнітологи вважали, що птахи просто плутають ці сигнали.

Остаточно підтвердити висновки австралійських дослідників допомогли медосмокти: їх сигнали зовсім не схожі на сигнали кущівок, але останні все одно знімалися з місця, коли сусіди попереджали їх про «небезпеку». Як вважають учені, птахи можуть також реагувати на крики тривоги деяких ссавців і гризунів (наприклад, антилоп і білок). Тепер орнітологам належить з'ясувати, що штовхає птахів на надбання нових знань і як проходить процес запам'ятовування.

КРЯЧОК РІЧКОВИЙ (*Sterna hirundo*, речная крачка)

...Після визначення кордонів гніздової ділянки, птахи мостять примітивне гніздо: ямка в піску майже нічим не вистелена.

Зустрічається в басейнах Дністра, Південно-го Бугу, Горині, Случа та Хомори. Це гніздовий і перелітний вид на Хмельниччині. Облюбовує він широкі заплави річок, стариці, озера. Трапляється він і на водосховищах. Але найбільше полюбає піщані коси і невеликі озера на півночі області. Щільність виду незначна, хоча на ділянках заплав великих річок чисельність цих пернатих дещо вища. Коли спостерігаєш за крячком річковим у природі, то він здається досить жвавим птахом. Однак у повітрі пернатий чуває себе значно краще, ніж на землі.

Політ у птаха швидкий, маневрений, хоч і без особливих викрутасів. Якщо крячок летить над водоймою, то не дуже високо, оглядаючи не лише плесо, але й вдивляючись у воду та шукаючи косячки риби. Під час приземлення крячок річковий робить різкі рухи крилами, наче зависає і повільно опускається. Наблизившись до нього, вдається побачити, що у птаха дещо видовжена голова. На ній є чорна «шапочка», дзьоб відносно довгий і червоний, на кінці гострий. Коротка шия спереду біла, а ззаду чорна, крила і спина сірі, низ тіла білий із сизим відтінком, ноги короткі, тому птах видається приземкуватим.

Цікаво, що у зимовому оперенні лоб і тіло у дорослих птахів білі, а потилиця чорна. Ще восени у річкових крячків на лобі з'являється оригінальна біла «лисіна». Маса їх не перевищує 150 грамів. Для них не характерний статевий диморфізм. Досить захопливо спостерігати за цими птахами, коли вони полюють на дрібну рибу. Тріпочучи крильми, крячок річковий наче зависає у повітрі у

вертикальному положенні з широко розгорнутим хвостом. І лише потім сідає на воду і ловить здобич. Пошуковий політ у крячка річкового завжди повільний, довготривалий, аж доки йому не вдається знайти бажаний косячок риби.

У раціоні живлення цих пернатих не тільки дрібна риба: полюбають вони і молюсків та ракоподібних, а також водяних комах та їх личинок. Під час полювання птахи, не глибоко занурюючись у воду, наполегливо розшуковують їжу.

На Хмельниччину з вирію крячок річковий прилітає наприкінці квітня або на початку травня. Набравшись сил після довгого перельоту, самці починають залиятися до самиць. У гніздовий період птахи проявляють чималу активність, стають говірливими, і тоді у докілья лине їхнє характерне «крііє—крііє—крііє», чи «крііія—крііія—крііія»... Самичка відповідає самцю уривчастими звуками «кік—кік, кік—кік—кік»... Відмінне координування голосової мускулатури поєднується з певним аналізом звуків, тією інформацією, яка закладена в них. Здатність до імітування і навчання дозволяє цим пернатим передавати інформацію, досягаючи кращої узгодженості дій.

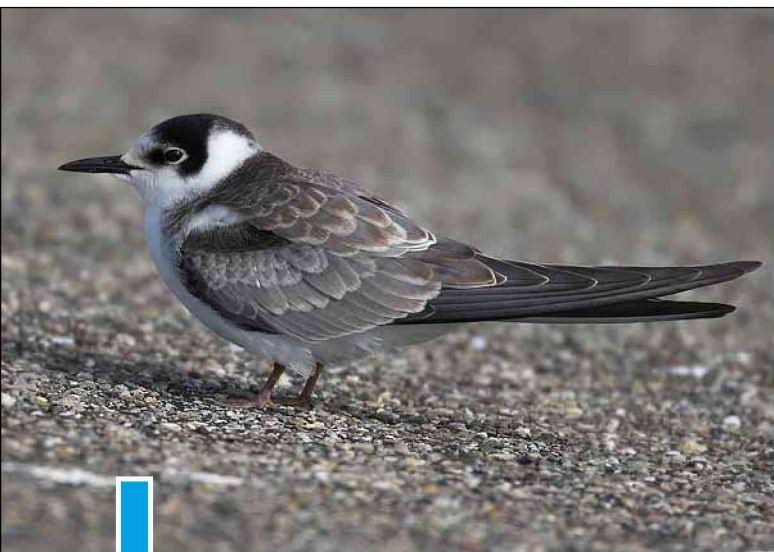
Гніздяться крячки колоніями на невеликих піщаних косах, острівцях, неподалік одні від одних. Не дивно, що між ними часто виникають «суперечки». Сильніша пара зазвичай виганяє слабшу, підбираючи собі рівних сусідів. До гнізда самиця відкладає два, рідше три плямистих та мінливих у забарвленні яйця.

Річкові крячки дбайливі батьки, тому у насиджуванні беруть участь обидва птахи, хоча на кладці сидить переважно самичка. Насиджування ж розпочинається у кінці травня, а в окремі холодні весни навіть і на початку червня. Пташенята починають вилуплюватись на 23 день, але бувають випадки, що за сприятливих умов малюки з'являються на світ уже на 20 день. Пташенята, вкриті пухом, видаються пасивними, але одразу просять у батьків їсти. Дорослі птахи повністю забезпечують їх потреби: вночі, коли стає прохолодніше чи йде дощ, то пташенят обігрівають. Малюки досить швидко ростуть і через місяць стають схожими на дорослих. Молодь від батьків відрізняється лише тим, що у неї на спині та крилах виділяються вохристі плямки, низ виразно білий, лоб і шия теж білі, а потилиця чорна.

З Хмельниччини крячки річкові вирушають протягом вересня, але найбільша їх кількість відлітає на початку місяця. Зимують вони виключно в Африці.

КРЯЧОК ЧОРНИЙ (*Chlidonias nigra*, черная крачка)

...Для гніздування невеликими колоніями в кілька десятків пар крячок чорний обирає зарослі, стоячі водойми.

Досить чисельний гніздовий і пролітний птах на Хмельниччині. Зустрічається він у басейнах Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці. Селиться крячок чорний не лише на берегах річок з широкими перезволоженими заплавами, але й на ставках, водосховищах, озерах, старицях та болотах. Щільність цього виду дещо вища на півночі, в центрі області та на Дністрі й у нижній течії його приток. Облюбовує він водойми і болота, порослі рогозою, очеретом, татарським зіллям, осокою, білим лататтям, водоростями і ряскою. Найчастіше можна побачити його на ставках біля Ганнополя, Мирутина Славутського, Мякот та Влашанівки Ізяславського, Корниці Білогірського, Новолабуня, Великої Березної, Браженець, Онацьковець Полонського, Антонін і Кузьмина Красилівського районів, Дитинців, Митківців, Малашівців, Абрикосівки, Теофіполя, Грицева, Старокостянтинова, Летичива та Хмельницького.

Перебуваючи на риболовлі на Південному Бугу неодноразово доводилось спостерігати за крячком чорним. Коли птах літає над річкою, то політ здається нерівним, наче порхаючим: він здатний зависати у повітрі, тріпочучи крилами над плесом. Голос звучить як «кіііі», «кіііі», «кіііі», рідше «кріііі», «кріііі»...

Якщо уважно придивитись до цього птаха, то можна помітити, що дзьоб у нього чорний, про-

довгастий, голова чорна, груди та черево дещо світліші, а спинка і крила темно-сірі. Підхвістя біле, хвіст — сірий, ноги — червоно-бурі. Цікаво, що в зимовому оперенні у крячка чорного лоб білуватий, тім'я чорне, верх тіла сірий, задня частина шиї та низ тіла виразно білі. Вирізка хвоста невелика, але добре помітна. У польоті чітко видно, що низ крил світлий, наче блідо-сірий. Взагалі маса цих пернатих у середньому до 70 грамів.

За дослідженнями орнітологів прилітає крячок чорний на Хмельниччину у кінці квітня — на початку травня. У цей час він інтенсивно живиться дрібною рибою, комахами, їх личинками. Поліє крячок чорний на здобич у польоті, кидаючись у воду і занурюючись майже до крил. Птахи літають зграями, часто відпочиваючи біля води. Іноді сидять поблизу відмілин на мулистому березі річки або на піщаних косах.

Залицання у них проявляється у певних поведінкових рухах: нахилах голови перед самицею, рухах крил, ходінні довкола неї.

Цікаво, що «оселю» з різноманітних рослинних матеріалів — гілочок верболозу, листя рогози, очерету, татарського зілля, осоки, латаття білого і водоростей крячок чорний будує на кущиках, острівцях, а деякі пари влаштовують навіть плавучі гнізда. Самиця у середині червня відкладає три бурих з оригінальними темними плямами яєць.

Якщо до гнізда наближається людина чи якийсь хижак, то птахи намагаються відігнати ворога геть, доволі низько літаючи, птахи голосно кричать — «кі-кі-кі», «кі-кі-кі», «кі-кі-кі»... Коли небезпека минає, сідають поблизу «оселі» на відмілині чи літають, і тоді можна почути неголосне задоволене «кек-кек-кек», «кек-кек-кек»...

Насиджує кладку переважно самичка, але час від часу і самець бере участь у цьому процесі. Насиджування триває близько 17 днів. Однак за сприятливих умов малюки можуть почати вилуплюватися на 15-й день. Пташенята з'являються на світ, добре вкриті пухом. З перших же днів вони багато їдять, швидко ростуть і розвиваються. Живляться вони великими водяними і наземними комахами. Через чотири тижні молодь стає схожою на батьків, але у зимовому оперенні на спині і покривному пір'ї крил видно бурі облямівки. Молоді птахи вчаться хитрощам польоту, полювання, запам'ятовують своїх природних ворогів. До людини вони ставляться з осторогою.

З Хмельниччини крячок чорний починає відлітати на зимівлю у кінці серпня, на початку вересня. Зимують вони в Екваторіальній Африці, а деякі летять аж до Південної Америки.

КУЛИК—СОРОКА (*Haematopus ostralegus*, кулик-сорока)

...Під час насиджування яєць кулики—сороки дбайливо стежать за температурою у кладці, перевертаючи яйця.

Червонокнижний пролітний птах, який тримається переважно басейну Дністра. Кулик—сорока обирає для життя не тільки заплави річок, але й береги великих водосховищ і ставків. Прилітає з теплих країв у квітні. Улюбленими куточками для цього птаха є невеликі островці, піщані коси.

Якщо придивитися до кулика—сороки, то можна побачити, що він має строкате чорно—біле яскраве оперення, схоже на забарвлення сорок. Ймовірно, тому ці птахи й отримали таку назву. Дорослі кулики—сороки мають чорну голову, шию, спину і частково крила та хвіст. Низ тіла і крил, поперек, надхвістя білі, а ноги і дзьоб червоні. Максимальна маса їх становить не більше 550 грамів. Взагалі потрібно сказати, що кулики—сороки дуже красиві, граціозні птахи.

Доводилось спостерігати, як поведуть себе кулики в гніздовий період: вони стають дуже активними і навіть крикливими. Коли ж пта-

хи сполохані, то супроводжують і людину, і хижака. Літають над ними з безперервними та дуже гучними криками: «кавик—кавик» рідше «кік—кік—кік». Для цих птахів характерні шлюбні ігри, які виражаються у токовому польоті з оригінальним співом «кевик—кевик» рідше «куарр—куарр».

Гніздо самиця влаштовує у вигляді ямки у ґрунті, вистеляючи його шматочками черепашок молюсків та дерева. У кладці буває 2—4 світло—глинястих з темними цятками яєць, які самиця відкладає у травні. Насиджують обидва птахи — і самиця, і самець. Цікаво, що малюки після вилуплення залишають гніздо, але тривалий час ще повністю залежать від батьків. Батьки годують їх, водять за собою, знайомлячи з оточуючим середовищем. Самець іноді приносить малюкам їжу дуже здалека.

Десять місяців пташенята стають майже дорослими, але ще продовжують кочувати з батьками. Молоді птахи від дорослих відрізняються тим, що у них замість чорного кольору — буруватий, а оперення голови, спини і крил з вохристими та білуватими облямівками. Стають на крило молоді кулики—сороки тільки в кінці липня. У цей період вони самостійно живляться, вчаться полювати, інтенсивно ростуть. У раціоні живлення переважають комахи, черв'яки, молюски. Двостулкові молюски птах відкриває дзьобом. Вони знищують багато різноманітних комах, у тому числі комах—шкідників.

До вирію кулики—сороки починають відлітати на зимівлю у вересні, але останні групи птахів можна побачити навіть у жовтні.

Цікава орнітологія

Пінгвіни багато в чому птахи унікальні. Так імператорські пінгвіни можуть пірнати на глибину 266 метрів. Максимальна їхня вага сягає 40 кілограмів. Висиджуючи яйце, самець обходиться без їжі 134 дні. А температура всередині зграї пінгвінів, які щільно туляться один до одного, може складати плюс 35 градусів за Цельсієм у той час, коли температура навколишнього середовища іноді опускається і до 40 градусів морозу.

КУРОЧКА ВОДЯНА (*Gallinula chloropus*, камышница)

...Крочки водяні добре плавають, глибоко пірнають, здатні швидко бігати по болоту і навіть по воді, якщо вона вкрита стеблами та листками рослин

Птах, який на Хмельниччині тримається водойм і боліт. Особливо висока його щільність в басейні Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці.

Прилітають з вирію курочки водяні у кінці березня — на початку квітня. У цей час можна помітити, як вони бігають одна за одною між кущами, кричать, пірнають у воду, б'ють по воді крилами. Якщо уважно придивитись, то чітко видно, що голова, шия, передня частина спини у водяної курочки сірувато-чорні. Надхвістя, покривне пір'я хвоста і крила зверху видаються оливково-бурими. Нижня частина тулуба темно-сіра, на грудях і череві є білі плями, а по боках помітні широкі білі смуги.

Видовою ознакою курочки водяної є те, що на лобі виділяється червона шкіряста бляшка або «лисіна», а ноги вона має зелені. Коли ж курочка пливе, то тулуб її не дуже глибоко занурюється у воду. Птах періодично і по черговому киває хвостиком з білою плямою та головою. Для такого руху цей птах має відносно довгі і витривалі ноги з довгими пружними пальцями, які не мають плавальних перетинок. Рух у воді забезпечується завдяки обтічній формі тулуба, що наче стиснутий з боків, і невеликим крилам, якими ці птахи махають, коли плывуть на відкритих ділянках води.

У разі небезпеки курочка водяна ховається в заростях, але коли хижак або мисливець дуже настирний й уважний, то птах пірнає під воду, чіпля-

ється ногами за стебло рослини і на поверхню води виставляє лише дзьоб, щоб дихати, і сидить так під водою поки не мине небезпека. Найбільш активні увечері та вранці: саме в цей час вони живляться зеленими стеблами, листками, насінням рослин. Полюбляють вони й безхребетними тваринами. Коли харчуються або в разі якоїсь небезпеки видають гучний звук «круук», «кек», «круук», «кек».

У гніздовий період водяні курочки розбиваються на пари, ховаються в зарості очерету або рогози. Гнізда мостять на кущах лози, часто над водою, прикриваючи їх зверху сухими стеблами осоки. Так курочки водяні ховають своїх малюків від одвічних пернатих ворогів — сірих ворон і лунів, а також від небезпечних ссавців — єнотовидних собак, горностаїв, лисиць, борсуків і навіть їжаків. У гніздо, що має вигляд глибокої чаші, самиця у травні або червні відкладає до 11 вохристо-рудуватих з іржаво-рудими крапками яєць. Насиджують кладку по черзі обидва птахи протягом 22 днів. Та самиця проводить на яйцях більше часу. Півник у цю гарячу пору тримається біля самички, далеко не відходячи навіть під час годівлі. Часто захищає свою гніздову ділянку від інших водяних курочок, які випадково потрапили на неї.

До гнізда, щоб випадково не привести хижака, курочка водяна наближається дуже обережно: постійно озирається, приглядається, прислухається. Через три тижні з'являються на світ до 10 малесеньких чорних пташенят, які наступного ж дня вже йдуть за своїми батьками. Самичка і самець ловлять комах і віддають їх пташеняттям. Через певний час малюки вже й самі починають полювати, а згодом і їсти зелені частини рослин. Пташенята, коли мандрують з батьками або харчуються, то видають себе звуками «пі-пі-пі», «пі-пі-пі». Якщо малюки розпливаються, то самиця подає сигнал тривоги, і вони повертаються до неї, а в разі серйозної небезпеки ховаються в гушавині очерету або рогози. У кінці червня батьки покидають пташенят і вони ведуть самостійне життя.

Через сім тижнів молодь уже здатна літати, але ще відрізняється від дорослих тим, що у неї зверху пір'я рудувато-буре, знизу світло-буре. На голові лобна бляшка слабо помітна, а горло, середина грудей і черево білуваті.

Відлітають курочки водяні з Хмельниччини на зимівлю у вересні — жовтні. Зимують вони у Південній Європі, Африці та Азії.

Водяні курочки корисні птахи, бо знищують велику кількість комах-переносників різноманітних хвороб. На них інтенсивно полюють мисливці, хоч ці пернаті й не вважаються цінними мисливськими птахами. Курочки прикрашають наші водойми і входять у ланцюги живлення інших видів.

ЛАСТІВКА БЕРЕГОВА (*Riparia riparia*, береговая ласточка, шурик)

...Ці пернаті добре розрізняють кольори, адже колбочки їх очей додатково озброєні мініатюрними світлофільтрами різних кольорів — зеленими, жовтими, помаранчевими та червоними.

Зустрічається на Хмельниччині в басейні Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича і Ушиці. Живе не скрізь, а лише на тих ділянках річкових долин, де рельєф добре порізаний ярами, балками, є кручі, урвища, глибокі ями і канави недалеко від води, утворюючи досить численні гніздові колонії.

За цими птахами доводилось неодноразово спостерігати в природі: вони вражають, перш за все, своїм швидкісним і маневреним польотом, його ювелірною точністю, вираженістю рухів. Завдяки бінокулярному зору, ластівки берегові у повітрі успішно полюють на дрібних комах.

На правому березі річки Деревички, що протікає біля села Храбузна Полонського району, виділяється невисоке урвище. Саме на ньому довелося побачити берегових ластівок. Вони мали невеликі голови, тонкий й короткі дзьоби, круглі з коричневою райдужкою очі, короткі шиї. Верх тіла видавався сіро-коричневий, а низ білястий із сіро-бурою широкою поперечною смугою на грудях. Птахи під час польоту вдало маневрували слабо вирізаним і до того ж коротким хвостом. На пальцях ніг у них дрібненькі кітики, які, очевидно, необхідні птахам для того, щоб у ґрунті стіни урвища вирити нору довжиною близько метра. Цікаво, що самець і самиця риють її протягом чотирьох днів. Гніздо ж пернаті розміщують у розширенні в кінці нірки, вистилаючи його травинками і пір'ям.

Спостерігаючи за пернатими, впало у вічі те, що вони весь час тримаються зграйкою. Із сусідами, які близько розташовують свої нори, ці птахи, як правило, не конфліктують. Така терпимість берегових ластівок пояснюється тим, що вони можуть дозволити собі відлітати в пошуках кор-

му далеко від гнізда, знаючи, що поблизу нього завжди є чимало птахів, які у випадку небезпеки намагатимуться захистити і їхніх нащадків.

У раціоні живлення цих пернатих переважають літаючі комахи: з двокрилих - комар звичайний, гедзь бичачий, овід підшкірний, жигалка осіння, комар-дергун, сірі, зелені та сині мухи; з жуків — жук-плавунець, жук-красотіл, жук-сонечко; з бабок — бабка-дозорниця, бабка-коромисло.

Прилітають на Хмельниччину ластівки берегові з вирію у другій половині квітня — на початку травня. Про свій приліт сповіщають не гучним щебетом — «тгрр-тгрр», «тгрр-тгрр», «тгрр-тгрр», чи неголосним співом «чирр-чирр», «чирр-чирр» або «дирр-дирр»... У гніздовий період самці над плесом водойми, наче змагаються у швидкості польоту, його маневреності і витривалості.

Самичка відкладає від 4 до 6 білих яєчок. Насиджують кладку протягом двох тижнів обидва птахи. За сприятливих умов малюки починають вилуплюватись уже на 12 дні. З'являються вони на світ зовсім безпорадними: у них закриті очі та вушні отвори, тіло слабко вкрите пухом. Пташенята на перших порах не можуть навіть триматися на ногах. Батьки їх інтенсивно годують, обігрівають, стежать за чистотою у гнізді та норі. Малеча досить швидко росте і вже на 17 день спроможна літати і самостійно живитися. У цей час горло і верх тіла молоді видаються рябими, бо їх пір'я має оригінальні рудуваті облямівки з буруватим відтінком.

Покидають Хмельниччину ластівки берегові з вересня по жовтень, а зимують вони в Африці, Індії і навіть у Південній Америці.

ЛЕБІДЬ-КЛИКУН (*Cygnus cygnus*, лебедь-кликун)

...Пташиною мовою звуків, жестів, рухів і манер лебідь-кликун пояснює своїй обраниці, що вона не шкодуватиме, коли саме його обере для спільного життя.

На Хмельниччині це птах пролітний і його можна побачити лише під час весняних міграцій у березні або на початку квітня. Іноді радують й осінні міграції, бо у жовтні — листопаді у нашому небі теж з'являються ці птахи. Хоча з 1901 по 1950 роки орнітологи реєстрували випадки зальоту цих птахів на територію області. А з 1971 по 1980 роки траплялися лебеді-кликуні, які пробували зимувати окремими особинами і навіть групами. Але зимують лебеді-кликуні на узбережжі морів і на внутрішніх водоймах південної частини Європи і Азії. Коли ж вони повертаються з вирію до тайгової і тундрової зон Євразії, частина птахів летить через Хмельниччину. Це переважно ті лебеді-кликуні, які зимують на узбережжі Чорного моря.

Для лебедів-кликунів характерний статевий диморфізм, бо самці дещо більші за самиць. Маса дорослого птаха становить 10–11 кілограмів, а окремі особини можуть сягати і 13 кілограмів. Лебеді-кликуні вражають сніжно-білим кольором пір'я. Дзьоб у них жовтий, з оригінальним чорним кінчиком. Ноги цей птах має чорні, зміщені назад, до хвоста. Лебеді-кликуні тримаються переважно парами, а то й цілими родинами. Характерною видовою ознакою є те, що ці птахи плавають, тримаючи шию вертикально. Крил під

час плавання не піднімають. У лебедя-кликуні на дзьобі немає наросту. Птах доволі обережний, тому близько до себе нікого не підпускає, уважно спостерігаючи за людиною, її рухами. Як тільки з'явиться якась підозра на недобрий задум з боку людини, птах намагається відплисти якомога далі. Трапляється, коли сердиться, то здатен і шипіти. У разі великої небезпеки, як правило, подає голосні, дзвінкі, наче трубні звуки, що звучать як «чанг—чанг—чанг», «чанг—чанг—чанг». Швидко намагається злетіти, махаючи великими крилами, які своїми кінцями ледь не торкаються води, а ноги у цю мить немов біжать по плесу водойми. Коли ж загроза минає, птах перестає махати крилами, ногами починає гальмувати, його тіло повільно осідає у воду, і лебідь-кликун ховається в прибережні зарості. Тут, на мілководді, він шукає собі їжу. Але добуваючи її, птах не пірнає — лише граціозно занурює голову та шию у воду. Лебеді-кликуні у своєму раціоні надають перевагу пагонам водяних рослин — стеблам, листкам, але полюбують вони і коріння. А ще полюють на безхребетних тварин.

Як тільки настає весна, пролетівши тисячі кілометрів, молоді лебеді-кликуні створюють пари, зазвичай на багато років, іноді й на все життя. У цей час самці та самички приглядаються одне до одного: білосніжні самці демонструють своїм обраницям красу, елегантність, увагу і турботу. Лагідно припрошують самичок до багатих кормових ділянок на водоймі, відганяють наполегливих суперників.

Десь у квітні молода пара на землі або на мілководді мостить гніздо. Свою «оселю» птахи будують. В якості будівельного матеріалу лебеді-кликуні використовують різноманітні палички у першому шарі, потім стебла очерету, а всередині вимощують мохом, сухою травою і власним пухом. Для того, щоб вистелити з середини гніздо пухом, самичка вищипує його у себе на грудях. Коли гніздо готове, вона відкладає п'ять-шість великих білих, іноді дещо жовтуватих яєць. Насиджує кладку виключно самичка — самець у цьому процесі участі не бере, але він, як правило, завжди перебуває на сторожі поблизу. Період насиджування у лебедів-кликунів триває майже 40 днів, проте трапляються випадки, коли перші малюки вилуплюються вже на 35 день. Пташенята одразу після обсихання здатні слідувати за своїми батьками. У цей час вони багато їдять, швидко ростуть і розвиваються. Через певний час молодь стає димчастою зверху та білою знизу, а голова і шия видаються світло-бурими. Десь у кінці липня, інколи на початку серпня молоді птахи стають на крило і готуються до міграції. Нині лебідь-кликун занесений до Червоної книги України і потребує охорони.

ЛЕБІДЬ—ШИПУН (*Cygnus olor*, лебедь-шипун)

...Лебеді—шипуні — птахи мовчазні, лише у шлюбний період вдається почути, як самець «перемовляється» із самицею — «кгнорр», «кгнорр». Можуть вони також досить гучно шипіти, за що й дістали свою назву.

Облюбовує річки з широкими заплавами, стариці з пишним зіллям, ставки і водосховища з болотистими, непрохідними ділянками. За даними обласної організації УТМР на Хмельниччині нараховується 1502 лебеді. Найбільше їх у Шепетівському районі на річці Хоморі — 192 птахи, у Волочеському на річці Південний Буг — 136, у Славутському на річці Горинь — 121. Більше ста лебедів—шипунів у Красилівському на річці Случ і в Хмельницькому районі на Південному Бугі. Жодного лебедя—шипуну немає в Кам'янець—Подільському районі.

Лебідь—шипун граціозний і великий птах. Він має біле пір'я, червоний дзьоб, біля основи якого добре помітна чорна «гуля». У птаха виразні очі, до яких від дзьоба іде темна смужка. Шия довга, тулуб масивний і міцний з великими крилами та дуже рухливим хвостовим пір'ям. Ноги на тулубі дещо зміщені назад і мають перетинки між пальцями.

Живляться лебеді—шипуні переважно рослинною їжею, але споживають і водяних безхребетних. Цікаво, що самці у шлюбний період піднімають угору краї зігнутих крил і час від часу тріпочуть ними. Під час польоту крила шипунів видають дуже характерні звуки — ритмічне порипування, яке можна почути навіть на значній відстані.

Прилітають лебеді—шипуні в березні—квітні, а гніздовий період починається у квітні. Гніздо із стебел, листків і навіть сучків різних рослин мос-

тить на мілководді в заростях або на невеличких острівцях самиця. Відкладанню ж яєць передують своєрідні токові ігри, під час яких самець демонструє себе у своєрідних позах. Повна кладка становить 7—9 зеленкувато—жовтуватих великих яєць. Насиджує їх протягом 35 днів самиця, а самець у цей час плаває десь поблизу, щоб у разі небезпеки прийти на допомогу. Пташенята досить швидко ростуть, набираючи необхідної маси. Молоді птахи бурувато—сірі або димчасті, тільки шия і горло брудно—білі. Наросту на дзьобі в них немає. Оперення дорослого птаха з'являється після третього осіннього линяння. Пташенята стають на крило в кінці липня — на початку серпня. А відлітають до вирію лебеді в жовтні—листопаді. Зимують на узбережжі Чорного, Каспійського, Середземного морів та Індійського океану.

...Якось у селі Храбузна Полонського району на тамтешньому ставку навесні з'явився лебідь—шипун. Місцеві рибалки одразу помітили, що у птаха зламане крило, і літати він не може. Тому й стали підгодовувати шматочками хліба, сподіваючись, що він згодом зможе піднятися у небо. Але пізньої холодної осені стало зрозуміло: птаху вже ніколи не літати. Лебідь довірився людині і разом з табуном гусей Анатолія Двожанського прийшов зимувати до нього на подвір'я...

Найчастіше з лебедями пов'язують такі поняття, як вірність, лагідність та чистота. Але в природі ці птахи зовсім не такі. Переконатися у цьому довелося і Анатолію Двожанському. Одного дня він почув несамовитий гавкіт його пса на подвір'ї. Коли вийшов з хати, то побачив, що розчепіривши крила, стояли один проти одного... два лебеді. А пес, втрутившись у пташину «розбірку», гавкав та кидався на чужинця. Звідки ж узявся той біло-сніжний агресор? Виявляється, прилетів із ставка сусідніх Онацьковець, де має свою пару, і одразу ж напав на самотнього лебедя, намагаючись завдати дошкульних ударів. А той, поступаючись силою, не мав більше де подітись, як відступати до обійстя своїх рятівників.

У природі лебеді—шипуні не мають нічого проти поселення на їх території далеких пернатих родичів. Але жорстоко протидіють спробам оселитись поблизу представникам свого виду. Причин такої поведінки, ймовірно, декілька.

По—перше: лебідь—самець, маючи подругу, почувается спокійніше, якщо поблизу немає конкурента. По—друге: територія потрібна лебедям для добування корму пташенят. Поки вони малі й потребують обігріву та захисту, батьки їх надовго самих не залишають. Отож близькість та багатство кормових угідь стають вирішальними у виживанні лебедят. А звідси і небажання мати поряд конкурентів свого виду. Звідси і лебедина ворожнеча.

ЛИСКА (*Fulica atra*, лисуха)

...Коли лиски летять, то лапи витягують далеко назад, коли сідають — вперед. Якщо пірнають, то можуть довго перебувати під водою.

На Хмельниччині тримається зарослих ставків, річок, стариць, озер, боліт і водосховищ. Це птах, який має масу до 1200 грамів. Забарвлення пір'я у нього чорне, низ тіла сірувато-чорний, низ хвоста теж чорний, голова невелика, дзьоб білий, на лобі помітна шкіряста біла «лищина». Ймовірно, звідси й походить назва виду.

За даними обласної організації УТМР на Хмельниччині мешкає 52668 лисок. Вони трапляються у всіх районах області, населяючи особливо щільно водойми Хмельницького району — 6924 особини, Старокостянтинівського — 6740, Шепетівського — 4406, Волочиського — 4243 і Летичівського району, де нараховується 4033 лиски. У решті районів щільність цього птаха менша і коливається від 630 до 3000 особин. У 2006 році найменше лисок мешкало на водоймах Кам'янець-Подільського і Новоушицького районів — у середньому до 550. Найбільше лиски на річках Південний Буг, Случ, Горинь, у верхів'ї Збруча, а найменше в басейні Смотрича і Ушиці.

Лиска, коли плаває, то оригінально киває головою. Найчастіше її можна побачити там, де багато латаття, ряски, рогози, очерету та інших водних рослин. Цей птах живиться насінням і дрібними безхребетними тваринами. Якщо замало корму у водоймі, лиска споживає вегетативні частини рослин, надаючи перевагу листкам. Живляться ці птахи зазвичай групами.

Коли окрема лиска потрапляє на багату їжею ділянку водойми або якщо спіймала якусь здобич, тоді до неї збігаються й інші птахи. У разі небезпеки лиски дуже часто видають звук «крек». Тікаючи від хижака, птахи пірнають, або тріпають крилами по воді, дуже швидко перебираючи при цьому ногами і намагаючись якомога краще заховатись в зіллі. Окрім цього, лиски добре літають, здіймаючись з поверхні води відносно легко. Але цей птах краще почуває себе на воді, аніж на суходолі. У лиски перетравлення їжі відбувається дуже швидко, що й забезпечує їй легкий політ.

Розмножуватись лиски починають на Хмельниччині у кінці березня. Гнізда зі стебел і листків різноманітних рослин будують самиці на заломках очерету, деякі — на купинах, але є особини, які споруджують навіть плавучі «оселі». Повна кладка у травні має до 15 білувато-сіруватих з темними крапками яєць. Дбають про потомство обидва птахи: коли сходить з гнізда самиця, то сідає самець. Насиджують лиски кладку майже 24 дні. Після появи пташенят батьки їх зігрівають, годують, чистять гніздо. Малюки швидко ростуть, але й навчившись літати, відрізняються від батьків, бо зверху видаються бурими, а знизу — сірими. До того ж на горлі, грудях і посередині черева пір'я має білуваті облямівки.

Коли молодь підростає, то починає інтенсивно жити і готуватися до довгих перельотів. У серпні лиски збираються у чималі зграї на водосховищах або ставках. Осінній відліт на Хмельниччині нерівномірний: одні групи вирушають у вересні, інші — у жовтні або на початку листопада. У цей час починається полювання, впродовж якого відстрілюється чимало птахів. Наприклад у 2006 році на Хмельниччині було відстріляно мисливцями 10563 птахи — майже п'ята частина від усієї популяції. На сьогодні лиска потребує ретельної охорони місць гніздування, линяння і зимівель. Зимують лиски на півдні Європи, а частково і на півдні України. Це значною мірою залежить від того, наскільки холодна випаде зима.

ЛУНЬ ОЧЕРЕТЯНИЙ (*Circus aeruginosus*, болотный лунь)

...Дістається від луня очеретяного і жабам: коли він летить увечері над водоймою, то вони завмирають чи пірнають у воду.

Гніздовий і пролітний вид на Хмельниччині, який зустрічається у басейнах великих і малих річок. Тримається лунь очеретяний зарослих берегів, ставів, озер, стариць, водосховищ і заплавлених боліт. Літає він переважно над долинами річок, їх плавнями. На Горині його можна побачити біля Мислятина та Ізяслава, на Хоморі — поблизу Влашанівки, Ліщан, Грицева, Микулина, Новолабуня, Великої Березної, Полонного, на Случі — Базалії, Моньків, Дубища, Кузьмина, Старокостянтинова, Старого Острополя, на Південному Бузі — Вовчої Гори, Чорного Острова, Хмельницького, Меджибожа, Летичева, Попівців, на Збручі — на ставках Боднарівки, Збрижа і Подоляна, а також на Дністровському водосховищі.

Лунь очеретяний своєю поведінкою відрізняється від інших птахів: він доволі низько літає, неначе оглядаючи кормову територію. На відміну від інших лунів, він має дещо більші розміри, а в його оперенні відсутній білий колір. Самці мають масу до 600, а самиці — до 900 грамів. Забарвлення самців змінюється залежно від віку та індивідуальності. У самця на голові оперення світле, шия коротка, забарвлення спини буро-рябе, а низ рудувато-бурий. Якщо птах сидить або летить, то добре видно, що у нього сірий хвіст і задня частина крил, але на кінці вони чорні.

Самиця видається темно-бурою, до того ж на її голові виділяється жовта «шапочка», а горло немов би жовтувате. Під час польоту в самички добре помітні жовті плями на голові та світлі смужки на передній частині її крил. Ноги у цих птахів неначе прикриті пір'яними щитками, пальці з довгими кігтями. Гачкоподібний міцний дзьоб і

гострі кігті — це основне озброєння луня очеретяного. Ним він убиває водяних птахів, пташенят, ондатр, водяних полівок. Їсть навіть яйця птахів. А коли голодний, не цурається і падла.

Прилітає на Хмельниччину лунь очеретяний у березні. Відпочивши та відновивши сили після весняного перельоту, самці починають виробляти у повітрі доволі складні фігури. Буває, що самець навколо самички описує кола, то злітаючи вгору, а то спускаючись вниз. При цьому можна почути гучне «куак—куак», «куак—куак» та «ку—ке—ке». Коли ж луні приземлюються то обмінюються іншими звуками, які звучать як «пійють—пійють»...

Гніздо птахи мостять у заростях очерету на камінні або заломі. Самиця в кінці квітня або на початку травня відкладає до п'яти білих, злегка плямистих яєць і висиджує кладку до 35 днів. Малюки у луня очеретяного починають з'являтися на світ на 33 день насиджування. Пташенята вилуплюються безпорадними: у них ще закриті очі та вушні отвори, тіло де-не-де вкрите рідким пухом. Малюки кволі й не можуть триматися на ногах. Батьки їх годують і обігрівають, стежачи за чистотою у гнізді. В «оселі» вони залишаються ще близько двох місяців. І тільки навчившись відмінно літати, молодь починає жити самостійно. У цей час молоді птахи схожі на самичок, але верх голови у них наче іржистий.

Не зважаючи на те, що луні очеретяні на своїй території руйнують гнізда та полюють на інших птахів, вони приносять і користь, винищуючи хворих тварин.

Відлітають з Хмельниччини на зимівлю болотні луні переважно у жовтні, але певна частина їх покидає край на початку листопада.

ЛУНЬ ЛУЧНИЙ (*Circus pygargus*, луговой лунь)

...На дрібних птахів луні лучні полюють у повітрі, нападаючи на жертв зверху, хапають міцними ногами, б'ючи по голові гачкоподібним дзьобом. А комах можуть збирати на лугових рослинах або ловити у повітрі.

Досить рідкісний гніздовий і перелітний птах на Хмельниччині. Поселяється він на вологих луках, в заплавах долинах річок, а також на чагарникових луках і болотах. Луня лучного можна побачити в басейні Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці. Найвища його чисельність на півночі області.

Одного разу, перебуваючи на риболовлі на річці Деревичці, що протікає поблизу села Храбузна Полонського району, довелося у широкій заболоченій заплаві побачити невисоко у небі двох птахів, що збуджено літали та чомусь галасували — «п'ік—п'ік—п'ік», «п'ік—п'ік—п'ік»..., а потім — «п'іррь—п'іррь—п'іррь», «п'іррь—п'іррь—п'іррь»... Літали низько над землею, згодом наче стовпчики сіли на високих кротовинах. Стало добре видно, що птахи невеликі, масою до 400 грамів. Впало у вічі й те, що самець виглядає зверху сріблясто—темно—сірим. Голова у нього невелика, дзьоб гачкоподібний, очі великі з коричневою райдужкою, горло, воло та груди сірі, а черево, підхвістя білі з доволі симпатичними коричневими плямками. Самичка ж видавалася зверху немов бурою з одноманітним забарвленням, низ тулуба білуватий з рудими позовжніми плямами, ноги міцні, з широко розташованими пальцями із трохи загнутими кігтями. Лише співставивши усі ці ознаки, стало зрозуміло, що переді

мною самець і самичка лунів лучних. Вірогідно, то була їхня гніздова територія.

Прилітають луні лучні на Хмельниччину в кінці березня, коли весна рання, і на початку квітня, якщо пізня. Аби відновити сили після виснажливого перельоту, птахи включають до раціону дрібних гризунів, комах, жаб, ящірок і навіть невеликих птахів.

Коли настає гніздовий період, а це трапляється у травні, самець починає залицятися до самиці, постійно за нею літаючи. Складається навіть враження, що він її переслідує. Спіймавши здобич, приносить і кладе перед нею, хоча вона й сама здатна про себе подбати. Після парування вона на землі, в ямці серед високої трави мостить гніздо. У кладці лунів лучних буває від 3 до 5 білих яєць. Насиджує кладку виключно самичка: самець у цьому процесі участі не бере, полюючи десь поблизу. Пташенята починають вилуплюватися на 28 день насиджування. Правда, буває, що останній малюк з'являється на світ на 30 день. Малята вилуплюються слабкими, немічними, ледь вкритими пухом. Самиця їх постійно обігриває, а самець приносить здобич. Самиця її розриває на шматочки і дає пташеняткам, сама ж з'їдає шкіру і кістки. Під час дощу або надмірної спеки мати накриває малюків своїми крилами.

Пташенята у лунів лучних залишаються в гнізді до 40 днів. А тоді, уміючи літати, вчать полювати, набираються життєвого досвіду. Молодь у цей час здається зверху темно—бурою, з оригінальною рудою облямівкою пір'я. Знизу, наче іржасто—руда, з виразними чорними рисками на добре помітних стрижнях пір'я.

З Хмельниччини луні лучні починають відлітати на зимівлю у вересні. Останні ж покидають наш край у першій половині жовтня. Зимують вони в Африці, Індії і навіть Індокитаї. Деякі орнітологи вважають, що у теплі зими поодинокі пари лунів лучних можуть залишатися й на півдні України. На сьогоднішній день цей вид на Хмельниччині потребує ретельної охорони, особливо у гніздовий період. Він контролює чисельність дрібних гризунів, птахів, комах, знищує хворих тварин, не даючи розповсюджуватись інфекції.

Цікава орнітологія

Найбільші з птахів, що нині існують на Землі, це страуси. Літати вони давно розучилися (адже важать кілограмів під 90), а ось бігати можуть з максимальною швидкістю 72 кілометри на годину. При цьому їхні кроки сягають і семиметрової довжини. Та це цілком закономірно, адже виростають ці гіганти до 2,7 метра. А найбільше яйце страуса, яке будь-коли доводилось зважувати, потягнуло аж на 2,3 кілограма.

МАРТИН ЗВИЧАЙНИЙ (*Larus ridibundus*, озёрная чайка)

...Якщо поле близько підходить до водойми або вологих луків, де живуть ці птахи, то під час ранки мартини летять за трактором, підбираючи комах, їх личинок і мишовидних гризунів.

Перелітний птах, який на Хмельниччині зустрічається на тих річках, де є водосховища, ставки, озера, стариці, перезволожені луки та болота. Тому цього пернатого можна побачити на широких заплавах Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці. Щільність виду дещо вища на півночі та в центральній частині області. Чималі колонії зустрічаються на притоках Горині — Радосівці, Цвітосі, Богушівці та Утці, Случі — Ікопоті, Деревичці, Видолочі й Корчику. Мартин звичайний облюбував і Південний Буг та його найбільші притоки — Рів, Згар, Ікву, Вовк і Бужок.

Цей птах має кавово-буру голову навесні, сіру спину та крила, решта пір'я повністю біле. Восени голова видається білою зі своєрідними бурими плямами на боках і сірими на потилиці, а все інше оперення біле.

Мартин звичайний у польоті часто подає свій голос, який звучить дуже різко і нагадує «кріа-аа», «кріааа», «кріааа». Інколи вдається почути і задоволене «кек-кек», «кек-кек», «кек-кек»... Це мартин приглядається до поверхні води. І як тільки побачить невеличкий косячок верховодки, одразу кидається на рибу, хапає її дзьобом і летить далі. Трапляється, що мартин полює на водяних і наземних комах та мишовидних гризунів.

На Хмельниччину мартин звичайний прилітає в кінці березня або на початку квітня. Гніздо, яке

нагадує неглибокий лоток, влаштовує на землі серед трави. Рідше на купі водяних рослин, що плавають. Для побудови використовує сухі чи зелені стебла, а також листя рослин. Наприкінці травня самичка відкладає три зеленкуватих з темними плямками яйця. Насиджують яйця протягом 24 днів обидва птахи: коли самиця зголодніє, вона кличе самця, і він займає її місце. Потім, коли вона повертається, самець залишає гніздо.

Цікаво, що мартини весь час підтримують зв'язок зі своїми дітьми, що ще не вилупилися. Малюки причаюються в яйці і припиняють рухатися, якщо пролунає застережливий крик самиці. Орнітологи дослідили, що пташенята спілкуються не тільки з батьками, але й «розмовляють» між собою. Вважається, що в цей час їх «розмови» зводяться лише до одного: як їм успішно вибратися із яйця? Чи всі готові з'явитися на білий світ? Чи достатньо у них сил для цього? Після вилуплення батьки інтенсивно годують і доглядають пташенят. Уже через шість тижнів вони стають самостійними.

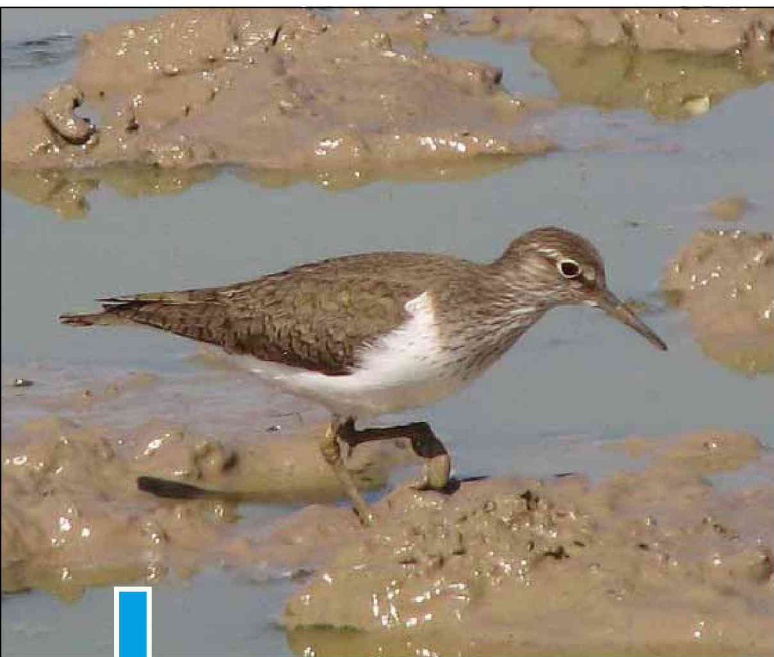
У колоніях мартинів сигнали тривоги звучать нерідко. Проте, як встановили орнітологи, одні птахи на них реагують, а інші залишають без уваги. Виявляється, все залежить від того, хто подав сигнал тривоги. Якщо полохливий птах, то решта залишає його поза увагою, але коли сигнали небезпеки подає авторитетний мартин, то колонія реагує миттєво, і птахи злітають... Цікаво, що мартини, залежно від кількості виявленої їжі, чинять по-різному. Якщо птах знайде небагато корму, то мовчить, коли ж досить — лунає закличний крик, і інші злітаються до нього.

Осінній відліт з Хмельниччини відбувається з кінця серпня до листопада. Зимують мартини звичайні на Півдні Європи і Азії.

НАБЕРЕЖНИК (*Actitis hypoleucos*, перевозчик)

...Харчуються птахи комахами та водними безхребетними, яких знаходять біля самісінької води на відкритих берегах.

Один з найпоширеніших куликів, розміром приблизно, як жайворонок. Довжина тіла 19–21, розмах крил 32–35 сантиметри. Дзьоб лише дещо довший за голову. Загальний тон оперення темний піщано-бурий зі слабким бронзово-зеленуватим відтінком і матово-чорними поздовжніми плямами на спині. Крім того, на спині і верхівках крил є хвилясті поперечні чорнуваті смужки. Черево біле, а в польоті добре видні білі смужки на крилах. Хвіст закруглений. Вага 35–75 грамів.

На Хмельниччині під час сезонних міграцій зустрічається повсюдно. Однак для харчування і гніздування вибирає найрізноманітніші за розмірами та характером водойми. Але віддає перевагу все-таки невеличким річкам з лісистими берегами. Тому чисельність його значно вища у північних та центральних районах області. Дещо рідше, але все ж поселяється по зовсім відкритих трав'янистих берегах і голих відмілинах і в містах біля річок.

З вирію коловодники набережні повертаються рано, коли тільки-тільки очистяться ріки від льоду. Прилітають ці пернаті поступово невеликими групами, парами й одинаками. На річці чи водоймі їх присутність стає одразу ж помітна, оскільки коловодники набережні мають свою поведінкову особливість: вони над самою водою постійно перелітають з берега на берег.

Однак гнізда влаштовують на землі серед кущів, трави, чи у лісі відносно відкрито, але далеко від води. Оселю свою досить майстерно маскують серед рослинності й опалих гілок, вистеляючи її не дуже ретельно, але акуратно, травою, листям та хвоею.

З Хмельниччини коловодники набережні відлітають з липня до початку вересня. Зимують у Південній Азії й Африці.

Цікава орнітологія

Учені нарешті з'ясували, як голуби, випущені за сотні кілометрів від рідного будинку, знаходять шлях назад до свого голубника. Для орієнтації у просторі вони користуються силою магнітного поля Землі.

У ході експерименту доктор Тодд Денніс із університету Окленда випускав поштових голубів у районі Нової Зеландії, де магнітне поле Землі має природне перекручування, іменоване магнітною аномалією Оклендського перехрестя.

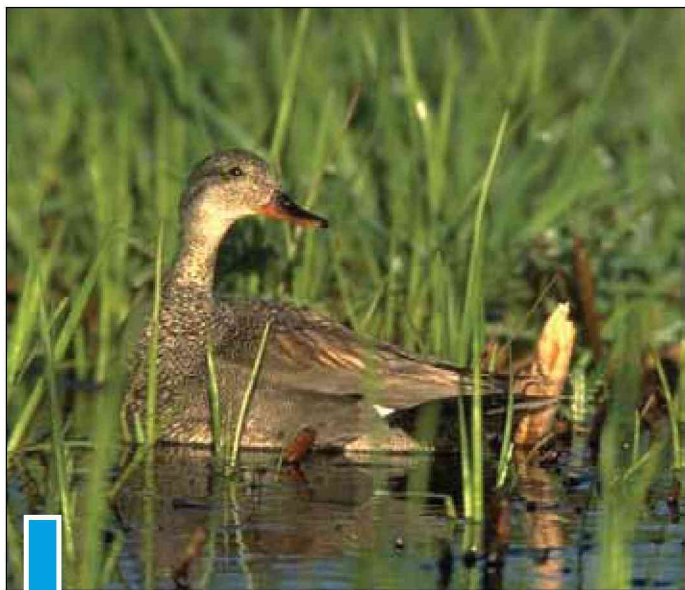
Його ідея полягала в тому, щоб переконатися: якщо інтенсивність магнітного поля впливає на здатність птахів позиціювати себе в просторі, то в районі аномалії вони будуть дезорієнтовані.

«Ми переконані, що голуби використовують інтенсивність випромінювання магнітного поля Землі для визначення місця розташування при пеленгації», — відзначає Тодд Денніс.

Він виявив, що птахи пролітали до чотирьох кілометрів у неправильному напрямку, паралельно або перпендикулярно до змін місцевого магнітного поля, і лише вийшовши за межі аномалії, могли знову орієнтуватися в просторі.

НЕРОЗЕНЬ (*Anas strepera*, серая утка)

...Гнізда самичка нерозня майже не залишає (іде тільки на годівлю) і нерідко людину підпускає до себе впритул. Як тільки пташенята обсохнуть, самиця веде їх на водойму.

Прилітає навесні на Хмельниччину у другій половині березня. Оселяються ці птахи по берегах рівнинних водойм, у широких річкових долинах з неглибокими озерами та старицями, що заросли. Це качка середнього розміру. Вага самців 600–1300, самиць — 500–1000 грамів. Довжина тіла 46–56 сантиметрів, а розмах крил 84–95 сантиметрів. Самець у весняному вбранні має переважно сіре забарвлення пір'я з темним ряботинням на грудях, чим відрізняється від яскравих самців інших качок. Задня частина біля хвоста чорна, хвіст облямований білим. Черево світле. Дзьоб сірий, ноги жовті, а крила бурі. У польоті добре помітна характерна видова ознака: дзеркальце наполовину густо-чорне, наполовину — яскраво-біле, і це біле далеко видно. З більш близької відстані можна розгледіти, що дзеркальце триколірне — сіро-чорно-біле. Лапи жовті (у самиць — брудно-жовті) з темними перетинками. Дзьоб жовтувато-сірий. Самичка і самець після линяння (з другої половини літа) буро-рябі.

До раціону нерозня входить переважно рослинна їжа: листя та стебла водяних рослин. Значно рідше споживають вони насіння.

На місця гніздувань хоч і прилітають нерозні парами, проте під час шлюбних ігор біля однієї самички дуже часто тримається кілька самців. Гнізда ці пернаті влаштовують, як правило, на

землі, на сухих ділянках, неподалік від води. Являють вони собою ямки глибиною 10–12 сантиметрів, ретельно вистелені сухою травою і обкладені пухом. У кладці буває 6–14, (частіше 9–11) білих яєць з жовтуватим чи оливковим відтінком. У другій половині квітня після відкладення останнього яйця самиця сідає на гніздо. Насиджує кладку протягом 27–28 днів виключно самиця. Самці після парування віддаляються у зарості водяної рослинності для линяння.

Характерною ознакою нерознів-самиць є їхня самовідданість у захисті пташенят від пернатих хижаків. Очевидно, саме для цього об'єднується декілька виводків у загальну зграю.

Відомий випадок, коли кілька великих чайок напали на зграю, яка складалася з чотирьох виводків. Чайки, низько літаючи над водою, раз-у-раз кидалися на каченят, а ті, рятуючись, поринали під воду. Дорослі качки, оточивши малюків, з криком відбивалися від нападників, іноді кидаючись із розкритими дзьобами назустріч хижаку, готовому схопити каченя. Після 10–15 хвилин безперервного нападу, чайки сідали поруч з виводком на воду, відпочивали хвилин 5–10 і знову починали нападати. Під час перерви каченята збивалися навколо качок у тісну купку, насторожено витягали шийки, готові миттю знову пірнути. Запекла боротьба тривала більше години, і чайкам так і не вдалося схопити жодного каченяти. Пташенята ростуть швидко й у віці двох місяців починають літати.

Осінній переліт нерознів триває з вересня по жовтень. Проте великих перелітних зграй вони не утворюють, тому їх міграції малопомітні. Зимують на узбережжі Середземного моря, на Аравійському півострові, Ірані та Індії.

ОРЛАН-БІЛОХВІСТ або СІРУВАТЕНЬ (*Haliaeetus albicilla*, орлан-белохвост)

...Трапляються непоодинокі випадки, коли орлан-білохвіст відбирає здобич у скопи. Це свідчить про те, що вид має велику пластичність щодо харчування і намагається вижити за найскрутніших умов.

Рідкісний гніздовий, перелітний і зимуючий птах на Хмельниччині. Зустрічається він по заплавлених луках у долині Дністра та у нижній течії Збруча, Смотрича, Ушиці. На Горині, Хоморі та Случі трапляються лише поодинокі пари і окремі особини. Частіше ж вдається побачити орланів, що мандрують та зимують на півдні області.

Орлан-білохвіст — досить великий птах. Для нього характерний статевий диморфізм: самці мають масу до 4,5 кілограма, а самички іноді важать і до 6 кілограмів. Розмах крил сягає 2–2,5 метра. Великий, гачкоподібно загнутий дзьоб, видається жовтуватого кольору. Голова і шия брудно-білі, очі великі з коричневою райдужкою. Тіло вкрито пір'ям темно-бурого кольору, лише надхвістя здається строкатим, а стернові пера білі. Ноги масивні, цівка неоперена.

Коли птах летить, то добре видно велике і широко розчепірене на кінцях крила махове пір'я та невеликий загострений білий хвіст. Орлан-білохвіст у вітряну погоду здатен досить довго ширяти у повітрі на значній висоті. Така манера поведінки птаха на Дністрі є виправданою, бо пернатий у ці хвилини полює, виглядаючи здобич, а не просто забавляється у повітряному потоці. Помітивши велику рибу, що пливе близько від поверхні, миттю кидається вниз і кігтями хапає її. З води здобич піднімає досить легко, навіть не замочивши пір'я. У цю мить він летить з переможним криком, який

нагадує характерне хрипле каркання — «кра-кра-кра», «кра-кра-кра». При невдалому полюванні іноді можна почути більш емоційне скигління — «кип-кип-кип», «кип-кип-кип»...

До раціону живлення орлана-білохвоста входить не тільки риба, але й дикі і свійські птахи, невеликі ссавці. Орнітологи помітили, що цей вид у скрутну хвилину не цурається падла та навіть покидьок.

Орлан-білохвіст відіграє роль «санітара-селекціонера», бо вбиває у першу чергу скалічених, ослаблених і хворих тварин, сприяючи оздоровленню популяцій, запобігає розповсюдженню інфекційних хвороб, які можуть бути небезпечними навіть для людини, особливо для мисливців. У наш час ці пернаті, трапляється, гинуть, якщо сідають на стовпи високовольтних ліній електропередач.

Прилітають на Хмельниччину орлани-білохвости наприкінці лютого — на початку березня. Зазвичай птахи повертаються на власну територію або у місце, де з'явилися на світ. Оглядають гніздову територію, ймовірно оцінюючи достатність кормових ресурсів, а також зауважують ті зміни, які відбулись за півроку.

У середині березня птахи з товстих гілок і сучків будують свої великі гнізда, розташовуючи їх високо на старих деревах, найчастіше неподалік води. Тоді ж самичка відкладає два білих з блідими рудими плямами яйця. Час насиджування в орланів-білохвостів досить тривалий — 35 днів. Тому самичка час від часу покидає гніздо, аби відновити сили. У цей час її підміняє самець. На 34 день вилуплюється перший малюк. Він, як правило, трошки більший за наступних.

Батьки турбуються про своїх нащадків близько трьох місяців: вони годують і обігрівують пташенят. Коли самець приносить здобич, самичка розриває її і дає малюкам по невеликому шматочку. Пташенята ковтають їжу цілком, а потім довго відпочивають і сплять. Активність же їхня зростає з кожним днем. Коли ж вони підростуть і наберуться достатньо сил, то покидають гніздо і вчаться майстерності польоту. Навички ж полювання формуються доволі довго і залежать від конкретної особини, її здібностей, впевненості. Зазвичай старші пташенята краще переймають досвід у батьків, ніж молодші.

Молодь спочатку відрізняється від батьків строкатим забарвленням — вона має світлі та буро-жовті плями. Частина орланів-білохвостів відлітає з Хмельниччини у теплі краї, зимуючи на півдні Європи. Проте одного разу у кінці січня довелось побачити орлана-білохвостого біля села Ленківці Шепетівського району. Він сидів на дроті телефонної лінії, яка іде вздовж траси, і не звертав ніякої уваги на машини, що час від часу проїздили поряд. Ці птахи занесені до Червоної книги України, тому їх потрібно охороняти.

ОЧЕРЕТЯНКА ВЕЛИКА (*Acrocephalus arundinaceus*, дроздовидная камышовка)

...До свого раціону влітку вони включають різноманітних комах і павуків, а також лялечок і личинок. У другій половині літа і на початку осені птахи живляться ягодами.

Поширена по всій території Хмельницької області. Найбільша густина популяції спостерігається в басейнах Горині, Случа, Хомори, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смоліча, Ушиці. Найнижча чисельність пернатого в Деражнянському, Теофіпольському і Старосинявському районах. Очеретянка велика облюбовує ставки, водосховища, озера, стариці, болота, де ростуть очерет, тонконіг болотний, бекманія звичайна, лепешник водяний, кунічник ланцетний, молінія блакитна, щучник дернистий, осока дерниста і калужниця болотяна.

У державному ландшафтно-ботанічному заказнику республіканського значення «Совиний яр», що у Кам'янець-Подільському районі, у глибокому каньйоні річки Студениця, вдалося випадково побачити на березі серед невеличких заростей очеретянку велику. Птах сидів на верхівці високої очеретини і несамовито співав. Пісня здавалася гучною і дзвінкою. Спочатку чулося різке «чок-чок-чок», «чок-чок-чок», яке переливалося у виразне «чрок, чрок, чрок», «тірі-тірі-тірі». Потім долинуло оригінальне «карась-карась-лин-лин», «карась-карась-лин-лин»... Побачивши, що за нею спостерігає людина, очеретянка велика стала подавати позивні і тривожні звуки «кр-ркр-р», «цекк-цекк», «кр-ркр-р», «цекк-цекк-цекк»... Пернатий поводить себе дуже жваво: весь час літав у заростях очерету, наче йому не подобалася присутність людини на його території. Та пометушившись декілька хвилин, знову сів на верхівку високої очеретинки і почав співати.

Очеретянка велика найбільша серед очеретянок. Це птах розміром із шпака. На голові має

своєрідний чубчик з пір'я, біля ока проходить тонка світла смужка, верх тіла рудувато-бурий, низ білястий, на волі і грудях виділяються невиразні поздовжні плямки. Боки і черево бурувато-сірі, підхвістя рудувате, а махові і стернові пір'я бурі. Ноги короткі світло-коричневого кольору, з міцними пальцями і ледь помітними кігтками. Таке зовнішнє забарвлення добре маскує очеретянку велику в середовищі її існування.

На Хмельниччину ці пернаті прилітають в кінці квітня. Очеретянки великі у рогозі або очереті розшукують зручні гніздові діляночки, що мають достатні кормові запаси.

Поповнивши витрачені під час далекого перельоту сили, очеретянки великі приступають до гніздування. У заростях очерету вони мостять гнізда зі стебел трав'янистих рослин, листків, шерсті, пір'я та навіть павутиння і рослинного пуху. У кладці пернатих буває 5-6 зеленуватих, з темними оригінальними плямками яєць, які насиджують обидва птахи.

Малюки починають вилуплюватися у кінці другого тижня насиджування. З'являються пташенята на світ слабкими, немічними, погано вкритими пухом. Але вони багато їдять, досить швидко ростуть і розвиваються. Пташенята залишаються у гнізді 12 днів, але й після цього батьки опікуються ними ще майже 10 днів. У цей час молоді птахи в цілому схожі на батьків, але вони видаються буруватішими, низ тіла у них менш плямистий.

З Хмельниччини очеретянки великі починають відлітати у серпні, але деякі зграйки залишають край і у другій декаді вересня. Зимують ці птахи в Екваторіальній і Південній Африці.

ОЧЕРЕТЯНКА ЛУЧНА (*Acrocephalus schoenobaenus*, камышовка-барсучок)

...Полюбляють ловити здобич на льоту у повітрі, але дуже рідко збирають на рослинах.

Поширена по всій території Хмельницької області, але нерівномірно, бо найбільша щільність виду спостерігається в басейнах великих і малих річок. Птах обирає для життя заплавні луки, тримається заростей верболозу, очерету, осоки, його можна побачити і на болотах. На Хмельниччині переважають трав'яні і трав'яно-мохові болота в долинах річок. Значно рідше невеликі за площею — по зниженнях на вододілах.

У лісостеповій частині області очеретянка лучна зустрічається на найбільш обводнених ділянках боліт, які вкриті звичайноочеретяними, широколисто-рогозовими, вузьколистого-рогозовими, великолепешняковими і звичайнолепеховими угрупованнями рослин. У другій половині літа птах стає майже непомітним на фоні цього середовища, яке під спекотним сонцем набуває жовто-коричневих кольорів.

В очеретянки лучної голова зі світлими смужками над очима і темними на тілі, дзьоб короткий, очі виразні з коричневою райдужкою. Верх тіла видається рудувато-бурым з оригінальними поздовжніми рисками, яких на надхвісті у птаха немає. Низ здається жовтуватим-білим, а на боках є ще й рудуватий відтінок. Ноги у пернатого короткі з невеличкими, але гострими кігтками. Маса очеретянки лугової не перевищує 13 грамів. Як тільки вона линяє, то пір'я набуває більш рудуватого відтінку.

Для успішного польоту, який у птаха досить швидкий і маневрений, йому доводиться підтримувати пір'я в ідеальному порядку. Очеретянка лучна приділяє догляду за пір'ям багато уваги і часу. Інформацію про те, які ділянки необхідно чистити, птах отримує за допомогою ниткоподібного пір'я, воно чутливе і нерухоме, тоді як решта пір'я не має чутливості, але рухоме завдяки наявності власних м'язів у шкірі. Як тільки надходить сигнал від ниткоподібного пір'я про зім'яте або деформоване, поломане чи склеєне пір'я, очеретянка лучна починає струшувати, піднімати і притискувати пір'я, розриває його дзьобом. Частіше всього птах ладає своє оперення після дощу чи занадто важкого полювання в густому очереті за павуками і комахами.

У співі очеретянок виділяються переважно самці, а самиці лише прислухаються, визначаючи найвдалішого співака-залицяльника. Співаючи, самець злітає вертикально вгору та продовжує відчайдушно співати у повітрі. Спів настільки захоплює його, що, здається, він нікого й нічого не бачить і не чує. Хоча пісня за складністю поступається багатьом птахам — вона коротка і тріскотлива: «чип-чип-тере-тере-цірі-цірі-тр-тр», або «чр-чр-чр»... Якщо ж самець довгенько не бачить самиці, то видає позивний звук — «цек-цек-цек». Коли ж пернаті налякані, чується сигнал тривоги — «ерр-ерр-ерр»... Тоді птахи швидко розлітаються, ховаючись в очереті або рогозі.

На Хмельниччину з вирію очеретянки лучні прилітають у середині квітня. У цей час вони дуже жваві, активно літаючи, вибираються на край заростей, а то наче зникають у гушавині очерету, рогози або татарського зілля. Перед залицанням самця до самички, птахи будують гніздо у вигляді глибокого кошика, використовуючи для цього сухі стебла і листки рослин. З середини вони вимощують його м'яким рослинним матеріалом, пухом і кінським волосом. Розташовують їх на кущиках та купинах низько над землею, а іноді на землі й серед високої трави. Після парування самичка відкладає 5–6 сірувато-жовтуватих з красивими темними плямками яєць.

Насиджують кладку і самиця, і самець, але самичка на яйцях проводить більше часу. Пташенята починають вилуплюватись на 13-й день насиджування. Малюки з'являються на світ кволі, погано вкриті пухом, але багато їдять, тому ростуть і розвиваються дуже швидко. Через два тижні починають самотійне життя. Набравшись достатньо сил, навчившись добре літати, пташенята з батьками готуються до відльоту у вирій. У цей період молодь видається дещо рудішою, а на грудях у неї виділяються невеликі темні плями.

З Хмельниччини відлітають очеретянки лучні до вирію у вересні — першій декаді жовтня. Зимують вони в Екваторіальній і Південній Африці.

ОЧЕРЕТЯНКА СТАВКОВА (*Acrocephalus scirpaceus*, тростникова кампшевка)

...Очеретянка ставкова активніша під вечір, увечері та вранці, а опівдні та вночі її активність знижується.

Птах, який мешкає в басейнах річок, біля ставків, водосховищ, озер, стариць, боліт, де є густі зарості очерету, рогази, татарського зілля, осоки та ряски. Він рідко зустрічається на суходільних луках.

Голова в очеретянки ставкової невелика, дзьоб малий, очі відносно великі. Верх тіла темно-бурий, одноманітний, зі своєрідним рудуватим відтінком. А низ наче білястий. З боків надхвістя в цього птаха рудувате, а ноги темні. Таке зовнішнє забарвлення добре маскує його у природному середовищі. Птах стає непомітним, коли сидить на стеблі очерету або рогази.

Видає ж себе очеретянка ставкова, коли співає. Спів у неї складається з чітких тріскучих звуків та свистових трелей. Якщо птах наляканий, то лунає різкий і дуже голосний сигнал: «черр—черр», «черр—черр», «черр—черр»... Поспівавши й поозиравшись, швидко злітає і летить над водою, а потім неначе «прилипає» до стебла очерету. Тоді знову чується трель. Але й співаючи, птах оглядає рослини, воду водойми, зазирає у небо. Цей птах вранці та увечері виводить дуже голосні трелі, які линуть по кілька хвилин (так довго можуть співати ще берестянки та дрозди). Під час полювання над водоймою і «ювелірного» ширяння серед стебел очерету та рогази очеретянка шукає місця, де багато прибережних комах і павуків, якими вона харчується.

Прилітає на Хмельниччину цей птах у квітні, коли на водоймах вже є рослинність. У цей час самець активно залицяється до самиці, потурає її примхам, вабить своїм досконалим співом: намагається переспівати суперників, аби подруга

вибрала саме його. Пара, що склалась, оглядає водойму, підбираючи найкращу ділянку для гніздування, визначає, де найбільше корму.

Гніздо, що має вигляд ретельно сплетеного кошика, мостять глибоке. Вони закріплюють його між стеблами очерету, вимощують м'яким матеріалом, кінським волосом і пухом. Після парування самичка у другій половині травня відкладає до шести зеленувато-білих з оригінальними темними плямками яєць.

Насиджує кладку протягом майже двох тижнів переважно самиця, а самець у разі необхідності її підміняє, даючи можливість відпочити та втамувати голод. Малюки починають вилуплюватися на 11 день. Самиця контролює температуру, перегортає яйця, стежить за чистотою в гнізді. Коли пташенята вилупилися й обсохли, то залишаються в «оселі» ще два тижні. Вони постійно просять у батьків їсти, а ті старанно носять їм комах. Згодом пташенята стають схожими на своїх батьків, але забарвлення верхньої частини тіла мають дещо темно-рудувато-буре, а крила і хвіст темно-бурі.

У природі очеретянки відіграють важливу роль, бо знищують багато комах, обмежують їх чисельність, входять у ланцюги живлення інших видів, тому з цієї точки зору їх слід охороняти під час розмноження.

З Хмельниччини очеретянка ставкова відлітає на зимівлю у вересні — на початку жовтня. Зимувє в Екваторіальній Африці.

ОЧЕРЕТЯНКА ЧАГАРНИКОВА (*Acrocephalus palustris*, болотная камышевка)

...Про місцезнаходження вони повідомляють, використовуючи трелі. Цим пернатим сигнали потрібні ще й для того, щоб попередити сусідів, що ця територія вже зайнята.

Поширена по всій території Хмельницької області. Тримається птах басейнів великих і малих річок, облюбовує не тільки ставки, озера, стариці, водосховища, де багато верболозу, але й зустрічається в чагарниках і бур'янах недалеко від річок.

У Хмельницькому Південний Буг тече через широку заболочену заплаву, де ростуть не тільки вільхи й верби, але й молодий верболіз. Навіть тут чудово почувають себе ці птахи. І саме тут доводилось неодноразово бачити очеретянку чагарникову. Це — птах набагато менший за горобця. На голові, шиї, спині і хвості темно-буре пір'я із зеленкуватим відтінком. Очі виразні з помаранчевою райдушкою, дзьоб коротенький, жовтий. Низ у птаха білястий, з боків буруватий, ноги світлі, пальці закінчуються гострими кігтками. Очеретянка чагарникова перебуває у постійному русі, але якщо сяде на гілочку, то пісня лине у довкілля кілька хвилин. У співі чергуються тріскучі звуки й оригінальний свист або різке «чек—чек—чер», «чек—чек—чер»...

У цих птахів чудово налагоджена система оповіщення і попередження про небезпеку — своєрідні свистячі звуки. Причому птахи дізнаються не тільки про те, що над ними нависла загроза, але й одержують інформацію, яка саме загроза. Помічено, що чагарникові очеретянки, мешкаючи в чагарниках, густих верболозах, заростях бур'янів,

часто повторюють свої пісні, щоб їх інформація поширювалась на потрібну відстань і долала всі перешкоди, навіть шум міста. У деяких випадках видають їх майже безперервно.

На Хмельниччину очеретянки чагарникові прилітають у другій половині квітня, коли луки вкриті молодого рослинністю, верболіз одягається в листя. Птахи тривалий час літають по гніздовій території, оглядаючи всі її куточки, визначають зі своїми сусідами межі. У цей період самці видаються дуже голосистими. Розбившись на пари, вони приступають до побудови гнізда чашоподібної форми, використовуючи м'які стебла рослин, листки, кінський волос, а з середини вистеляють пухом. Цікаво, що ці птахи ніколи не мостять його над водою. Зазвичай їхнє гніздо можна побачити у кущі верболозу або на бадиллях низько над землею. Самичка відкладає 5–6 білих або зеленкувато-білих із сірими і бурими плямками яєчок. Насиджують кладку обидва птахи протягом двох тижнів. Пташенята вилуплюються безпорадними: тіло де-не-де вкрите пухом, очі та вушні отвори закриті. Малюки кволі і не можуть триматися на ногах. Батьки їх годують і обігрівують. Пернаті до свого раціону включають різноманітних комах і павуків, якими і вигодовують пташенят. Вони залишаються в «оселі» 14 днів. У молоді забарвлення голови, шиї, спини темніше, ніж у батьків, а крила і хвіст темно-бурі.

З Хмельниччини очеретянки чагарникові починають відлітати у другій декаді вересня. Зимують вони у Південній Африці, а в теплі зими — у середземноморських країнах.

ПІРНИКОЗА ВЕЛИКА (Podiceps cristatus, большая поганка, чомга)

...Самець, залицяючись до самиці, виринає з води і підносить їй пучок зелені, залишки рослин, які він зібрав на дні водойми. У відповідь і вона дарує точно такі ж подарунки.

Зустрічається на Хмельниччині в басейнах Південного Бугу, Дністра, Горині, та Случі. Час-то тримається зарослих слабопроточних ставків, водосховищ, стариць і озер. Під час сезонних перельотів можна побачити і на відкритій воді. Взагалі пірникоза велика намагається вести потайний спосіб життя, багато часу проводячи серед пишної водної рослинності — рогози, очерету, татарського зілля, осоки, ряски та білого латаття.

У пірникози великої на голові стирчать невеликі чорні пір'їни—«ріжки» та оригінальні «баки», дзьоб прямий. Цікаво, що з жовтня до січня у цього птаха забарвлення дещо інше. Так звані «баки» наче зникають, а «ріжки» зменшуються. На голові залишається лише чітка чорна «шапочка» з кумедним невеликим «чубчиком». У середньому довжина тіла пірникози великої сягає 61 сантиметр, а маса до 1200 грамів. Для неї характерний слабо виражений статевий диморфізм: самиці видаються меншими за самців, але за забарвленням від них майже не відрізняються. Навесні пернікози мають зверху бурувато-чорне забарвлення і пір'я зі світлими облямівками. Воло, груди, черево і низ крил білі.

У раціоні живлення переважає дрібна риба, але вони полюбують і різноманітних земноводних та комах. Із задоволенням їдять молюсків і ракоподібних. Харчуються стеблами і листками рослин.

Пірникоза велика дуже добре пірнає. Коли ж вона пливе, то тіло сидить у воді доволі глибоко: складається враження, що над плесом знаходиться тільки голова і шия. Свою присутність на водоймі пірникоза велика видає тільки у шлюбний період, бо в цей час під вечір або на світанку лунає її хриплий голос «круа», «круа», «круа».

Прилітає з вирію на Хмельниччину у березні, але тоді, коли вже немає льоду і дещо прогрілась вода. Ховається від недоброго ока в минулорічній рогозі або очереті. Коли береги водойм вкриваються молодим зіллям, а луки — пишною травою, у пірникози великої настає шлюбний період, і кожна пара влаштовує доволі оригінальний та неповторний танок. Лише після цього птахи паруються.

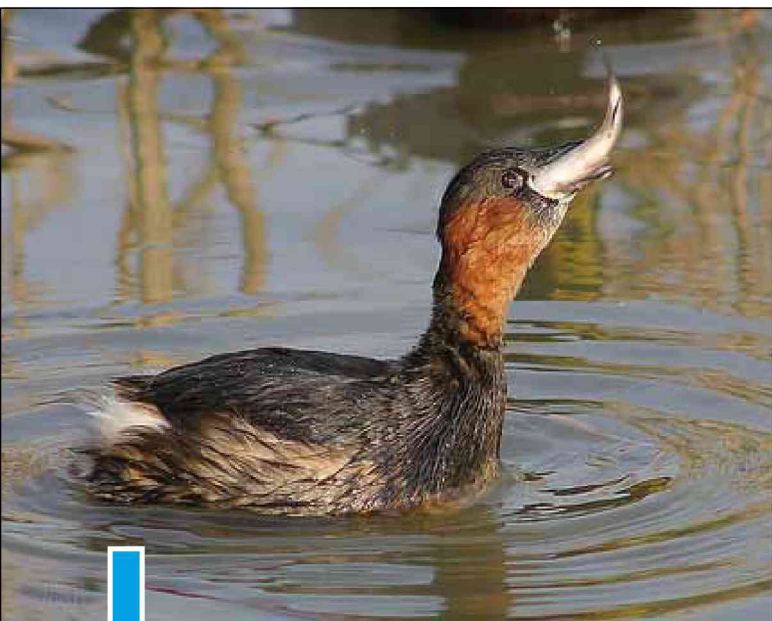
Гніздо мостять прямо на воді з водяних рослин, що плавають. Тому гнізда являють собою купки стебел серед водяної рослинності. Самиця у травні відкладає 3—4 буруватих яйця. Насиджують кладку протягом чотирьох тижнів обидва птахи, але перед тим, як змінити одне одного на гнізді, ритуально кладуть пучок трави. Ось так і підтримують його плавучість. Коли поблизу з'являється хижак або мисливець, то пірникоза велика покидає гніздо з яйцями, накривши кладку гніздовим матеріалом, та так майстерно, що яйця стають зовсім непомітними. Якщо ж хижак застане пірникозу з пташенятами, то вони підпливають до матері чи батька, а ті беруть їх під крило і разом пірнають. Пташенята ж пірникози великої здатні з першого дня плавати і самостійно харчуватися. У гніздовому оперенні вони зверху буруваті зі світлими смугами, знизу білі з буруватим відтінком.

Відлітають з Хмельниччини пірникози великі у вересні — листопаді.

ПІРНИКОЗА МАЛА (*Podiceps ruficollis*, малая поганка)

...Поки пташенята підростають, мати возить їх на собі, а в разі небезпеки навіть пірнає з ними, сховавши під крило.

Доволі рідкісний птах на Хмельниччині. Він майже не зустрічається на півдні та в центральній частині області, облюбовуючи водосховища, ставки, стариці, лісові озера, широкі заплави річок на півночі. Пірникозу малу можна побачити в басейнах Горині та Хомори. Рідше Случа, а також на ставках Мирутина, Ганнополя Славутського району, на водосховищі Хмельницької АЕС, поблизу сіл Михайлючки, Лісового, Мальованки, селища Грицева Шепетівського району. Поселяється цей птах і на ставках поблизу Титкова, Браженець, Онацьковець та Микулина Полонського, Влашанівки та Мислятина Ізяславського районів та неподалік Теофіполя.

Протягом року пірникоза мала має різне вбрання. Так навесні оперення видається зверху чорно-бурим, знизу біле з буруватим відтінком, а низ шиї, боки голови здаються темно-рудими. У зимовому вбранні верх тіла вже темно-бурий, боки голови і шия спереду мають чіткий брудно-вохристий наліт, а низ тіла білий.

Пірникозу малу у природі побачити важко, бо вона веде виключно нічний спосіб життя. Вдень птахи ховаються у рогозі, очереті, татарському зіллі, осоці або десь тихенько лежать під вербою. Як тільки настає вечір, ці пернаті осо-

бливо навесні у шлюбний період подають свій голос, який лунає довкола як коротке «уїт», «уїт», «уїт». У нічні ж години вже чується оригінальна більш-менш тривала трель.

Активність пірникози малої у нічні години обумовлена тим, що саме у цей час вона живиться. До раціону входять переважно комахи, але не цурається й водяних безхребетних. Полюбляє дрібну рибу — верховодку, в'юна, пічкара і різноманітний мальок. На Хмельниччину пірникоза мала прилітає у березні — квітні.

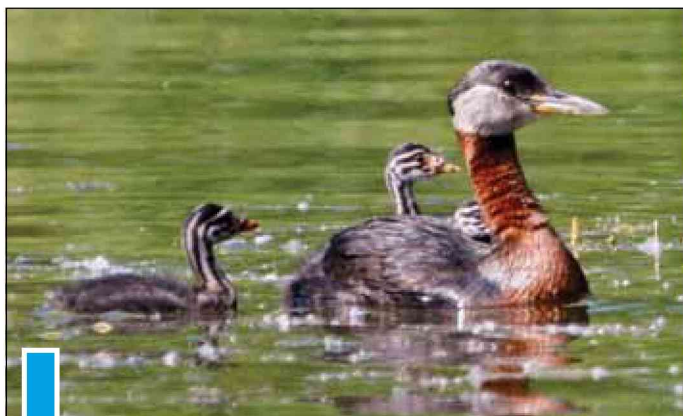
Живуть пірникози малі невеликими родинами. Під час розмноження самці приділяють велику увагу самичкам, демонструючи їм свою рухливість, спритність, витривалість. Залицяючись, вони глибоко пірнають, ніжно співають, весело б'ючи крилами по воді. Відразу після парування вони починають мостити гніздо, яке облаштовують прямо на воді з водяних рослин, що плавають. У травні самичка відкладає 4–5, а іноді й 6 брудно-білих яєць. На фоні оточуючого середовища яйця зовсім не помітні. Обидва птахи протягом майже трьох тижнів по черзі насиджують яйця. Однак, самиця на кладці проводить більше часу, а самець її тільки підмінює. Час від часу самиця перевіряє температуру в гнізді, перевертає яйця. Перші малюки з'являються на світ на 19 день насиджування. Вони з перших же днів інтенсивно харчуються, швидко ростуть і розвиваються. Згодом у молодих птахів верх тіла стає темно-бурим, низ наче білий, а боки голови, шия спереду мають своєрідний брудний наліт.

Відлітають птахи у вирій родинами або невеликими групами. На Хмельниччині це відбувається з кінця серпня і триває до жовтня. Зимують пірникози малі у Південній Європі, Північній і навіть Південній Африці. Проте, трапляється, залишаються й в Україні на водоймах, що не замерзають.

ПІРНИКОЗА СІРОЩОКА (*Podiceps griseigena*, серощекая поганка)

...Пірникози сірощокі - водоплавні пернаті, тому вони добре пірнають, але літають неохоче.

На Хмельниччині тримається переважно стоячих водойм — ставків, водосховищ, озер, стариць у басейні Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці. Найбільша щільність спостерігається на Дністровському водосховищі, а також на ставках біля сіл Подоляни, Боднарівка, Михайлівці, Велика Березна, Новолабунь, Влашанівка, Лісова Волиця. Досить часто можна побачити цього птаха і поблизу Теофіполя, Старокостянтинова, Ізяслава, Летичева та Деражні. Трапляється він і на водосховищі Хмельницької АЕС.

Пірникоза сірощока поселяється на тих ділянках водойм, які мають пологі зарослі зіллям береги.

Голова у цього птаха здається доволі великою. На ній виділяється чорна «шапочка» з маленьким «чубчиком». «Щоки» сірі, а шия і груди — іржасторуді. Верх тіла бурий, низ — білий. Цікаво, що у зимовому оперенні пірникози сірощокі не мають «чубчика», а нижня частина тіла, як правило, біла майже до дзьоба. Сам же дзьоб жовтий, з оригінальним чорним кінчиком. Ноги чорні, далеко відставлені назад, пальці мають широкі перетинки. В середньому довжина тіла цього птаха складає 420–450 міліметрів, а маса — 600–650 грамів.

Прилітає з вирію на Хмельниччину пірникоза сірощока у березні — квітні. У цей час на водоймах уже досить велика рослинність нагадує зелений килим. Птахи обирають ділянки, розбиваються на невеличкі групи по парах.

Навесні під час парувального періоду самці голосно кричать «кек-кек», «кек-кек» або доволі гучно іржуть, а іноді можна почути і своєрідне буркотіння. Так самці намагаються привернути до себе увагу самиць, запрошуючи до того місця на водоймі, де багато їжі.

У раціоні живлення пірникози сірощокої різноманітні водяні комахи, їх личинки, пуголовки,

дрібна риба та деякі інші водяні тварини. Але ці птахи не цураються і зелених частин водяних рослин — листків, стебел і насіння. Коли птахам загрожує небезпека під час жирування на водоймі, то вони не літають, а пірнають під воду і намагаються заховатися в гущавині очерету або рогози. А потім доволі довго не з'являються на тому місці, повертаючись з надзвичайною обережністю та придивляючись навколо.

У гніздовий період, зазвичай в кінці квітня, самиці відкладають до гнізда три–шість білих або бурувато-білих яєць. А перед цим птахи прямо на воді дружно будують «оселю» з водяних рослин, що плавають. Якщо самичка сходить з гнізда для харчування, то прикриває яйця гніздовим матеріалом так майстерно, що воно здається порожнім. Але яйця переважно насиджують обидва птахи: у більшості пар, коли самичка залишає гніздо, на нього сідає самець. Насиджування яєць у пірникози сірощокої триває протягом трьох з половиною тижнів, пташенята ж з'являються на 23, іноді 25 день. Вони видаються досить жвавими, багато їдять і дуже активні. Певний період молоді птахи інтенсивно живляться, набувають певних навиків у полюванні, вчаться у батьків маскуватися. У цей час кожна особина займає своє місце в родині, визначаються лідери.

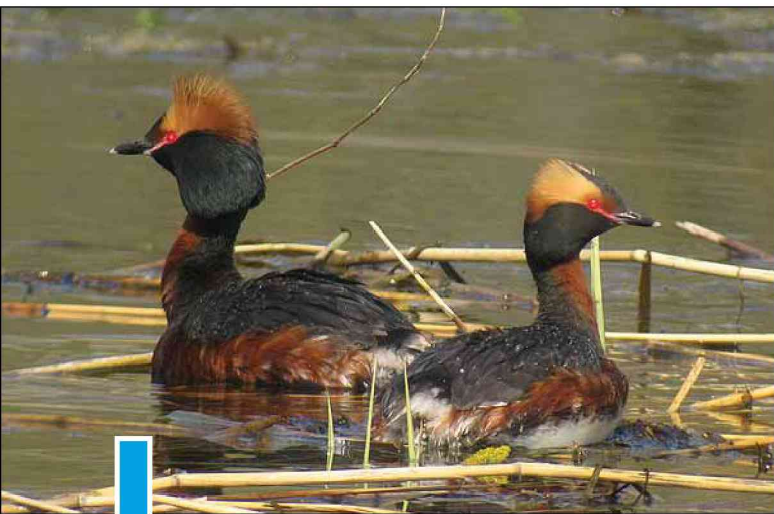
Молодь схожа на батьків: у зимовому оперенні не має «чубчика» на голові, нижня частина тіла біла до підборіддя, а на шії і на боках голови видно бурі та білі смуги.

З Хмельниччини пірникоза сірощока відлітає з середини вересня і по жовтень. Зимують ці птахи на узбережжі Азовського і Чорного морів, іноді летять до берегів Середземномор'я.

ПІРНИКОЗА ЧОРНОШИЯ (*Podiceps grisegena*, черношея поганка)

...Встановлено, що під кінець насиджування у норців чорношиїх яйця стають темно-коричневого, іноді брудно-чорного забарвлен-

На Хмельниччині зустрічається на гніздуванні та прольоті. Це нечисленний птах, якого зрідка можна побачити на зарослих ділянках ставків, водосховищ, озер, стариць і річок. На півночі області трапляється він на ставках Мирутина та Глинників Славутського, Великої Березної та Новолабуня Полонського, Улашанівки Ізяславського районів, Грицева Шепетівського району, Старокостянтинова та на водосховищі Хмельницької АЕС. У центральній частині області щільність цього виду дещо нижча, але він присутній на ставках Кузьмина Красилівського, Немиринців Старокостянтинівського, Олексіївки Старосинявського району, Летичева, Деражні, Пирогівців Хмельницького, Сергіївки, Тарноруди Волочиського районів. Дуже незначна кількість його на Дністрі і на ставках Збруча, Смотрича та Ушиці.

У пірникози чорношиїї з жовтня до березня на голові помітна своєрідна темна «шапочка». «Щоки» та шия наче сіруваті, а пучки оригінальних золотисто-рудих пір'їнок немов зникають. Навесні і самець, і самиця одягаються в шлюбне вбрання. Голова, шия, горло й воло чорні, груди, черево здаються білими, з неймовірно красивим шовковистим блиском. Боки тулуба та гомілки руді, а на крилах виділяються білі смужки. Прикрашають боки голови у цей час видовжені пучки рудого пір'я.

Пірникозу чорношию можна побачити на водоймі увечері, коли вона полює на комах,

проявляючи найбільшу активність. Цей птах часто пірнає, шукаючи на дні дрібних моллюсків, ловлячи рачків. Іноді йому вдається впіймати й невелику рибку, яка пливе косячком. Наївшись, пірникоза відпочиває у гущавині осоки, татарського зілля. Після обіда видає своє місцезнаходження незвичним для дорослих птахів голосом, який більше нагадує «піпп», «піпп», «піпп» або рідше «уіпп», «уіпп», «уіпп».

Пірникоза чорношия прилітає на Хмельниччину в квітні – травні. Спочатку птахи тримаються невеличкими групами, а потім розбиваються на пари. Цікаво, що при середній довжині тіла 34 сантиметри і масі 400 грамів самички значно більші за самців. Забарвлені ж вони однаково. Під час шлюбного періоду самці багато уваги приділяють самичкам, проявляючи певну турботу. Їхня пісня переходить в оригінальну трель, яку можна передати як «пите–пите–пите», «пите–пите–пите»...

Після залицяння у травні або в червні птахи невеликими родинами починають гніздитися, мостячи плавучі гнізда із різноманітних стебел водяних рослин. У кладці пірникози чорношиїї 4–5 білуватих–зеленуватих яєць.

Обидва птахи протягом 21 дня насиджують яйця. Хоча більше часу на кладці проводить самиця: вона стежить за інкубацією, розвитком пташенят в яйцях, а самець лише обігріває їх за її відсутності. На 20 дні насиджування починають вилуплюватися малюки, які стають більш–менш самостійними у першій половині серпня. Молодь цілком схожа на своїх батьків у зимовому забарвленні, але вона має димчасте воло та невиразну темну смугастість на боках голови.

На пірникози чорношиї рідко полюють мисливці, бо м'ясо у них не дуже смачне. Відлітають птахи з Хмельниччини у вересні – листопаді, а зимують у Північній і Південній Африці.

ПОГОНІЧ ЗВИЧАЙНИЙ (*Porzana porzana*, погоньш)

...Погоничі ведуть потаємний спосіб життя: аби побачити їх на болоті чи на широкій заболоченій заплаві річки, обов'язково потрібно зупинитися і тривалий час не рухатися.

Мисливський птах, який має високу щільність у басейнах найбільших річок — Дністра, Збруча, Смотрича, Ушиці, Південного Бугу, Случі, Горині та Хомори. Поселяється на зарослих надводною рослинністю болотах, водосховищах, ставках, заплавах річок, старицях і озерах.

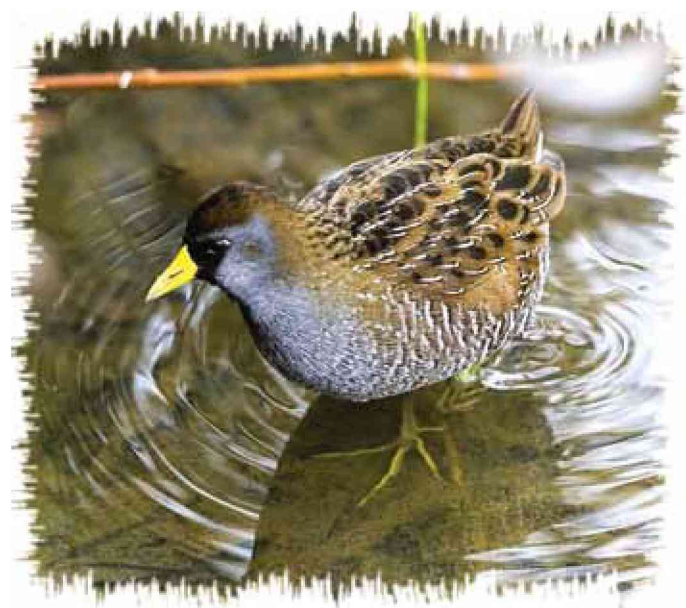
Погонич звичайний — дуже рухливий птах, він ні хвилини не стоїть на місці. Коли спостерігаєш за ним, то помітно, що у пошуках їжі пернаті іноді об'єднуються в групи. Живляться ж вони переважно тваринною їжею, старанно вишукуючи серед рослин комах, їх личинок, водяних рачків, черв'яків, павучків, молюсків і дрібну рибу. Не останнє місце в їх раціоні займає й насіння та плоди болотяних рослин. Погонич зазвичай вибігає із зілля несподівано. Це невеликий птах, його маса не перевищує 130 грамів. Дзьоб у нього жовто—зелений, біля основи наче червоний. Горло і шия спереду сірі. Верх тіла темно—бурий, рябий, зі своєрідними світлими смужками. Низ видається рудувато—сірим, немов світло рябий, а на тулубі з боків дрібні темні та білі поперечні смужки. Підхвістя здається рудуватим, ноги — зеленуваті. Таке зовнішнє забарвлення добре маскує птаха у його середовищі існування.

Прилітають погоничі на Хмельниччину у кінці березня — на початку квітня. У цей час болота та водойми вже вкриті водяною рослинністю. Як тільки починається шлюбний період, погоничі стають дуже активними. Вони гучно співають пісні, які нагадують свист: «коїть», «коїть», або різке «уїть—уїть—уїть». Погоничі звичайні,

розбиваючись на пари, обирають територію, яка забезпечить родину їжею. Розташовують вони гніздо поблизу води, сплітаючи із стебел трави своєрідні чаші і маскуючи його десь у глибині заростей очерету, рогози, татарського зілля або осоки. Іноді гніздо вдається побачити біля кущів верболозу. Після парування самиця у травні або на початку червня відкладає від 8 до 15 глинисто-бурих з коричневими плямами яєць. Майже 20 днів обидва птахи насиджують кладку: якщо самиця сходить з яєць, то сідає самець. Коли вона повертається, він запрошує її до гнізда, весело наспівуючи, а потім весь час тримається поблизу. Пташенята з'являються на 18 день. Вони одразу ж активно живляться, тому швидко ростуть і розвиваються. Через невеликий проміжок часу починають самостійне життя. Молоді птахи відрізняються від дорослих тим, що у них на голові і шиї немає сірого забарвлення, горло білувате, а низ тулуба рудий.

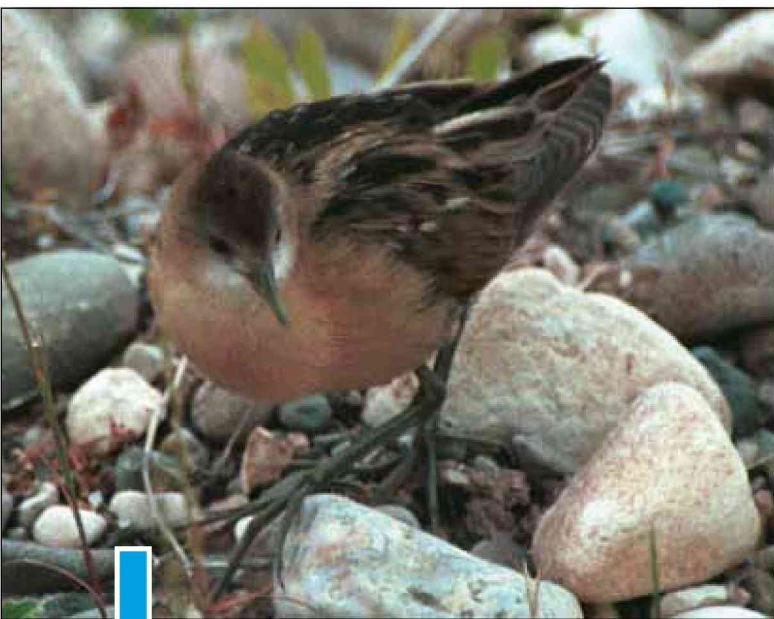
Цікаво, що погоничі звичайні звикають до людини, яка постійно з'являється поблизу їхнього гнізда і не лякає їх. Кидаючи їм черв'яків у певному місці, можна привчити птахів до штучного підгодовування і вони навіть систематично відвідуватимуть годувальний майданчик.

Молодь тривалий час готується до відльоту у вирій, інтенсивно тренує м'язи, багато живиться. Перші групи погоничів звичайних з Хмельниччини відлітають у вересні, останні — у жовтні. Зимують вони у Північній Африці, але деякі особини можуть залишатися і на півдні України.

ПОГОНІЧ МАЛИЙ (*Porzana parva*, малая курочка)

...У поведінці погоничів малих проявляється доволі цікаве явище: коли з'являються перші малюки, то їх доглядає самець: водить по гніздовій території, обирає найбільш багаті кормові ділянки.

Дуже розповсюджений птах на Хмельниччині. Зустрічається він в басейнах Південного Бугу, Случа, Горині, Хомори, Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці. Зазвичай облюбовує прибережні зарості, болота, віддаючи перевагу зарослим рогозою, очеретом, татарським зіллям, осокою, ставкам, старицям, озерам і водосховищам. Щільність погонича малого значно вища на півночі та в центральній частині області.

Найбільша активність птаха спостерігається перед заходом сонця. У цей час погоничі малі плавають на відмілинах біля зілля. Іноді навесні вдається побачити їхні веселі ігри. Зранку та в обідню пору вони ховаються у заростях. Цікаво, що погоничі малі для спілкування і поширення інформації часто повторюють свої примітивні пісні, видаючи їх майже безперервно. Про місцезнаходження повідомляють, використовуючи оригінальне «ка-ка-ка-каа», «ка-ка-ка-каа», що є багаторазовим і швидким повторенням однакових сигналів.

Погоничі малі добре пристосовані до умов свого існування. Вони мають невелику масу - до

50 грамів. Голова у самців з боків, брови, воло і груди темно-сірі, спина бура, з чорними по-здовжніми плямками. Черво і низ хвоста темно-бурі. Для цих птахів характерний статевий диморфізм, бо самиці дещо відрізняються від самців: у них горло білувате, низ тіла виразно вохристо-жовтий, а ноги зелені. Впадає у вічі те, що погонич малий добре плаває, пірнає, лазить по кущах і ходить по водяній рослинності. Птахи ні хвилини не стоять на місці - вони по одинці або невеличкими групками тихенько з'являються, проходять повільно між стеблами різноманітних трав, вишукуючи їжу — комах, черв'яків, молюсків, а також зелені частини рослин. Погоничів малих на водоймі або болоті можна побачити лише тоді, коли затаїться нишком у заростях. Як тільки зробити найменший рух, птахи миттєво зникають.

Проте орнітологи вважають, що до частішої появи людини на кормовій ділянці, птахи можуть звикнути, але за умови, що їх не лякають. Так, деякі рибалки, котрі щоденно вудять рибу на одному й тому ж місці, навіть підгодовують погоничів черв'яками, і птахи збігаються на поживу.

Прилітають з вирію на Хмельниччину погоничі малі в другій половині квітня. У гніздовий період самці проявляють неабияку активність: у цей час можна почути їх оригінальну пісню — «в'ють-хорр», «в'ють-хорр». Та у разі небезпеки лунає «кік-кік-кік», «кік-кік-кік»... Після парування птахи на купині, заломках, але обов'язково над водою, із стебел рослин у заростях будують «оселю». Наприкінці травня або на початку червня самичка відкладає до гнізда від 6 до 8 світло-бурих з коричневато-сірими плямами яєць. Насиджують яйця протягом 22 днів і самичка, і самець. Пташенята починають вилуплюватися на 21 день. Спочатку ними опікується самець, а самиця насиджує кладку, поки не вилупляться всі пташенята. Тоді родина об'єднується, хоча ще тривалий час помітна різниця між пташенятами, які вилупились раніше і тими, що з'явилися на світ пізніше. Малюки погонича малого постійно (за винятком ночі) їдять. Тому ростуть швидко і через певний час уже можуть літати. Але молоді птахи ще довго відрізняються від своїх батьків, бо вони на спині мають дуже багато білих плямок, а знизу видаються бурувато-білими.

У вирій погоничі малі відлітають з Хмельниччини у вересні, але певна частина зустрічається ще й у жовтні. Зимують птахи в Африці і Південно-Західній Азії. Взагалі вважається, що погоничі малі — птахи мисливські. Але їх доволі важко вполювати, та й маса їх не дуже приваблює мисливців.

ПАСТУШОК (*Rallus aquaticus*, пастушок)

...Пастушки поширені в басейнах великих річок і їх приток. Мешкають вони на зарослих водосховищах, ставках, старицях, озерах і болотах.

Птах, який веде дуже потаємний спосіб життя, проявляючи активність лише у сутінках. Часто видає своє місцезнаходження своєрідним криком «уїть—уїть—уїть», або «взіть», «взіть», чи «уйть», «уйть». Таку мелодію награвали в давнину пастухи худоби, тому, вірогідно, цей невеличкий птах і отримав таку назву.

Пастушки — дрібні птахи. Їх маса не перевищує 120 грамів. Весь їхній зовнішній вигляд пристосований до того, щоб бути не поміченим хижаком. Дзьоб він має довгий, трішки наче загнутий донизу, жовто-бурого кольору з рожевуватим відтінком. Очі великі. Верх голови, шия, спина і хвіст бурі з чорними повздовжніми смужками. Знизу голова, шия, груди і передня частина черева сірого кольору. З боків і на задній частині добре видно поперечні дрібні чорні та білі смужки. Цей птах має біле підхвістя і жовто-бурі з рожевуватим відтінком ноги.

Прилітають пастушки на Хмельниччину наприкінці березня — на початку квітня, коли водойми та болота вже вкриті осокою, татарським зіллям, ряскою, очеретом, рогозою і білим лататтям. А це саме те середовище, в якому вони мешкають. Птахи серед стебел рослин під вечір метушаться, бігають, шукають безхребетних тварин, іноді на певний час зупиняються і їдять листки та стебла. Згодом, коли у водяних рослин

з'являються плоди і насіння, то із задоволенням споживають їх. Але в раціоні пастушків переважають комахи: не дають вони спокою павукам, дрібній рибі та молюскам.

Коли настає гніздовий період, групки пастушків розбиваються на пари, кожна з яких обирає біля водойми якусь гніздову територію, необхідну для прогодування малюків. Самець її дбайливо охороняє від інших пастушків, але, як не дивно, абсолютно не звертає уваги на інші види птахів. Гніздо у вигляді глибокої чаші самиця і самець виплітають з трав'янистих стебел, ховаючи його в очереті чи татарському зіллі. Деякі пари будують «оселю» тільки в заростях очерету і над водою. У другій половині травня самиця відкладає до гнізда від 6 до 9 (інколи до 14) рудуватих з бурими і коричневими плямами яєць. Насиджують кладку протягом 20 днів обидва птахи. Перші пташенята у пастушків починають вилуплюватись на 19 день. Вони швидко обсихають і починають інтенсивно харчуватися. Самицю з малюками дуже часто можна побачити під вечір у різних місцях гніздової території. Спочатку вона шукає їм їжу, а потім вони знаходять її самі. Пташенята харчуються переважно комахами. Дорослими ж птахи стають у кінці другого місяця життя, відрізняючись від дорослих лише тим, що низ тіла у них білуватий з бурими плямами.

Перші групи пастушків починають відлітати з Хмельниччини у серпні. Але цей процес триває протягом вересня, жовтня і листопада. Зимують вони у пониззях Дніпра, Дунаю і Дністра.

Взагалі ці птахи є корисними, бо поїдають велику кількість шкідливих комах, тим самим регулюючи їх чисельність у природі.

ПЕРЕПІЛКА (*Coturnix coturnix*, перепел)

...Пташенята перепілки ростуть дуже швидко і через півтора місяця вже стають дорослими.

Прилітає на Хмельниччину з вирію у квітні. Оселяється на трав'янистих луках у широких заплавах Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, в нижній течії Смотрича. Її можна побачити на пшеничному, житньому, ячмінному полях і серед багаторічних трав. Зустрічається і на тих ділянках ланів, які не обробляються, на сінокосах і навіть на лісових вирубках. За даними обласної організації УТМР у Хмельницькій області нараховується 21185 перепілок. Найбільше їх у Кам'янець-Подільському районі — 4120, Хмельницькому — 3932, Шепетівському — 1422, Волочеському — 1021 та Красиївському — 1000 птахів. У решті районів чисельність перепілок коливається від 510 до 988 особин. Проте у Теофіпольському районі їх — 240, Деражнянському — 274, а в Білогірському всього 97 птахів. Це свідчить або про надмірне полювання, або про несприятливі умови зовнішнього середовища, у що мало віриться.

Перепел — птах перелітний. Його маса не перевищує 150 грамів. На голові видно повздовжні білі смуги, горло в самців буре. Верх тіла видається рудувато-бурим, світло-чорно-рябим, а низ світлий і наче рудувато-білий. Самиця відрізняється від самця тим, що в неї горло білястіше, а груди рябуватіші.

Перебуваючи в дачному масиві «Мрія», що поблизу мікрорайону Дубове у Хмельницькому, довелося почути у траві голос: «піль-подьом, піль-подьом» або «піль-піль-піль-піль»,

піль-піль», а ще «хав-вав-хав-вав». Наблизившись до джерела звуку, прямо з-під ніг раптово з характерним «тюрлюканням» вилетіли якісь птахи. Летіли вони рівно, неначе по прямій лінії і через певну відстань сіли у траві. Це були перепілки.

У раціоні живлення перепілок переважає насіння різноманітних рослин, їх вегетативні частини. Полюбляють вони житися комахами, дрібними безхребетними тваринами.

Паруватися перепілки починають у квітні, коли вже тепло, а на луках виросла трава. Гніздо самиця влаштовує у вигляді ямки, вистеляючи його сухою травою. У кладці найчастіше буває 9–18 жовтуватих з великими бурими плямами яєць. Насиджує їх самиця протягом 17 днів. У молодих птахів воло білувате та однотонне, а в цілому вони схожі на своїх батьків. У півтора місяця, в разі небезпеки, молоді птахи можуть перелітати на значну відстань. Молодь дуже прив'язана до матері-самиці й тримається з нею.

Перепілки з Хмельниччини відлітають у вирій у вересні — жовтні. Зимують вони у Південній Європі, Азії та Екваторіальній Африці. Перепілки, щоб вижити, змушені долати тисячі кілометрів, а потім повертатися, щоб дати нове життя. Тому мисливці повинні пам'ятати, що надмірний їх відстріл може призвести до різкого зниження чисельності популяції, за межами якої відбувається вимирання. І хоч перепілка цінний мисливський птах, потрібно раціонально підходити до полювання та збереження цього виду. Згідно із звітом ведення мисливського господарства обласної організації УТМР з 21185 перепілок у Хмельницькій області в 2006 році було впольовано 280 птахів. Ймовірно, це допустима норма, яка не шкодить популяції. Перепілки — корисні птахи і для сільського господарства, бо винищують комах-шкідників, регулюючи їх популяції.

ПІСОЧНИК МАЛИЙ (Charadrius dubius, малий зук)

...Ці птахи нерідко злегка засипають яйця піском і залишають на сонці. Так що розвиток зародка відбувається значною мірою без участі батьків.

Невеликий птах, трохи більший за горобця, який на Хмельниччині виявлений на прольоті та на гніздуванні. Поселяється він на піщаних чи галькових (іноді й на мулистих) берегах річок і озер. Проте трапляється й далеко від води.

Забарвлення верхньої частини тіла бурувато-сіре, нижньої — біле, на горлі є поперечна чорна смуга. Тім'я чорнувате, на чолі широка чорна смуга, обмежена зверху тоненькою білою

смужкою. Колір ніг — сіро-червоний. Довжина крила пісочника малого 10–12 сантиметрів, вага — 31–46 грамів.

Окрім берегів річок та озер, він гніздиться також у кар'єрах, що залишилися після вибірки граніту. В Англії відзначено навіть, що чисельність пісочника малого стала зростати після збільшення будівельних робіт і пов'язаного з цим видобутку гравію.

Гніздо цього пернатого виглядає як невелике заглиблення в піску чи гальці іноді з валиком із камінчиків. Самиця зазвичай відкладає чотири жовтуватих з темними крапками яйця. А ось постійного насиджування у пісочника малого, ймовірно, не буває.

Проте турбота про потомство у них проявляється у пильному стеженні за всім, що відбувається неподалік кладки. Якщо виникає загроза, птахи енергійно відводять непроханих гостей від гнізда. Коли ж у гнізді виявилось незапліднене яйце, то вони залишають його тільки через кілька днів після вилуплення інших малюків. А пташенята пісочника малого вилуплюються не одночасно: цей процес триває приблизно 2–3 дні. Ймовірно, насиджування самиця починає відразу після відкладення першого яйця.

Знайти пісочника малого на гальковій обмілині дуже важко, і варто лише на мить відвести погляд, як він знову зникає. Поведінковою особливістю цього птаха є те, що, помітивши наближення людини, він повертається до неї темною спиною, притискається до землі і стає зовсім непомітним. Потім відбігає на декілька метрів і лише після цього злітає.

Зимує пісочник малий у Північній Африці, Південно-Східній Азії та на островах Індонезії.

Цікава орнітологія

Досить цікавий випадок з життя диких птахів був зафіксований на Поділлі й Волині восени 1914 року. Відліт до теплих країв качок і гусей відбувався, як завжди. Але вже у жовтні пернаті раптом з'явилися на місцях гніздувань. Пояснити цю дивну поведінку птахів спочатку не зміг ніхто. Адже за багато років таке трапилося вперше. Однак із часом з'ясувалося, що всьому виною... Перша світова війна. Зграї птахів, долетівши до фронту, злякалися вибухів і стрілянини, та й повернули назад.

ПЛИСКА БІЛА (Motacilla alba, белая трясогузка)

...У своєрідному пірнаючому польоті білу плиску з жодним птахом не сплутаєш, бо у неї по краях темного хвоста чітко видно два білих пера.

Майже рівномірно поширена по всій території Хмельницької області. Дещо більша її щільність у басейнах великих і малих річок, ставків, водосховищ, озер і стариць. Дуже часто цей гніздовий і перелітний птах зустрічається на заболочених берегах, подекуди і в населених пунктах. Він доволі швидко бігає, оригінально трусячи при цьому хвостом. Його маса не перевищує 21 грама.

На голові у цього птаха є чорна «шапочка», на грудях чорна, а восени сіра «краватка». Щоки і лоб, які нагадують своєрідну маску, білі. Верх тіла сірий, а крила і хвіст чорні. Хвіст довгий, майже дорівнює довжині тіла. У зимовому оперенні горло і воло білі, а на грудях чорний колір, наче менше помітний. Самиці у білих плисок дещо дрібніші за самців і позбавлені яскравого чорного забарвлення.

До раціону живлення плиски входять переважно комахи і деякі інші безхребетні тварини, яких вона збирає на землі. У цей час можна почути її просту, коротеньку та доволі щебетливу пісеньку, яка нагадує «цзі—цюзі—цюрі—цюрі—клюй—клюй, клюльвіу», «цзі—цюзі—цюрі—цюрі—клюй—клюй, клюльвіу». Коли самець шукає самицю, то вдається почути позивні звуки «ціліп», «цізлії», «ціліп», «цізлії».

З вирію білі плиски на Хмельниччину прилітають у березні, коли на водоймах скресне крига. У цей час пернаті дуже активні: то метушливо бігають, а то летять своєрідним пірнаючим польотом.

Доводилось спостерігати за поведінкою цих птахів поблизу мікрорайону Дубове, що в обласному центрі. Саме тоді самець білої плиски залицявся до самиці, немов кланяючись, розпускав хвіст, а одне крило тримав, як свійський півень. Рухаючись навколо самиці, він робив цим крилом точно такі ж рухи, як і півень.

Ці птахи ревно стережуть не лише кордони гніздової ділянки, але навіть тієї території, де постійно мешкають. Власник ділянки часто перемагає непроханого гостя, бо на його боці перебувають і сусіди. Варто прозвучати сигналу тривоги, і на нього одразу ж реагують всі білі плиски. Якщо ворог наближається, то кожен птах чинить так, щоб усунути небезпеку.

Найчастіше цей птах влаштовує гніздо під корінням, але трапляється, що й у дуплах, якихось урвищах, на різних господарських будівлях, у щілинах стін, а деякі особини умудряються побудувати «оселю» навіть у купі крупного каміння. Гніздо біла плиска мостить з трав'янистих стебел, вистеляючи його із середини шерстю та кінським волосом, від чого воно виходить, наче пухким. До того ж деякі птахи проявляють особливу оригінальність: вони додатково вимощують його пір'ям і вовною.

Двічі на рік — перший раз у травні, а другий — у липні, самиця відкладає до гнізда від 5 до 7 білих із сіруватими плямками яєць і висиджує їх протягом двох тижнів. Самець весь час тримається поблизу. Пташенята починають вилуплюватися на 13 день насиджування. Залишаються вони у гнізді ще 15 днів, поки наберуться сил, навчатися літати і самостійно жити. Молодь покривається пір'ям: зверху сірим, знизу жовтуватим—сірим, а на грудях помітна поперечна бура смуга.

Білі плиски — частково осілі, кочові й перелітні птахи. Відлітають вони з Хмельниччини у вересні — жовтні. Зимують у Південній Європі, Азії і Африці.

ПЛИСКА ЖОВТА (*Motacilla flava*, желтая трясогузка)

...Птахи тримаються зграйкою навіть у гніздовий період, адже молоді пари будують гнізда неподалік від батьків, сестер і братів.

Фоновий, гніздовий і перелітний птах, який рівномірно поширений на всій території Хмельниччини. Але щільність цього виду значно вища у басейні Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича й Ушиці. Саме тут — на заплавах луків, трав'янистих болотах, біля ставків, водосховищ, стариць, можна побачити жовтих птахів, що сидять на кущах або стеблах лугової трави. У самця дзьоб короткий, тонкий, голова зверху наче темно-сіра з добре вираженими білими бровами над очима. Очі невеликі сірі, шия коротка, верх тіла зеленувато-жовтий, а низ — яскраво-жовтий. Ноги довгенькі, на пальцях добре помітні кігтики: особливо виділяється довжиною кігтик на задньому пальці. Цікаво, що самці у зимовому оперенні мають верх тіла сірувато-зелений, а низ жовтувато-білий. У самок бліде забарвлення: голова здається зверху сірувато-зеленою, а низ тулуба немов би жовтувато-білий. Так у цього виду добре виражений статевий диморфізм. Маса плиски жовтої не перевищує 20 грамів.

За жовтими пливками довелося спостерігати на дачному масиві «Мрія», що поблизу мікрорайону Дубове м.Хмельницького. Тримались птахи парами в невеличкій зграйці. При цьому здавалося, що вони наче гралися, часто сідаючи на дерева, кущі смородини, бігаючи по землі та

постійно похитуючи хвостиками. Від них лунало коротеньке тихе щебетання: «цієє», «цієє», «цієє» або «псііп», «псііп», «псііп», «сєріє», «сєріє», «сєріє»... Від деяких птахів долітало голосне «псьюлі», «псьюлі», «псьюлі»... Складалося враження, що вони розшукували на свіжоскопаній землі різноманітних дрібних комах. На сливці приділили увагу чорним садовим мурахам, які є шкідливими для саду, бо вони охороняють і сприяють розмноженню попелиць, солодкими виділеннями яких живляться. Можливо, жовті плиски намагалися відвести від свого гнізда, тому так несамоовито бігали мало не поблизу самих ніг, але, зрозумівши даремність своїх намірів, миттєво кудись зникли.

На Хмельниччину з вирію жовті плиски прилітають у кінці квітня, коли на луках квітнуть трави, а в повітрі літає достатньо комах, що їх запилюють. Для гніздування вони завжди прилітають на ту ж територію, де самі з'явилися на світ, де почули пісню своїх батьків, де стали на крило.

Під час залицань старі самці не дуже намагаються щебетати, бо їх самичка ніде не подіється, а ось молоді самці «надриваються», бо юна самичка завжди обирає партнера за голосом, зовнішнім виглядом, спроможністю забезпечити родину їжею, силою польоту і витривалістю. Тільки оцінивши всі ці якості, самичка створює з ним пару.

Жовті плиски влаштовують «оселю» на землі серед лугових трав, використовуючи для цього стебла рослин, корінці, кінський волос і вовну. Керує цим процесом самичка. З другої половини травня і до середини червня вона відкладає шість білуватих з густими, сірувато-коричневими крапками яєць. У деяких особин забарвлення яєць може бути зеленкуватим, але обов'язково з темними плямами. Насиджує кладку протягом двох тижнів переважно самичка, але іноді за необхідності і самець бере в цьому участь. За сприятливих умов малюки починають вилуплюватись вже на 13 день насиджування. Пташенята ростуть досить швидко і вже на 14 день покидають гніздо. Але й після цього ще кілька днів батьки годують їх поблизу гнізда. У цей час молодь зверху рудувато-бура, а знизу рудувато-жовта з оригінальними плямками по боках горла і на волі.

З Хмельниччини жовті плиски відлітають, у вересні — жовтні. Зимують вони в Африці, Малій Азії, Індії і навіть в Індокитаї.

ПЛИСКА ЖОВТОГОЛОВА (*Motacilla citreola*, желтоголовая трясогузка)

...Особливістю поведінки цих пернатих є те, що вони тримаються переважно землі: бігають та постійно колишуть хвостиками. Злетівши, сідають на стебла трав'янистих рослин, кущів, а гойдаючись на пагоні, наче завмирають на деякий час.

Дуже рідкісний птах, який до 1981 року на Хмельниччині взагалі не зустрічався. В останні ж роки він зрідка трапляється на півночі області на берегах Горині, Полкви, Калинівки, Тростянки, Соснівки, Леб'яхівки, Руди, Радошівки, Очеретянки, Цвітохи, Погушівки, Умки, Вілії, Хомори, Мухівця, Білки, Поганки, Скрипівки, Хоморця і Глибочка. Плиська жовтоголова поселяється не скрізь, а обирає ті ділянки болотистих луків, де є негусті зарості кущів верболозу та невеличкі торфові болота.

Біля річки Хомори у м.Полонному довелося побачити пару жовтоголових плисок. Це дуже маленькі птахи, маса яких не перевищує 23 грамів. Для них характерний статевий диморфізм, бо самець відрізняється від самички за забарвленням. Коли добре придивитись до нього, впадає у вічі те, що голова і шия жовті, спина наче темно-сіра з оригінальним зеленкуватим відтінком. Низ тіла світло-жовтий, а на волі з боків виділяються чорні плями. Крила сірі, хвіст чорний з білими пасмами на крилах. Ноги короткі з широко розставленими пальцями та дрібненькими

кігтиками. Цікаво, що восени після линяння у самця голова стає немов би сірувато-зеленою, а лоб і брови залишаються підкреслено жовтими. Самичка взагалі має оперення набагато скромніше: у неї зеленкуватий відтінок голови, чорних плям на волі із боків немає, решта забарвлення тіла подібне до самця.

Плиська жовтоголова видає своє місцезнаходження піснею — «ції-ті», «ції-ті», «ції-ті»... Особливо голосистими самці стають навесні: весняну пісню жовтоголової плиски неможливо сплутати ні з якою іншою. Вона така гучна, що за її допомогою співець знаходить самичку, якій вона призначена, адже цих птахів дуже мало. Самець, уподобавши собі ділянку, тримається її, аби самиці було легше його знайти.

З вирію жовтоголові плиски на Хмельниччину прилітають у квітні, коли вже квітнуть луки і достатньо комах, якими вони живляться. Самець, залицяючись, кланяється, розпустивши хвіст, а одне крило тримає донизу, як свійський півень. Коли рухається навколо самички, то робить цим крилом точно такі ж рухи, якими славиться і його далекий родич.

Плиски гніздяться на землі, влаштовуючи «оселю» на кущиках і під кущиками трави, серед болотяних луків і навіть на торфовистих болотах. Для будівництва гнізда використовують тонкі стебла трав, їх коріння, вимощуючи з середини вовною та кінським волосом. Самичка відкладає 4–5 вохристо-блакитних з коричневими плямами яєчок. Вона ж переважно й насиджує кладку протягом двох тижнів: самець підмінює її лише на короткий проміжок часу. Пташенята починають вилуплюватись на 13 день, але малюки залишаються з батьками, які їх годують і обігрівають вночі та вранці близько 14 днів. Підрісши й покинувши гніздо, молодь зверху видається сірувато-бурою, на попереку і надхвісті виділяються красиві світлі плями, а низ тіла здається рудувато-білим, тільки на грудях ледь-ледь проглядаються темні плямки.

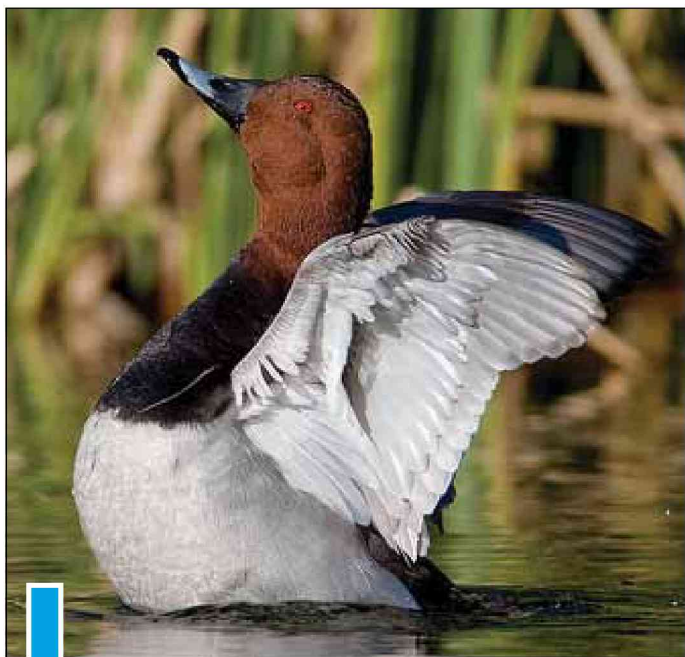
З Хмельниччини жовтоголові плиски відлітають у теплі краї у вересні-жовтні. Зимують вони виключно у Південній Азії.

Цікава орнітологія

Журавлі великі птахи і ростуть вони досить швидко. Так, орнітологи встановили, що їх пташенята ростуть зі швидкістю 2,5 сантиметра за добу. Не дивно, що серед них трапляються види, які можна з повною впевненістю назвати справжніми велетнями. Так найвищий індійський журавель, обстежений дослідниками, мав зріст 180 сантиметрів.

ПОПЕЛЮХ (Aythya ferina, красноголовая чернеть)

...У поведінці попелюхів цікавим є те, що самичка сама обирає собі самця.

Нечисленний птах на Хмельниччині. Зустрічається він у басейні Дністра, Збруча, Смотрича, Ушиці, Південного Бугу, Случі, Горині та Хомори. Облюбовує переважно зарослі ставки, стариці, озера та водосховища. Найбільша щільність цього виду в області спостерігається на Дністрі і Дністровському водосховищі. Тримаяться ці птахи парами, рідше поодиночки, а ще рідше зграями. Видають своє місцезнаходження попелюхи криками, схожими на якесь хрипле «карр-р-ра», «кerr-р-ра», «кerr-р-ра»...

Одного разу на Онацьковецькому ставку, що знаходиться в басейні річки Деревички, біля рогози і татарського зілля вдалося побачити два попелюхи. Самець сірого кольору, голова і шия у нього видавалася червоно-коричневими, а воло, груди мали чорне кільце. Надхвістя чорне, груди і боки тіла білуваті, черево - темніше, підхвістя — чорне. Птах на крилі мав чітке сіре «дзеркальце». Його маса складала більше кілограма. Самиця, що плавала поруч, мала рудувато-буру голову, шию, передню частину спини, а горло, голова з боків здавалися білуваті, спина, плечові пера та тіло з боків наче сірувато-бурі, з оригінальним поперечним хвилястим візерунком. Коли самичка намагалася щось дістати з води, то опускала у воду голову і шию, а тіло ставало немов поплавком. Тоді впало у вічі, що у неї груди і черево білувато-буре, дещо темніше, ніж у самців. «Дзеркальце» у самиці теж було сіре.

Цікаво, що в цих качок влітку самці забарвлені, як і самички, лише крила у них сірі. У воді попелюхи сидять досить глибоко, бо навіть хвіст наполовину занурений у воду. Спостерігаючи за цією парою та іншими птахами, що випливали із зілля, вдалося побачити їх веселі весняні ігри: птахи стали пірнати під воду, доволі довго лишаючись там. Коли ж виринали, то самці пливли за самичками, а ті тікали, пірнаючи. Виринавши з води, самці подавали свистячі звуки, чи то підкликаючи самичок, чи то насолоджуючись життям.

Прилітають на Хмельниччину попелюхи у середині березня. Пара обирає гніздову територію, запам'ятовує найкращі кормові ділянки, безпечні місця і відкриті плеса водойми, тихі закутки. У раціон живлення входить як рослинна, так і тваринна їжа: споживають вони водорості, стебла і листя рослин, кореневища, бульби та насіння. Із задоволенням полюють на водяних комах, їх личинок, шукають у товщі мулу молюсків, а також деяких ракоподібних.

Пара на землі неподалік від води будує «оселю». Деякі птахи розташовують її на очеретяному островці. Зазвичай трапляється це у травні. Самичка вистеляє гніздо власним пухом. У кладці буває від 7 до 9 (іноді до 12) жовтуватих із зеленкуватим відтінком яєць. У попелюхів чимало природних ворогів. Недбало замасковані гнізда руйнують, розбиваючи яйця чи вбиваючи пташенят, лунь очеретяний та сірі ворони. Самці у насиджуванні участі не беруть: вони мігрують до місць линяння, покидаючи самичок. Час насиджування у попелюхів триває до 24 днів. Але малюки починають вилуплюватись уже на 23 день.

Пташенята з'являються на світ з пухом на всьому тілі, з відкритими очима і через деякий час можуть залишати гніздо та прямувати за матір'ю. У перші дні життя каченята потребують опіки матері: обігріву, годування та захисту. Самиці попелюха за небезпеки подають для малюків сигнали тривоги: пташенята завмирають і причаюються до тих пір, поки мати не повідомить, що загроза вже минула. Такі сигнали зазвичай лунають тоді, коли в небі з'являється лунь очеретяний або сірі ворони. Пташенята ростуть доволі швидко і в серпні стають схожими на самиць, але відрізняються від них тим, що молодь має темний ледь помітний малюнок на спині.

Перші зграї попелюхів з Хмельниччини відлітають у вересні, а останні — у жовтні. Нерідко зимують вони на узбережжі Чорного та Азовського морів. Проте переважна кількість птахів летить до морських узбережжів Північної Африки, Південної Азії та Західної і Південної Європи.

РЕМЕЗ (*Remiz pendulinus*, обыкновенный ремез)

...Один з найменших гніздових і перелітних птахів на території Хмельницької області. Маса його не перевищує 11 грамів.

Зустрічається в басейнах великих і малих річок, по берегах водосховищ, ставків, стариць, озер і боліт. Обирає для життя вербові, чагарникові й очеретяні зарості, зрідка птаха вдається побачити на тополі чи верболозі біля води. Найбільша щільність виду спостерігається в центральній і північній частинах області. Там, де ростуть листяні ліси, які розташовані близько до берегів річок.

Перебуваючи в Славутському парку, розташованому у центрі міста неподалік від річки Утки, у насадженнях якого переважають дуб, клен, акація, граб, липа, берест, гіркокаштан, гледичія, сосна, модрина, бук і чимало різноманітних кушів, довелося розгледіти ремеза. Пернатий видався меншим за горобця: голова маленька сірувато-біла, від коротенького дзьоба через око проходить красива широка чорна смуга, яка чимось нагадує оригінальні «окуляри». Спина темно-коричнева, хвіст бурий, крила бурі з виразними білими смужками, груди руді, а черево жовтувато-біле. Ноги у птаха короткі темні, з добре помітними кігтками.

Ремез видався дуже рухливим птахом, який вправно, ніби акробат, лазив по гілках і якимось протяжно та дуже жалібно насвистував - «тсі-іі-сііі-тсііі», «сііі-сііі-сііі», «цііі-цііі-цііі»...

Раптом біля самця сіло кілька самичок, забарвлення пір'я яких були дещо блідіше. Птахи увесь час нишпорили у розлогому куші, вірогідно, збираючи павучків, комах і їх личинок... Та тваринна їжа переважає у раціоні ремеза лише навесні і на початку літа, а в кінці літа й восени ремези більше покладаються на насіння очерету. Розшукуючи їжу, пернаті використовують тріпочучий політ, зупиняючись у повітрі на короткий час.

На Хмельниччину ремези прилітають з вирію в кінці березня — на початку квітня. Старі пари зазвичай займають свої гніздові території біля водойм, а ось у молодих самців виникає проблема з пошуком самички та вибором гніздової ділянки над водою. Уперше прилетівши з подругою до заздалегідь обраної місцини, самець на куші або дереві видає тихі звуки. Вилетівши на гілочку, де буде гніздо, самець-ремез починає кликати самичку ніжною короткою треллю — «сііі-сііі-сііі»..., доки вона не наблизиться і не сяде на гілці. І лише тут все відразу ж прояснюється: якщо самець невмілий, то й ділянка гніздова і гілочка їй не сподобається. У цьому випадку вона без будь-яких «співів-пояснень» відлітає шукати іншого самця — більш досвідченого і кмітливого. Згодом створивши пару, молодий самець і самичка протягом двох довгих тижнів з тополиного і вербового пуху будують свою «оселю» у вигляді рукавички, підвішуючи її на кінцях тонких гілок над водою. Палець цієї «рукавички» — це трубочка-вхід у гніздо. У другій половині травня самичка відкладає 6–8 білих яєць, а потім протягом двох тижнів сама ж і насиджує яйця. Самець у цьому процесі участі не бере — він тримається десь поблизу у верболозі. Малюки починають вилуплюватись на 13 день. Вони кволі, погано вкриті пухом, але багато їдять, швидко ростуть і розвиваються. Пташенята залишаються в гнізді протягом 17 днів. А набравшись достатньо сил, натренувавши крила, почувши позивні крики батьків, які вже не приносять їм їжі, ризикують стати на крило, що їм відразу й вдається.

Молодь у цей час має рудувато-жовту голову, горло і воло здаються білуватими, на волі у них немає чорного оперення. Забарвлення решти тіла подібне до батьків. Об'єднавшись у невеличку зграйку, молодь з батьками і найближчими сусідами починає кочувати берегом водойми, іноді розшукуючи корм, перелітають і на сусідні водойми.

Перші зграї ремезів починають відлітати в теплі краї з Хмельниччини у кінці серпня. Останні ж покидають край у жовтні, теплої осені — у першій декаді листопада. Зимують ремези в Малій Азії.

РИБАЛОЧКА ГОЛУБИЙ (Alcedo atthis, зимородок)

...Рибалочка наче стоїть у повітрі, а потім падає, на мить занурюється у воду і, схопивши дзьобом здобич, знову сідає на гілку верболозу.

Рідкісний для Хмельниччини гніздовий і перелітний птах. Зустрічається у басейні Горині, Хомори, Случі, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича і Ушиці. Облюбовує для життя береги великих і малих річок, водосховища, ставки, озера, стариці і навіть частково вкриті водою болота.

Побачити цього красивого пернатого довелося у заплаві річки Деревички, яка протікає поблизу села Храбузна, що у Полонському районі. Птах постійно літав біля крутого схилу так званої «Лисої» гори. Виглядав якимсь заклопотаним: ймовірно будував гніздо, а час від часу ловив рибу. У нього була невелика, наче приплюснута зверху, темно-зелена голова з блакитними поперечними смужками і з добре помітною короткою — від ока назад — напіврудю, напівбілою виразною смугою. Шия мала таке ж забарвлення. Спина і тіло з боків здавалися зеленуватими, а низ яскраво-рудий. Ноги короткі, червоні, з гострими і трохи загнутими кігтками, пристосованими для того, щоб рибалочка під час полювання міг без проблем ухопити дрібну рибу. До його раціону входять верховодки, в'юни, щипавки і мальки різних риб. Не упускає він і можливості поласувати бабками, їх личинками та іншими комахами.

Коли цей птах ловить рибу, то сідає на вербі й дивиться у воду. Мить, падає у воду, хапає лапами або дзьобом дрібненьку рибу, сідає на дерево і ковтає її цілком. Дзьоб у рибалочки приблизно удвічі довший за голову, тому здобич

розміщує вздовж і чомусь ковтає рибу з хвоста, дещо задираючи при цьому голову і дзьоб.

Хоч у рибалочки маса до 40 грамів, він досить багато їсть, часто низько літаючи над плесом ставка. Він може «зависати» над водою, інтенсивно тріпочучи крилами.

З вирію рибалочки голубі прилітають у кінці квітня — на початку травня. У цей час над водоймами рибалочка видає себе гучним криком — «кі-кі-кі», «кі-кі-кі»...

Гніздовий період у рибалочки голубого триває з травня до липня. Самці приваблюють самок не лише красивим оперенням, манерою поведінки, але й піснею. Вона у них складається з одноманітних елементів, які йдуть один за одним. Створивши пару, рибалочки протягом двох тижнів самостійно риють довгі нори у глинястих і лесових схилах. Для побудови гнізда вони не потребують ніяких будівельних матеріалів. Якщо ж пернаті використовують нору багато років, то накопичують велику кількість дрібних кісток риби, які й слугують підстилкою.

Самиця у кінці травня на початку червня відкладає від 4 до 8 білих яєць. Протягом трьох наступних тижнів і самиця, і самець насиджують кладку. Пташенята ж вилуплюються безпорадними, немічними, із закритими очима та вушними отворами. Їх тільця вкриті рідким пухом, а самі малюки навіть не тримаються на ногах. Батьки протягом 25 днів годують і обігрівують їх. Після виходу з нори і початку самостійного життя, молоді птахи відрізняються від батьків не таким яскравим забарвленням.

З Хмельниччини рибалочки голубі відлітають на зимівлю у серпні — вересні. Зимують вони в Північній Африці, Південній Азії, а деякі летять аж до Індонезії.

СЕРПОКРИЛЕЦЬ (*Apus apus*, чорний стри́ж)

...Вважається, що ці птахи на короткий час можуть розвивати швидкість до 300 кілометрів на годину.

Фоновий вид на Хмельниччині. Він є також гніздовим і перелітним птахом. Зустрічається у містах і селах. Можна побачити його і на ділянках старого лісу з дуплистими деревами. Поселяється серпокрилець переважно невеликими колоніями на берегових кручах і скелястих урвищах.

Коли уважно придивитися, то впадає в очі те, що серпокрилець має невелику голову, темні виразні очі, короткий дзьоб, буровато-біле горло, бурі груди та черево, чорно-бурий верх тіла з гарним зеленуватим відтінком, дуже довгі, вузькі, серповидно загнуті крила, короткі з невеликими кігтками ноги. Ймовірно через серповидно загнуті крила птах і отримав назву — серпокрилець. Він має масу до 150 грамів.

Пернаті багато годин проводять у повітрі, чергуючи ширяючий, махаючий і ковзаючий польоти. Воду вони п'ють на льоту, опускаючись до поверхні ставка чи озера. Деякі дослідники вважають, що ці птахи навіть можуть відпочивати у повітрі, повільно ширяючи широкими колами у висхідних струменях повітря. Правда, на землі стри́ж чорний відчуває себе абсолютно безпорадним і немичним: мало того, що ноги у птаха короткі, то ще й всі чотири пальці спрямовані вперед, вірогідно тому він і не може злетіти із землі. А злітаючи навіть зі стіни чи стовбура дерева, стри́ж намагається стрибнути з висоти у повітря.

Серпокрилець полює на льоту і тільки вдень на досить активних у цей час жуків, комарів, мух

і мошок. Птах до свого раціону охоче включає хатню, сіру, зелену та синю муху, мух-жигалок, мух-дзирчалок.

На Хмельниччину серпокрильці прилітають у кінці травня. Після повернення з вирію птахи проявляють неймовірну активність: швидко літають, маневрують під час польоту в повітрі, голосно співають, наче свистять — «ссіі-ссіі-ссіі», «ссіі-ссіі-ссіі»... Самці постійно літають за самичками, які приглядаються до них, обираючи найкращого.

Після утворення пар птахи мостять гніздо у щілинах будинків, дуплах, під дахами, а також у норах. Серпокрильці вимощують гнізда соломою, сухою травою і пухом. Парування і відкладання яєць відбувається на початку червня. У кладці буває від двох до трьох білих яєць. Самець у насиджуванні участі не бере: насиджує їх протягом 18 днів виключно самиця. Пташенята з'являються на світ зовсім безпорадними — у них закриті очі та вушні отвори, тіло ледве вкрите рідким пухом. І хоч пташенята кволі й не можуть триматися на ногах, вони постійно просять їсти. Та батьки не лише активно їх годують, але й обігрівають. Після виходу з гнізда, навчившись добре літати, молоді птахи починають самотійно житися. А самотійними вони стають через 24 дні: в цей час дещо буріші за батьків, а на пір'ї крил, спини, нижньої частини тіла є біла облямівка.

Ці пернаті приносять чимало користі, знищуючи дуже багато комах, контролюючи їх чисельність у популяціях, не даючи розповсюджуватись інфекціям і хворобам. Тому вони потребують ретельної охорони особливо під час розмноження.

З Хмельниччини серпокрильці починають відлітати у кінці серпня. Останні ж зграйки покидають край на початку вересня. За дослідженням орнітологів зимують ці птахи в Екваторіальній та Південній Африці.

СИНИЦЯ ВУСАТА (*Panurus biarmicus*, усатая синица)

...Синиці вусаті є чудовими майстрами будівельної справи, бо їх «оселі» схожі на глибоку чашу і мостять вони її із сухих стебел і листя очерету. Деякі пари влаштовують своє гніздо на купинах.

Досить рідкісний птах на Хмельниччині, який зустрічається на зарослих берегах річок, стариць, озер і боліт. Частіше його вдається побачити у басейні Горині, Хомори, Случ. В лісостеповій частині області на низинних болотах синиця вусата ще рідше зустрічається. У період мандрівок вусату синицю можна побачити й в інших місцях.

Перебуваючи в Полонному на річці Хоморі, вдалось роздивитися цього птаха, який сидів в очеретяних заростях. Голова і верх ший видалися попелясто-сірими, спина та хвіст іржаво-руді, крила чорні, але з білою смугою, тоді коли низ тіла був рожево-білий. Цікаво, що у цих пернатих лише у самців під дзьобом є довгі пучки чорного пір'я, яке нагадує «вуса». Звідси й походить назва — синиця вусата, хоча самиця таких прикрас чоловічої статі не має, вона відрізняється від самця ще й тим, що у неї тьмяне забарвлення і немає чорного надхвістя. Зате хвіст, що у самця, що у самиці дуже довгий, ноги короткі темні.

Тільки самець подав металевого тембру позивний звук — «ціті-ціті», «цвінь-цвінь», «тчірр-тчірр», «тчірр-тчірр»..., як невеличка зграйка пернатих миттю з'явилась поблизу в очереті. Пташки весь час перелітали зі стеблини на стеблину, розшукуючи комах, їх личинок, павучків.

Досвідчений самець, побачивши багате на корм місце, ймовірно покликав зграйку.

Синиці вусаті — осілі птахи, тому в осінньо-зимовий період до їхнього раціону входить насіння рослин. Для підтримки постійної температури тіла взимку, вусаті синиці повинні з'їдати значно більшу кількість їжі, ніж влітку. Зменшення корму змушує цих пернатих кочувати по замерзлим водоймам і болотах Хмельниччини.

Синиця вусата гніздиться в очеретяних заростях, будуючи гнізда біля самої землі, іноді навіть над водою — струмком, невеликою річкою. У Хмельницькому в мікрорайоні Озерна щорічно біля тутешнього ставка спалюється водно-болотна рослинність, а це значить, що птахи, які гніздувались на цій місцині, вже не побудують своїх «осель».

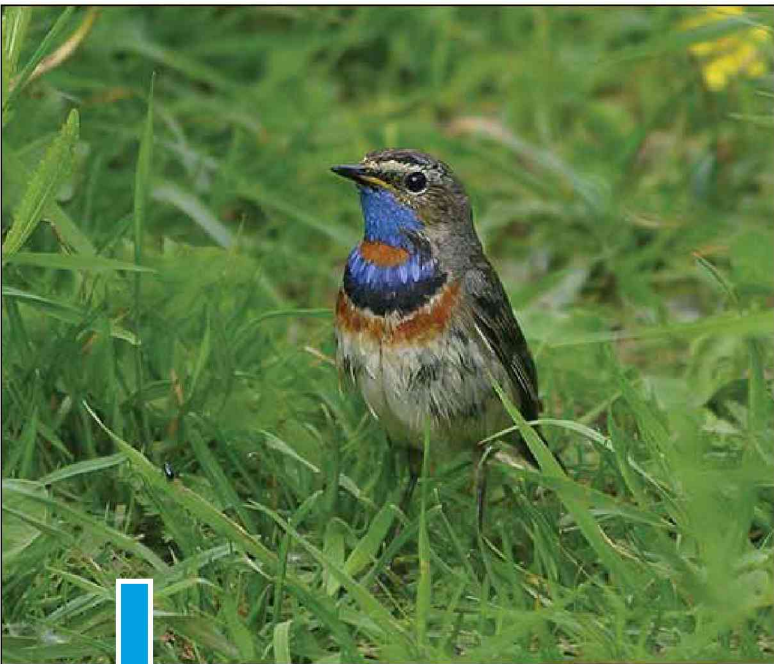
Уже під час мощення гнізда самець залицяється до самички, виконуючи всі її вимоги. Коли парочка сидить на стеблі висохлої рогозини, самець немов би пританцьовує біля неї. То широко роззявляє дзьоб, наче позіхає, а то найачить чепурне пір'я, весь час щебечучи при цьому. Самичка відкладає 7 білих, з оригінальними темними крапками та рисками яєць. У вусатих синиць на Хмельниччині це буває двічі на рік: перший раз у квітні, а другий — на початку червня.

Насиджують кладку обидва птахи протягом двох тижнів. Малюки ж починають з'являтися на світ на 12 дні насиджування. Батьки їх годують комахами і павуками, з першого дня пташенята є великими ненажерами, але зате швидко ростуть і розвиваються. Вже на 13 день після вилуплення пташенята залишають батьківську «оселю». У цей час молодь дуже схожа до самиць, але спина у них чорна і домішки чорного кольору є як на крилах, так і на стерновому пір'ї. Після закінчення гніздового періоду всі птахи ведуть кочовий спосіб життя.

СИНЬОШИЙКА (*Luscinia svecica*, варакушка)

...У деяких самців на грудях виділяється руда чи біла пляма, а іноді її взагалі немає.

Гніздовий і перелітний птах, який зустрічається на Хмельниччині по всій території, але обирає для життя переважно річки басейну Горині, Хомори, Случі, Південного Бугу і Дністра. Гніздиться на ділянках заплав, де є болотисті луки, болота з кущами верболозу та вільхи. Якось перебуваючи на річці Деревичці, що у Полонському районі, довелося побачити синьошийку, яка то перелітала з куща на кущ, то сідала на заболочені ділянки, то дуже швидко бігала наче щось шукаючи.

Синьошийка — невеликий, розміром з горобця, красивий птах, маса якого не перевищує 19 грамів. Голова маленька, дзьоб короткий, правильної конусоподібної форми, дуже гострий на кінці. Для цього виду характерний статевий диморфізм, бо самець зверху сірувато-бурий, на голові є поздовжні темні риси, над очима виділяються оригінальні білі брови, які наче прикрашають виразні круглі очі. Особливою видовою ознакою, через яку, вірогідно, птах отримав свою назву, є підборіддя, горло і воло, які у неї яскраво сині. Низ грудей здається жовто-білим з чорними і рудими поперечними смугами. Надхвістя в синьошийки руде, хвіст бурий з іржаво-рудими плямами по краях. Ноги — довгенькі, з широко розставленими пальцями і цупкенькими

кігтиками — видаються сіро-зеленими з добре помітними кільцями. У самички груди та горло білі з красивим темним «намистом». Крім білих «брів» є у неї ще й «вуса».

Коли прислухатись до пісні самця, то стає зрозумілим, що він імітує чимало звуків, запозичених в інших пернатих. Якщо ж самець звертається до самички, то від нього лине у довкілля дзвінке і виразне «чак-чак», «чак-чак», «чак-чак»...

На Хмельниччину з вирію синьошийки прилітають на початку квітня, коли у довкіллі вже достатньо комах, якими ці птахи інтенсивно харчуються після довгого перельоту. Полюють вони на них не тільки у повітрі, але й на землі, збираючи з рослин. Влітку і восени полюють ягоди. У гніздовий період самці, обравши ділянку на землі під кущем, підкликають самичку позивними звуками «к'ю-тек», «к'ю-тек», «к'ю-тек»... Однак летить вона лише на гарний спів, та ще й оцінює зовнішній вигляд самця, рухливість і наполегливість. Якщо самичці щось не сподобалось, вона може полетіти. Коли ж самичку все влаштовує, птахи зі стебел різноманітних трав, корінців, листків, моху, кінського волосу, шерсті і пір'я мостять гніздо.

На початку травня самичка відкладає 5-6 оливково-зеленуватих, але завжди одноколірних яєць. Насиджує кладку протягом 13 днів переважно самичка, але самець іноді її підмінює. Малюки вилуплюються ледве вкриті пухом, кволі. Батьки постійно носять їм комах, тому пташенята швидко ростуть і розвиваються, і вже на 14 день залишають батьківську «оселю». Однак вони ще погано літають і не мають навиків полювання. Тому батьки протягом тижня продовжують їх підгодовувати. Молодь у цей час видається строкатою: зверху вона темно-бура з оригінальними і красивими жовтувато-рудими плямками, знизу — рудувата з темними плямками.

З Хмельниччини синьошийки відлітають у вересні-жовтні. Зимують пернаті в Ірані, Північній Африці, Індії та Індонезії.

СКОПА (*Pandion haliaetus*, скопа)

...У багатьох країнах скопу навіть охороняють як пам'ятку природи.

На Хмельниччині дуже рідкісний гніздовий і перелітний птах. Побачити його найчастіше можна під час сезонних міграцій. Це хижак, який здалеку дещо схожий на мартина, але у скопи кінці довгих, вузьких крил розчепірені. Хвіст у пернатого короткий, зрізаний або ледь заокруглений. Верх тіла чорно-бурий, а низ білий, груди — рябуваті. Особливою прикметою птаха є невеликий білий «чубчик», що стирчить на голові. Біля очей і вух — вузька чорна смужка. Райдужна оболонка у нього жовта, дзьоб і кігті чорні, а ноги свинцево- чи зеленувато-сірі. Придивившись до птаха, що ширяє над водоймою, можна помітити, що знизу він зовсім білий, але на кінцях і згинах крил є чорні плями. І хоч у скопи самці й самиці мають однаково забарвлене пір'я, статевий диморфізм проявляється у тому, що самички дещо більші. Маса їх складає 1,9–2 кілограми, а самців не перевищує 1,5 кілограма. Довжина тіла 55–60 сантиметрів.

Основу раціону скопи складає жива риба вагою до 2–3 кілограмів (і це при двокілограмовій вазі рибалки!). Проте у випадку її відсутності чи недостатньої кількості, харчується й дрібними мишовидними гризунами, жабами і навіть на птахів полює. Та найцікавіше все-таки ловить вона рибу. Як це відбувається, одного разу довелося спостерігати на водосховищі Хмельницької АЕС, що поблизу Нетішина. На висоті метрів 20–25 над водою ширяв якийсь птах з трохи зігнутими вниз наче надломленими крилами. Раптом він завис на місці, тріпочучи крильми, а тоді, витягнувши вниз лапи і склавши крила, упав у воду. За його тілом зімкнулись хвилі, але за мить у хмарі водяних бризок птах знову з'явився. Здавалось, він досить важко змахував мокрими крилами, тримаючи двома ногами чималу рибину.

Варто відзначити, що для такої екстремальної риболовлі цей птах добре пристосований. Ноги у скопи міцні з довгими, круто загнутими кігтями і неопереною цівкою. До того ж нижня поверхня пальців вкрита загостреними шипиками, зовнішній палець повернутий назад. Та й оперення пристосоване до частого «купання»: воно жорстке і щільно прилягає до тіла. І хоча цей хижак харчується корисними рибами, особливої шкоди рибному господарству він не завдає, адже це птах дуже рідкісний і малочисельний.

На місцях гніздувань, а це виключно північні, поліські райони Хмельниччини, скопа з'являється у кінці березня — на початку квітня, коли водойми вже звільнилися від льоду. А приблизно через місяць — у кінці квітня — на початку травня — окремі пари відшукують спокійні місця неподалік водойм і на високих деревах мостять із гілок і сучків досить великі гнізда, які зазвичай використовують кілька років. Скопа — відмінний конспіратор, бо побачити її гніздо із землі майже неможливо. Та іноді птахи видають себе досить гучним звуком «ки-ки-ки» або «кай-кай-кай». Самиця відкладає від двох до чотирьох біло-червоно-фіолетових з темно-бурими плямками яєць і насиджує кладку протягом 35 днів. Проте іноді її на нетривалий час підміняє і самець. Але, коли з'являються пташенята, він бере найактивнішу участь у їх вигодовуванні. Та малюки залишаються у гнізді протягом вісьми тижнів і, ставши на крило, починають самостійне життя у кінці липня на початку серпня. У цей час молоді птахи загалом схожі на батьків, але мають на пір'ї білувату облямівку.

На Хмельниччині скопа птах перелітний. Вирушають у вирій пернаті з кінця серпня до листопада. А зимують в Південній Африці, Індії та Південно-Східній Азії.

СОВА БОЛОТНА (*Asio flammeus*, болотная сова)

... Соби болотяні мають м'яке пір'я, яке робить їх політ безшумним і неймовірно тихим.

Цікавий представник орнітофауни Хмельниччини, густота якого дещо вища на півночі і в центральній частині області. Облюбовує цей птах переважно відкриті ландшафти, віддалені від населених пунктів, луки і болота у заплавах Горині, Хомори, Случі, Південного Бугу, степові ділянки поблизу Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці.

На луках поблизу річки Деревички, що у Полонському районі, неодноразово доводилось ненавмисно налякати сову болотяну, котра раптово виринала з густої, високої трави і летіла геть. Дуже рідко під вечір вдається побачити, як цей птах сидить на сухій гілці старої розлогої верби. У польоті можна почути оригінальний крик «къяв-кляв», «къяв-кляв».

Якщо уважно придивитись до сови болотяної, то одразу впадає у вічі те, що на округлій голові в неї світлий лицевий диск, навколо великих жовтих очей широкі чорні облямівки та невеличкі, малопомітні пір'яні «вушка». Загалом птах має жовтувато-рудувате забарвлення. Низ тіла видається дещо світлішим, ноги короткі з темними гачкоподібними кігтями на пальцях. Цікаво, що болотяні сови добре бачать як уночі, так і вдень. А в різні боки птах здатен дивитися, повертаючи

голову довкола вертикальної осі на 270, довкола горизонтальної — на 180 градусів.

Ці пернаті здатні полювати на здобич у повній темряві, покладаючись виключно на ті звуки, які видає жертва і які вони чують завдяки пасивній локації. Птахи визначають напрямок, у якому знаходиться здобич, надзвичайно точно. Полюючи, болотяна сова літає по колу. Трапляється, зупиняється у повітрі, використовуючи тріпочущий політ. Буває, що сова болотяна сідає на гілці дерева і прислухається до звуків, якими видає себе здобич. Почувши шерхотіння миші, птах насторожує лицевий диск, який стає майже круглим і плоским. Зорієнтувавшись, він зривається з гілки і летить до здобичі стрілою, виставивши ноги вперед. Перед самою полівкою пернатий різко відкидається назад та хапає її кігтями. У раціоні живлення сови болотяної переважають гризуни — полівка сіра, полівка гуртова, полівка-економка, полівка підземна, полівка степова, миша польова і миша маленька.

На Хмельниччині сова болотяна з'являється у березні — на початку квітня. У гніздовий період самці видають оригінальний спів — «бу-був-бу-бу-був», «бу-був-бу-бу-був»... Активність самців з кожним днем зростає, вони стають уважнішими до самок. Перед паруванням птахи на луках, болотах, на вологих степових ділянках мостять гніздо, розташовуючи його на землі під невеличким кущиком у ямці. Обов'язково вистеляють сіном або торішньою соломкою, деколи просто сухими рослинами. Самичка у квітні відкладає до гнізда від трьох до п'яти яєць. Орнітологи стверджують, що в роки надмірного розмноження гризунів певна частина болотяних сов може мати у кладці й до 10 білих яєць. Самець участі у насиджуванні яєць не бере: насиджує їх протягом чотирьох тижнів виключно самиця. Але він весь час носить їжу — спочатку самичці, а потім і пташенятам. Через деякий час пташенята, ще не навчившись добре літати, залишають гніздо та починають самостійне життя.

Восени і взимку болотяні сови іноді збираються в зграї та відкочовують на південь, а під час холодних зим залітають аж до Екваторіальної Африки та Південної Азії.

ТРАВ'ЯНКА ЧОРНОГОЛОВА (*Saxicola torquata*, чорноголовий чекан)

...Там, де є трав'янки чорноголові, їх не можна не помітити, адже вони завжди обирають для відпочинку підвищення, з яких ї вглядають здобич.

На Хмельниччині зустрічається на високо-травних луках, порослих низькими чагарниками, а також на узліссях та вирубках. У самця голова, горло, спина, крила і хвіст чорні, груди — руді. А черевце, надхвістя і плями з боків шиї білі. У самиці спина бура з сірими рисочками, надхвістя теж біле, а голова цілком темна.

Пісня — коротка щибетлива трель, що часто повторює спів інших птахів, котрі живуть поряд. При тривозі трав'янки чорноголові погойдують хвостами і кричить. Закличні звуки загалом звучать як «тца—тек» чи «тя—удек».

Особливістю їх є те, що вони уникають пустирів і частенько тримаються на оброблених ділянках. На час розмноження селяться на луках, а потім перебираються на поля і городи. По землі ж вони пересуваються швидкими стрибками, зупиняючись на кожному підвищенні, швидко нахилиються вперед і погойдують хвостом. У польоті описують коротку дугу низько над землею, але можуть дуже вміло повертатися і хапати різних комах, що летять. Цілий день вони, сидячи на верхівці низького деревця чи куща, озираються в усі боки, потім стрімко кидаються вниз на землю, хапають здобич і повертаються на місце чи летять на яке—небудь інше підвищення.

Харчуються трав'янки чорноголові комахами,

переважно жуками, маленькими кониками, гусеницями, мурахами, мухами й комарами, яких вони вишуковують на землі чи ловлять у повітрі.

Гнізда мостять у траві на лузі, вишуковуючи для цього невеличке поглиблення під маленьким кущем. Воно завжди ретельно замасковане, так що його дуже важко знайти. Гніздо вимощують переважно із соломки та грубих стебел трав, а вистеляючи листям чи вовною. У кладці 3—8 яскравих, із блискучою шкарлупою, зеленувато—блакитних, іноді з дуже дрібними бурими плямами яєць. І хоч загалом у трав'янок чорноголових не буває конфліктів із представниками свого виду, та гніздяться пари все—таки далеко одна від одної.

Якщо нічого надзвичайного не трапиться, пара виводить пташенят тільки раз на рік. А трапитись може будь—що, адже у трав'янок чорноголових багато ворогів. Усі маленькі хижі тварини, пацюки і миші загрожують пташеняттам, а хижі птахи й дорослим трав'янкам. Люди зазвичай спеціально не шкодять їм, а швидше навіть навпаки. У Швейцарії, до прикладу, існує навіть народне повір'я, що на тих горах, де уб'ють трав'янку чорноголову, корови даватимуть червоне молоко.

На Хмельниччину трав'янки чорноголові повертаються з вирію у кінці квітня, а відлітають на зимівлю до Північної і Екваторіальної Африки та Аравії у кінці вересня.

ТРАВ'ЯНКА ЛУЧНА (*Saxicola rubetra*, луговой чекан)

...Ці пернаті мають особливість — вони оселяються колоніями — одна пара неподалік від іншої.

Птах дещо менший за горобця. Верхня частина тіла бура зі світлими цятками. Від дзьоба через око йде темно-бура смуга, що закінчується плямою на щоках. Над оком проходить світла «брова». Горло і груди рудуваті. Крила і кінець хвоста бурі. Піснею трав'янки лучної є коротка щебетлива трель.

Це типовий мешканець заливних луків з пишною, високою трав'янистою рослинністю, островцями чагарників і високих бур'янів. Іноді зустрічається по узліссях, зарослих густою тра-

вою. Може гніздитися й поблизу будівель, поруч з пішохідними доріжками, якщо там зберігаються ділянки з луговою рослинністю, що займають не менш 0,5 гектара.

Гнізда вони влаштовують на землі, у якому-небудь заглибленні, під кушиком кінського щавлю чи іншої великої лугової рослини. Гніздо являє собою неглибоку чашечку, звиту зі стеблинок і листя трав'янистих рослин. Лоток вистелений тонкими стеблинками злаків, зрідка волосом і вовною. У другій половині травня самичка відкладає 4–7 блискучих зеленувато-блакитних яєць. Зазвичай у цих пернатих буває лише одна кладка за сезон.

Харчуються трав'янки лучні переважно жуками, маленькими кониками, гусеницями, мурахами, мухами й комарами, яких вони вишукують на землі чи ловлять у повітрі.

У трав'янки лучної вистачає ворогів. Але найбільшої шкоди завдають їм ворони, які в кінці весни — на початку літа перебираються на годівлю на луки. Саме вони й знищують кладки цих птахів.

Із зимівлі трав'янки лучні прилітають наприкінці квітня, а вирушають з Хмельниччини до вирію у вересні. Зимують в Африці.

Цікава орнітологія

Перелітні птахи, які в сезон міграцій практично позбавлені можливості нормально спати, здатні засинати тільки наполовину, такого висновку дійшли американські біологи.

Автори дослідження відзначають, що багато птахів у сезон міграції летять ночами — темрява приховує їх від хижаків і допомагає уникнути перегріву на сонці. Проте і вдень, під час відпочинку, вони повинні зберігати пильність через загрозу з боку природних ворогів.

Учені вирішили з'ясувати, як птахи компенсують брак сну. Для цього сім птахів — короткодзьобих дроздів Свенсона — помістили в клітки, де чергування освітлення, «захід» і «схід», відповідали сезону перельотів. У мозок птахів для контролю його активності були імплантовані електроди.

З'ясувалося, що час від часу досліджувані дрозди закривали одне око і впадали в стан сну, що триває декілька секунд. У цей момент електрична активність мозку виявлялася різною в різних півкулях: поки в одній півкулі спостерігалися хвилі, характерні для сну, інша зберігала безсонний стан.

На думку учених, такий сон «унівока» допомагає птахам бути завжди готовими до нападу хижаків.

ЧАЙКА (*Vanellus vanellus*, чибис)

...Ці пернаті мають чимало природних ворогів, які руйнують їх гнізда: тоді птахи починають усе спочатку — відкладають по-вторну кладку.

Гніздовий, фоновий птах на Хмельниччині, який зустрічається у басейні річок — Горинь, Хомора, Случ, Південний Буг, Дністер, Збруч, Смотрич і Ушиця. Облюбовує він долини річок, береги ставків, водосховищ, стариць, озер, вологі луки, ділянки з лучною трав'янистою рослинністю, прибережні ділянки полів. Щільність цього виду дещо вища на півночі і в центральній частині області, нижча південніше, але зростає на Дністрі, у нижній течії Збруча, Смотрича та Ушиці.

Перебуваючи поблизу річки або водоймища, доволі часто доводиться чути, як багаточисленні зграї чайок голосно кричать — «к'юї-к'юї-к'юї-ві», «к'юї-к'юї-к'юї-ві» або «чий-ви, чий-ви, чий-ви». Чайок природа нагородила особливою парою голосових м'язів: трахея утворює чудернацькі петлі, які розміщуються під легенями. Вчені припускають, що саме ці петлі дещо знижують висоту голосу. У весняному вбранні на голові дорослих самців є довгий «чубчик», горло та воло видаються чорними, як і спина, але з металічним зеленим блиском, з оригінальними домішками пурпурних тонів. Крила здаються теж чорними, з синьо-зеленим блиском. Поперек бурий, надхвістя каштаново-руде, а низ тіла виразно білий. У самиць горло і шия спереду білі, верх голови, наче, бурого кольору з коротеньким «чубчиком». У зимовому оперенні ці птахи оригінальніші: у них голова, шия з боків має вохристий наліт, горло біле, пір'я верхньої частини тіла з вузькими жовтуватими облямівками. Ноги у цих пернатих короткі, між пальцями немає перетинок і кігті не довгі. Чайки — і самці, і самиці — мають масу до 250 грамів.

Зазвичай з вирію на Хмельниччину чайки прилітають у березні. Вони тривалий час вивчають обрану для життя і гніздування територію. Цікаво, що ці пернаті часто гніздяться колоніями і нерідко разом з куликами. Так краще виживати і виховувати малюків, бо незалежно від того, хто з них видає крик лиха, чайки прекрасно розуміють, що він означає.

У гніздовий період політ самців чайок швидкий, маневрений, з різними поворотами. Помахи крил у цих пернатих сильні, під час польоту ліне виразний і оригінальний шерхіт. Добре помітно, що чайки у хвилину шлюбного польоту наче перевертаються в повітрі й задоволено скиглять «чи-ї, чи-ї-ві, чи-ї, чи-ї-ві»... Позивні звуки зливаються в характерну для чайок мелодійну немов би трель — «к'юї-віюї-віюї-віюї», «к'юї-віюї-віюї-віюї»...

У кінці квітня самичка відкладає чотири глинисто-бурих з чорно-бурими плямами яєць. Перед цим чайки будують гніздо, що має вигляд невеличкої ямки у землі, вимощену сухими стеблами рослин, а деякі пари взагалі не вимощують навіть краї її. Орнітологи помітили, що кладки бувають навіть у липні. Насиджують яйця протягом 29 діб обидва птахи, але пташенята за сприятливих умов можуть вилуплюватись уже на 27 день.

Малюки у чайок з'являються на світ вкриті пухом, який їх досить добре маскує в оточуючому середовищі. Пташенята багато їдять: батьки їх годують комахами, серед яких чимало шкідників сільського господарства. Згодом, коли малюки підростають, приносять їм дрібних безхребетних, яких уже достатньо у природі. Пташенята через місяць стають дорослими: у них чорні частини оперення без блиску з красивим білим відтінком. Вбрання тіла зверху з жовтуватими облямівками, а «чубчик» здається коротким.

У місячному віці молодь доволі добре літає, вивчає хитрощі польоту, способи виживання. Набравшись сил, певного досвіду, молодь разом з батьками із Хмельниччини відлітає у вирій у вересні та жовтні. Трапляються випадки, коли на Дністрі вони затримуються до кінця листопада. Зимують ці пернаті у Південній Європі, летять до Північної Африки, а частина мандрує аж до Південної Азії.

Чайки на Хмельниччині потребують охорони, бо вони корисні птахи, знищують значну кількість шкідників сільського господарства. Крім того, чайки вважаються мисливськими птахами, хоча м'ясо у них не смачне.

ЧАПЛЯ РУДА (*Ardea purpurea*, рыжая цапля)

...У поведінці чаплі є певна особливість: вона ніколи не сідає на дерева. Птах під час полювання годинами нерухомо стоїть на мілководді.

Доволі рідкісний для Хмельниччини птах, який тримається переважно водойм — водосховищ, ставків, озер, стариць, великих і малих річок. Вони віддають перевагу ділянкам водойм, зарослим татарським зіллям, осокою, рогозою, очеретом і верболозом. Тому руду чаплю найчастіше можна побачити в басейнах Горині, Хомори, Случі, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці. Щільність цього птаха значно вища на великих річках, тому нечисленні колонії бувають лише на Дністрі. В інших місцях чапля руда поселяється окремими парами.

Чапля руда — великий птах вагою до 1,3 кілограма. На голові з довгим бурим дзьобом у нього є чорний «чубчик». Шия руда, з оригінальними чорними поздовжніми смугами і цятками. Верх тулуба і крил — сірий, місцями на плечах з рудими пасмами, а низ тіла видається каштаново-рудим. Ноги довгі, бурі. У польоті він витягує і ноги, і шию. Ймовірно, через такий колір тіла цього птаха й назвали рудою чаплею.

Руда чапля — птах обережний. Шию, як правило, тримає низько, неначе ховаючи голову між крильми. Але у разі небезпеки здіймає її високо, розпрямляє шию і спостерігає за місцевістю.

Живляться дорослі птахи мишовидними гризунами, земноводними, плазунами, дрібною рибою і навіть комахами. Під час полювання чапля, стоячи у воді нерухомо, очікує свою здобич, яка сама наближається до неї. Коли відстань стає достатньою, аби спіймати здобич, птах різко хапає жертву довгим, міцним дзьобом, ковтаючи її цілком.

Прилітають руді чаплі на Хмельниччину у березні, якщо весна рання. Коли ж пізня — у квітні. Після прильоту пари одразу приглядаються до місцевості, на якій обирають ділянки для гніздування. І хоч загалом цього птаха можна назвати дуже мовчазним, навесні, під час парування, іноді можна почути приглушений неприємний крик — «кранк», «кранк», «кранк»... При цьому самець, аби привернути увагу самиці, своєрідно витягує шию, переступаючи з ноги на ногу, доволі кумедно танцює. Потім розчепірює пір'я і, часто схиляючи голову, коротко скрикує. «Танцювальним» майданчиком часто служить місце для майбутнього гнізда. Лише після цього ритуалу відбувається парування птахів.

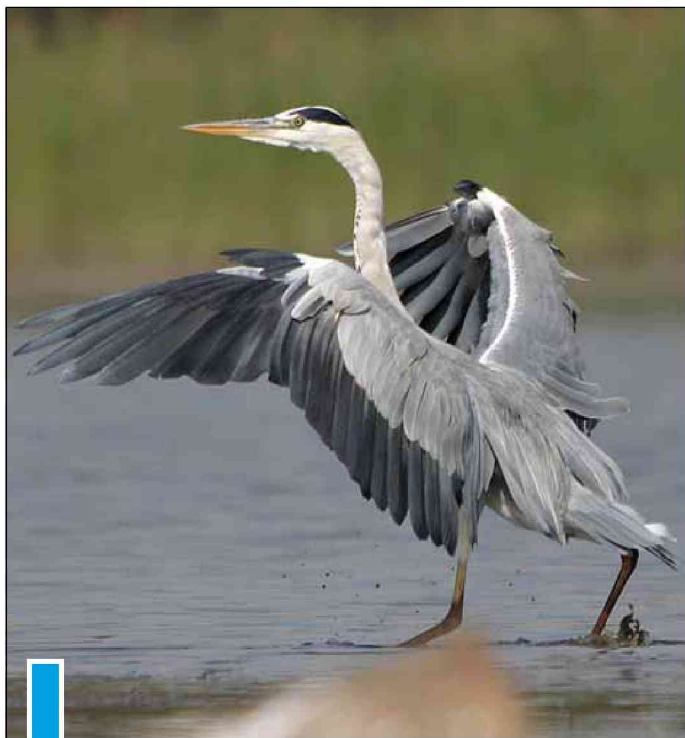
Своє гніздо пара мостить на заломках очерету, використовуючи різноманітні палички, стебла трав'янистих рослин, листя. У травні самиця відкладає від 3 до 5 блакитних яєць, які протягом місяця насиджують обидва птахи. Малюки ж починають вилуплюватися на 27–28 день насиджування. Пташенята інтенсивно харчуються, швидко ростуть і розвиваються. Молоді чаплі можуть літати вже у віці двох місяців. У цей час забарвлення молоді видається значно рудішим, ніж у дорослих птахів.

До вересня молодняк рудої чаплі набирається сили, необхідної для перельоту з Хмельниччини до Африки чи Південної Європи, де птахи проводять зиму.

ЧАПЛЯ СІРА (*Ardea cinerea*, серая цапля)

...Процес залицяння супроводжується іноді навіть купанням. Вода при цьому довкола сірої чаплі сіріє наче від пилу. Це пояснюється тим, що птахи не змащують пір'я жироподібною речовиною, а немов би «припудрюють».

Зустрічається на Хмельниччині в басейнах найбільших річок — Горині, Південного Бугу, Случі, Хомори, Дністра, Збруча, Смотрича і Ушиці, але тільки на тих ділянках, де є широкі заболочені заплави з пишним татарським зіллям, рогозою, очеретом, ряскою, білим лататтям. Облюбовує цей птах і зарослі ставки, водосховища, озера, стариці та болота. Чаплю сіру у таких місцях можна побачити біля зілля на мілководді, де вона подовгу нерухомо стоїть на одному місці, видивляючись дрібну рибу, земноводних, плазунів, комах і навіть деяких гризунів. Якщо чапля злякалась, то одразу злітає. У польоті її легко розпізнати — у неї шия зігнута подібно до літери «S». Рідко, але іноді подає і голос, який нагадує різке своєрідне каркання. Покружлявши у повітрі над своєю територією, птах тихо сідає на краю водойми.

Уважно розглядаючи сіру чаплю, можна побачити, що на голові від ока донизу у неї стирчить чорний пір'яний «чубчик». Голова, шия та низ тулуба видаються сірувато-білими, а верх тіла

повністю сірий, хоча крила наполовину чорні. Чапля має довгі дзьоб та ноги, які чомусь в одних популяцій наче бурі, а в інших переважно жовтуваті. Середня довжина крила у дорослого птаха сягає 490 міліметрів, а маса тіла не перевищує 1,7 кілограма. Цікаво, що самець і самиця мають однакове забарвлення, тому розпізнати їх дуже важко.

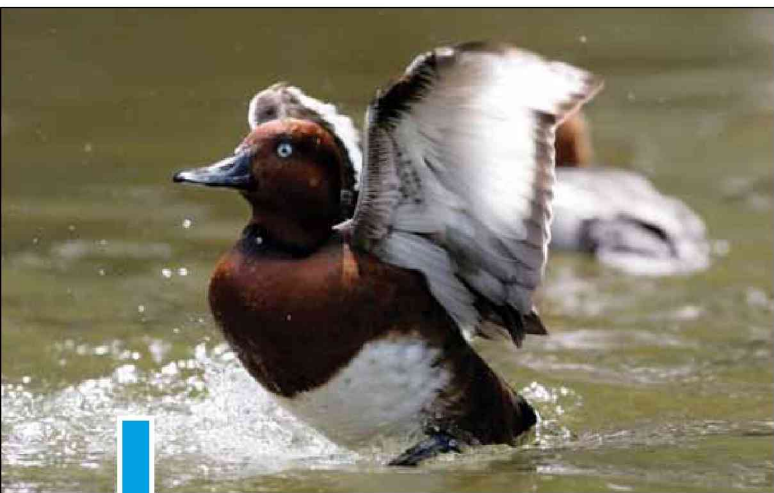
Прилітають на Хмельниччину чаплі сірі в березні, коли на водоймах ще іноді повністю не розтанув лід. Оселяються вони самотніми парами, хоча трапляються і невеликі колонії. Гніздовий період у них починається у квітні, коли чаплі поблизу води будують свої гнізда в очереті або рогозі на зламаних стеблах рослин. Але бувають випадки, що сіра чапля мостить гніздо й на високому дереві. У цей період птахи дуже активні, а процес залицяння супроводжується примітивними шлюбними іграми, і що особливо цікаво: вода при цьому довкола сірої чаплі сіріє наче від пилу. Це пояснюється тим, що птахи не змащують пір'я жироподібною речовиною, а немов би «припудрюють». «Пудру» вони беруть на грудях під пір'ям, де знаходяться пучечки дуже ламкого пуху. Саме він і є основним джерелом та матеріалом для догляду за пір'ям. Кінчики кожної пушинки при доторковій дзьоба немов розпадаються на дрібні рогові лусочки. Подібне присипання необхідне, аби у чаплі не злипалось пір'я від риб'ячого слизу. Причепурившись, сірі чаплі у травні паруються, і самиця відкладає в гніздо до п'яти зеленкувато-блакитних яєць.

Треба відзначити, що сірі чаплі дбайливі батьки: коли самиця стомилась сидіти на гнізді, зголодніла, то на кладку сідає самець. Він сидить до тієї пори, допоки не повернеться самичка. Птахи стежать за температурою у гнізді, буває, перегортають яйця. Насиджування триває до 27 днів, але перші пташенята можуть з'являтися й на 26 день. Малюки багато їдять, швидко ростуть і розвиваються, а в гнізді вони постійно «перемовляються». Їх «мова» нагадує своєрідне стрекотіння. Залишаються вони у гнізді до семи тижнів. Молодь видається зверху сірою, знизу білою з подовжніми темними плямами. Але навіть навчившись добре літати і полювати, вони, ведучи мандрівний спосіб життя, ще довго тримаються своїх батьків.

Чаплі сірі зимують у Південній Азії, Африці та Південній Європі.

ЧЕРНЬ БІЛООКА (*Aythya nyroga*, белоглазая чернеть)

...Якщо виникає небезпека, то чернь білоока одразу пірнає і пливе під водою в гущавину водних рослин, де і сидить, зачаївшись.

На Хмельниччині птах гніздовий і пролітний. Найчастіше зустрічається він у басейнах Горині, Хомори, Случа, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича та Ушиці. У заплавах річок із суходільними луками чернь білоока трапляється рідко: вона обирає для життя заболочені ділянки берега з невеликими старицями, порослими зіллям.

Такі умови є на водоймах Великої Березної Полонського, Грицева Шепетівського, Микулина Полонського, Влашанівки Ізяславського районів, Старокостянтинова, Кузьмина, Моньків, Митинців Красилівського, Летичева, Митківців Летичівського, Малашівців Хмельницького, Наркевичів Волочиського, Деражні та Чорнівців Городоцького. Щільність цього виду дещо вища на півночі і в центрі області.

У самця голова, шия, воло, передня частина тулуба та груди з обох боків каштаново-червоні. Дзьоб темно-сірий, широкий, очі білі, ймовірно звідси походить і видова назва птаха. Спина і крила видаються зверху темно-бурими, з оригінальними рудуватими крапочками. У цього птаха є наче облямоване темним пір'ям біле «дзеркальце», пера спини та плечі мають доволі світлі краї, а більша частина грудей та підхвістя білі, черево буре. Самичка відрізняється від самця тим, що у неї забарвлення голови дещо блідіше забарвлення ший, а воло буре. Ноги у черні білоокої короткі з перетинками між пальцями. Маса у середньому близько 600 грамів. Але трапляються окремі самці вагою 700 грамів.

Чернь білоока тримається переважно парами або невеличкими зграйками. Птахи дуже швидко плавають по воді, часто змінюючи напрямку руху. Якщо їх налякати, то важко злітають і летять дуже швидко, але доволі низько над водою: піднімаються вище лише щоб оминати зарості рогози чи очерету. Під час польоту на задній частині крил видніються білі плями. Сідають же на воду м'яко, без шуму, витягуючи вперед ноги і наче на лижах деякий час ковзають по воді.

У раціоні харчування переважають молоді стебла рослин і листки. Дістають вони різноманітне коріння з води. У другій половині літа і восени збирають насіння водяних рослин. Полую чернь білоока і на дрібних безхребетних тварин.

На Хмельниччину чернь білоока прилітає у першій половині березня. Ночують птахи у торішніх заростях очерету або рогози. Самці стають надмірно збудженими, часто видають у довкілля хрипле каркання. У гніздовий період чернь білоока розбивається на пари, які у заростях очерету, на заломках або купинах, на землі чи на очеретяному острівці, але обов'язково поблизу води зі стебел і листків торішніх рослин мостять гніздо, вистеляючи його пухом. Якщо дозволяє гніздова територія, то можуть збиратися й колонії черні білоокої.

У середині квітня самиця відкладає від 8 до 12 зеленкувато-білих яєць. Насиджує кладку виключно самиця — самець тримається поблизу у гущавині зілля. Пташенята починають вилуплюватися на 27 день. Вони добре бачать і здатні через певний час рухатися за матір'ю. Після вилуплення всіх малюків качка покидає гніздо і рушає по гніздовій території, обираючи щоденно іншу діляночку з достатньою кількістю корму. У цей час до родини приєднується і самець. Деякі самиці з малюками іноді повертаються до гнізда на ніч.

Пташенята стають дорослими приблизно через два місяці. У цей час вони дуже схожі на самиць, але у них на голові майже немає рудого кольору.

Чернь білоока відлітає з Хмельниччини до вирію у жовтні — листопаді. Зимують ці птахи у Південній Європі, Азії, Східній і Західній Африці.

ЧЕРНЬ ЧУБАТА (*Aythya fuligula*, хохлатая чернеть)

...Самичка контролює температуру всередині гнізда, занурюючи туди свій дзьоб. Якщо у кладці висока температура, вона перегортає яйця з центру, на край, а з краю — до центру.

Досить рідкісний птах на Хмельниччині, виявлений на прольоті та частково на гніздуванні. Навесні через територію області пролітає в березні—квітні, а восени — у вересні—листопаді. Під час перельотів чернь чубата іноді збирається на берегах Горині, Случі, Південного Бугу і Дністра, але у тих місцях, де широке русло річки та заболочені заплави з рясною водно—болотяною рослинністю. Лише незначна частина птахів залишається, а решта летить за своїм міграційним маршрутом. Трапляються ці птахи на Дністровському водосховищі, а також на водоймах поблизу Ярославки Летичівського, Кузьмина Красилівського, Великої Березної Полонського районів, Летичева та на водосховищі Хмельницької АЕС.

Чернь чубата — невелика качка, маса якої близько 900 грамів. Але деякі самці можуть важити і до одного кілограма. Селезні навесні та влітку забарвлені у чорний і білий кольори. Голова, спина, шия і воло чорні з гарним фіолетовим відтінком, черево та боки білі. Ноги короткі з довгими пальцями та широкими перетинками. Ознакою виду є те, що самці на голові мають довгий «чубчик». Цікаво, що самиці і самці в осінньому вбранні не чорні, а сірувато—бурі. На Дністровському водосховищі навесні чернь чубата тримається зграями, а ближче до гніздового періоду птахи розбиваються на пари.

Навесні птахи споживають молоді зелені пагони, стебла і листки, у середині літа переходять на часткове споживання насіння різноманітних водяних рослин. Вранці та увечері чернь чубата на мілководді вишукує личинок комах, молюсків і навіть ловить дрібну рибу. У разі небезпеки птахи пірнають і під водою пливуть

до заростей зілля, де зачаївшись на деякий час, сидять, поки не зникне з поля зору хижак або мисливець. Потім птах довго не повертається до того місця, де його налякали.

Коли самець спілкується із самичкою, то він видає тихі звуки, які лунуть як «глю—глю—глю», «глю—глю—глю» або «курлюк—рлюк», «курлюк—рлюк»..., а самичка йому досить хрипло відповідає «керр—керр—керр», «керр—керр—керр»...

У черні чубатої гніздовий період на Хмельниччині триває іноді з кінці травня до початку липня. Гніздо ці птахи мостять на землі. У кладці буває від 8 до 11 білих з оливковим відтінком яєць. Пташенята у черні чубатої вилуплюються з відкритими очима і пухом на всьому тілі і вже через деякий час покидають гніздо та прямують за батьками.

У перші дні життя малюки потребують охорони, обігріву та годування. У разі небезпеки качка—мати подає сигнал тривоги, після якого пташенята замирають і приचाюються до тих пір, поки не мине загроза. Через певний час молодь стає схожою на самичку, але нижня частина грудей і черево не білі, а з бурими красивими плямками.

Чернь чубата з Хмельниччини починає відлітати зазвичай в жовтні, але деякі особини покидають край і у листопаді. Птахи під час міграції орієнтуються вдень за положенням сонця над горизонтом, а вночі за розташуванням сузір'їв на небі. Не виключено, що птахи в якості орієнтирів використовують і великі річки, і гірські хребти, і берегову лінію морів.

Зимує чернь чубата у Західній і Південній Європі, Східній Африці та навіть у Південній Азії. У теплі зими деякі птахи залишаються зимувати поблизу узбережжя Чорного моря. Чернь чубата — мисливський птах, але в області його потрібно охороняти, особливо на місцях гніздування. Тоді, ймовірно, чисельність популяції зросте, а вид почне займати нові водойми, найбільш сприятливі для його життя на Хмельниччині.

ЧЕЧЕВИЦЯ ЗВИЧАЙНА ((*Carpodacus erythrinus*, обыкновенная чечеви-

...Особливістю поведінки чечевиці звичайної є те, що навесні ці птахи тримаються переважно парами, але в середині та кінці літа збираються у невеличкі зграйки. Проте деякі особини не приєднуються до зграйок і харчуються поодиночі.

На Хмельниччині можна побачити переважно на півночі та в центральній частині. Найбільша щільність цих птахів спостерігається в Ізяславському, Славутському, Шепетівському, Старокостянтинівському, Хмельницькому та Летичівському районах. Чечевиця звичайна тримається переважно лісових галявин, вирубок, заплавлених болотистих луків з чагарниками, садків, але завжди поблизу води. На півдні області зустрічається дуже рідко.

У самця чечевиці звичайної голова, шия і груди червоні, спина бурувата, а черевце біле. Крила і хвіст видаються також бурими. Для цього виду характерний статевий диморфізм, бо самички зверху бурувато-сірі, з оригінальними продовгуватими плямами. Самиці на голові і грудях не мають червоного кольору. Низ їх тіл

видається брудно-білим з темними позовжніми штрихами на грудях.

Прилітають на Хмельниччину чечевиці з вірою пізно: у кінці квітня чи навіть на початку травня. Виснажившись після довгого перельоту, птахи інтенсивно вишуковують торішнє насіння дикорослих рослин. Але як тільки з'являються комахи, чечевиці починають харчуватися ними. У липні-серпні споживають і дозрілі ягоди.

Коли спостерігаєш за чечевицею звичайною у лісі або парку, то можна помітити, що самець, знаходячись на гілці дерева за кілька сантиметрів від самички, закидає голову та настільки витягує вгору шию, що на ній добре проглядається шкіра під пір'ям. У цю хвилину птах піднімає хвіст догори, крила немов би тремтять, повністю розпрямлені та трохи підняті. Цікаво, що через певний час самець енергійно тріпоче крилами, розкриває дзьоб, починає видавати тихий щебетливий звук, повільно і плавно погойдуючи з боку в бік дуже витягнутою шиєю. У момент найбільшого збудження птах щебече: «фі-тю-фі-тю-фітіу», «фі-тю-фі-тю-фітіу». Так самець залицяється до самички. Коли ж розшукує її, то подає позивні звуки - «чссю», «чссю», «пліт-пліт», «пліт-пліт»...

Після залицань самця до самички пара на великому дереві або куці будує свою «оселю», яка видається не дуже міцною, бо слабко сплетена зі стебел трав і корінців. У середині червня самичка відкладає до гнізда від чотирьох до шести зеленкувато-блакитних з бурими цятками яєць. Насиджує кладку виключно самиця, а самець у цей час тримається десь поблизу. Насиджування триває два тижні, але малюки починають вилуплюватися вже на 13 день насиджування. Пташенята чечевиці звичайної з'являються на світ доволі кволими та слабкими і тому більше двох тижнів залишаються в гнізді. У цей час батьки невтомно носять їм комах, яких малюки їдять дуже багато. Проте час від часу просять вони і рослинну їжу — молоді листочки, насіння. Підрісши і набравшись сил, молодь стає схожою на самиць, але відрізняється від них тим, що верх тіла дещо темніший, і до того ж тулуб вкритий темними позовжніми плямами. Під кінець літа молодь і їх батьки тримаються родинами.

З Хмельниччини перші групи чечевиці звичайної відлітають у кінці серпня, а останні — у вересні. Зимують вони у Малій і Південній Азії.

Взагалі цих птахів необхідно охороняти не лише тому, що вони у нас нечисленні, але й тому, що чечевиці звичайні знищують насіння бур'янів, велику кількість шкідливих комах. Вони ж входять до ланцюгів живлення інших видів тварин. І, звичайно ж, належать до гарних декоративних птахів, що прикрашають Подільський край.

ЧИРЯНКА ВЕЛИКА (*Anas querquedula*, чирок-трескунок)

...Коли самичку на гнізді знайде людина або якийсь хижак, то качка зривається з місця в останню мить, удаючи, що у неї зламане крило, і намагаючись відвести від кладки непроханих гостей.

Невеличка качка, яка на Хмельниччині, найчастіше зустрічається на зарослих ділянках середніх і малих річок, стариць, ставків, водосховищ, каналів, боліт і струмків. Цей птах облюбовував басейни річок Горині, Хомори, Случі, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича і Ушиці. Та найбільше полюбає чирянка велика водойми поблизу Нетішина, Ганнополя, Мирутина, Хоровця Славутського району, Понінки, Великої Березної, Браженець, Онацьковець Полонського, Влашанівки і Мякот Ізяславського району, Грицева та Теофіполя. У центрі Хмельниччини цього птаха можна побачити на водоймах Старокостянтинова, Кульчина, Кузьмина, Олексіївки, Старої Синяви, Летичева, Митківців, Митинців, Малашівців, Бронівки, Хмельницького, Деражні, Михайлівки, Городка. Оселяється він і на півдні області — на зарослих ділянках великих і малих річок, ставках Абрикосівки, Слобідки—Балинської, Красноставців, Суржі та Зеленчого. Та все-таки умови для життя чирянки великої більш сприятливі на півночі та в центральній частині області. Адже південні райони Хмельниччини мають менше водойм та боліт, тому південніше Ярмолинець щільність цього виду дещо знижується, знову зростаючи в басейні Дністра.

Самець чирянки великої має коричневу голову. Від ока по боках шиї є біла смуга, воло та верхня частина грудей жовто-бурі з оригінальними чорними плямами. Нижня частина грудей, а також черево, видаються білими. Верх тулуба — спина, поперек і надхвістя — сіро-бурі з виразними світлими облямівками на пір'ї. Цікаво, що покривне

пір'я крила на яскравому світлі здається блакитно-сірим. Коли уважно придивитися до птаха, то можна побачити, що він має так звані зелені «дзеркальця» з красивим металічним блиском. Самички чирянок великих забарвлені менш яскраво: зверху вони темно-бурі, а низ тіла білуватий, з дрібними бурими плямами. Не мають вони на крилах і характерного для самців «дзеркальця».

Цікаво, що після линяння, а це трапляється у другій половині літа, самці вбираються у новий «одяг» і стають схожими на самиць. Ці качки мають у середньому масу до 450 грамів, але окремі самці можуть досягати ваги і 600 грамів. Саме ця обставина робить чирянку велику цінним мисливським птахом.

На Хмельниччину цей пернатий прилітає в кінці березня — на початку квітня. У цей час тримаються вони переважно відкритих водойм. Загалом це денний птах, а тому дуже обережні. У їх живленні влітку переважає виключно тваринна їжа. Особливо полюбують вони різноманітних молюсків, дрібну рибу, але можуть харчуватися зеленими частинами рослин, їх насінням.

Гніздовий період у чирянки великої розпочинається у квітні. У цей час самці літають зі своєрідним «тріском» — лунким «керр-керр», «керр-керр»... Гніздо пара влаштовує у траві, як правило, неподалік від водойми, вистеляючи його пухом. Окремі пари будують «оселі» на горбиках серед зілля, майже не маскуючи їх. У травні самиця відкладає до десяти жовтуватобілих яєць. Насиджує їх виключно самичка. Цей період триває майже 24 дні, але перші малюки за сприятливих умов деколи з'являються вже на 22 день насиджування.

Малюків мати водить по гніздовій території. У цей період пташенята багато їдять. Харчуються вони дрібними комахами, шукають маленьких молюсків, ласують зеленню. Пташенята дуже швидко бігають, проявляють неабияку активність. У разі небезпеки можуть завмирати, якщо знаходяться на суходолі. А коли на воді, то пірнають. Через певний час молодь стає схожою на дорослих. Але молоді самиці все-таки мають «дзеркальце», хоч воно й не таке яскраве, як у самців.

У кінці липня — на початку серпня молоді чирянки великі вже починають літати. З Хмельниччини ці птахи відлітають переважно у вересні. Але останні групи цих пернатих можна побачити ще й у жовтні. Зимують вони переважно у Північній Африці та Південній Азії. У теплі зими окремі групи залишаються і в Південній Європі.

ЧИРЯНКА МАЛА (*Anas crecca*, чирок-свистунок)

...Особливістю цих пернатих є те, що вони пари утворюють на зимівлях. Однак й після прильоту іноді можна спостерігати токування самців біля своїх самиць.

Одна з найменших качок Хмельниччини. Самці важать 250–450, самиці — 200–400 грамів, довжина тіла складає 34–38, а розмах крил 58–64 сантиметри. Від інших качок відрізняється не лише тим, що має на крилі яскраве зелене дзеркальце, але й самі крила у неї найвужчі і найгостріші зі всіх річкових качок, що відповідно забезпечує цим пернатим найшвидший політ. Літає чирянка мала безшумно, часто та різко змінюючи напрям польоту, що видно її зі спини. До того ж і з води, і з суші може злітати майже вертикально, що дає їй можливість відвідувати навіть найменші озера, густо зарослі водяною рослинністю, а також харчуватися у затоплених лісах.

У шлюбному оперенні забарвлення самця дуже яскраве: його голова, горло і верхня частина ший спереду рижувато-коричневі. Голова з боків синювато-зелена з мідним відтінком. Передня частина спини і боки сірі з чорними поперечними рисочками, а інша частина спини бурувато-сіра. На крилах у них двоколірні дзеркальця: зовні бархатисто-чорні, з середини — яскраві металічно-зелені. Воло і верхня частина грудей з невеликими бурувато-чорними плямами. Інші частини низу тіла забарвлені у білий і світло вохристий кольори. Самиця має дещо скромніше забарвлення.

На Хмельниччину чирянки малі прилітають на початку березня, тримаючись на прольоті зграями в кілька десятків птахів.

Гнізда влаштовують на берегах водойм у місцях, де є гарні укриття — чагарники, густа трава, купини водяних рослин. Проте іноді трапляються вони й досить далеко від водойм — біля невеликих лісових калюж, що до часу перельоту висихають. Гнізда мають вигляд ямки з досить примітивною вистилкою із сухих тонких стебел. До кінця насиджування в ньому з'являється валик з темного пуху. Гніздо має у діаметрі 14–18 сантиметрів та лоток глибиною близько 10 сантиметрів. Відкладати яйця самиця розпочинає одразу ж після прильоту. Повна кладка складається з 8–11 білих чи злегка жовтуватих яєць. Насиджує лише самичка. Самець у цьому процесі ніякої участі не бере. Як тільки самиці сядуть на яйця, селезні залишають їх, збираються в зграйки і рушають до місць линяння. Це пересування іноді виглядає як справжній проліт. На водоймах, де є густі зарості, збирається велика кількість селезнів, до яких приєднується також частина самиць, що залишилися без пари.

Перші виводки пуховичків можна помітити наприкінці травня — на початку червня. Вони значно самостійніші за пташенят інших качок. З першого ж дня життя чудово пірнають і добре бігають по землі. Проте з часом вони втрачають здатність до пірнання. Ростуть малюки чирянки малої досить швидко і вже в місячному віці стають на крило. З цього часу виводки перелітають з водойми на водойму, збираючись у великі зграї.

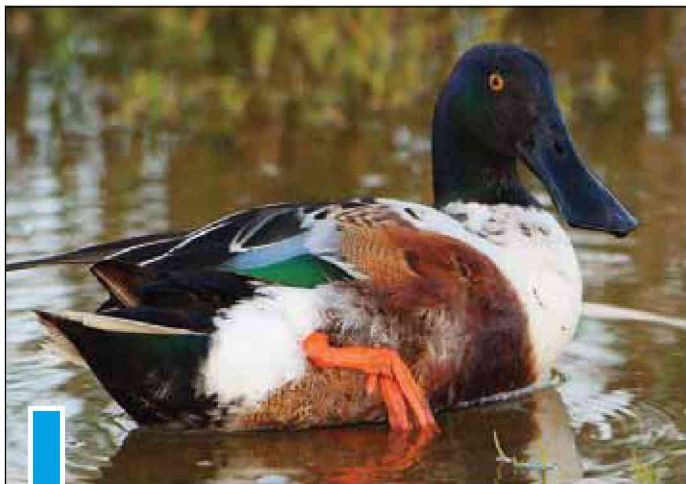
Харчуються пернаті як рослинами, так і тваринами. До складу рослинних кормів входять насіння і зелені частини різних водяних рослин, до складу тваринних — різноманітні водні безхребетні.

Осінній відліт у різних частинах області проходить з середини вересня до кінця жовтня. Проте окремі зграйки ще можна побачити й на початку листопада. Зимують в Західній Європі, Середземномор'ї та на півдні Азії.

ШИРОКОНІСКА (*Anas platyrhynchos*, широконоска)

...На відмілинах вони так опускають голову і шию у воду, що тулуб стає вертикально, наче поплавки. Так пернаті добувають їжу з дна, проціджуючи воду дзьобом.

Качка, яка на Хмельниччині зустрічається в басейні Горині, Хомори, Случі, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича і Ушиці. Птах цей нечисленний, тому трапляється окремими парами або родинами. Лише під осінь на відкритих плесах водойм можна побачити невеликі зграйки. Зазвичай широконоска тримається широких заболочених заплав річок, оминаючи суходільні ділянки луків. Часто поселяється і на зарослих рослинністю ставках, водосховищах, озерах, старицях, а також на великих болотах, тому частіше трапляється на півночі і в центрі області.

Голова і шия у широконосики чорні, із своєрідним зеленим відблиском. Дзьоб теж чорний, дещо довший за голову, з розширеним кінцем. Спина та задня частина біля хвоста видаються виразно чорними. Крила сірі, з пасмами білого і блакитного пір'я та зеленими «дзеркальцями». Груді у цього птаха білі, а черево і боки каштанові, ноги оранжеві. Цікаво, що з другої половини літа самці і самички широконосики, линяючи, стають буро-рябими із красивою сіро-блакитною смужкою на крилах. Маса дорослих птахів не перевищує 800–900 грамів.

Найчастіше широконоску можна побачити на Дністровському водосховищі, на ставках біля Новоставців Білогірського району, Кузьмина Красилівського, Великої Березної Полонського, Ганнополя, Мирутина, Улашанівки, Нетішина Славутського, Мислятина Ізяславського, Малашівців, Хмельницького районів, Летичева та Деражні. Окремі пари іноді й родини зустрічаються

і на невеличких водоймах, якщо там є можливість їх часткового усамітнення і уникнення зустрічі з людиною. Це головна умова, за якою ці птахи обирають місце для гніздування.

На водоймі широконосики поведуть себе доволі спокійно: повільно плаваючи, постійно озирваються навколо. Харчуються ж широконосики личинками водяних комах, молюсками, ракоподібними, інколи збирають комах, які під час невдалого польоту впали у воду.

Весною на Хмельниччині широконосики з'являються, як правило, у квітні, коли на болотах і луках уже квітнуть трави. Самці, обравши ділянку для гніздування, видають глухі звуки — «кхо-кхо-кхо», «кхо-кхо-кхо», «кхо-кхо-кхо», запрошуюючи подруг до будівництва «оселі». Самички ж відповідають їм тихим кряканням. Самець, знайшовши свою пару, довго плаває з нею, показуючи найбагатші кормові ділянки для харчування майбутнього потомства. Парування у цих птахів може відбуватися як на суходолі, так і на воді. Одразу після парування самичка мостить гніздо в густій траві, вистеляючи його пухом. У другій половині травня вона відкладає від семи до одинадцяти жовтуватих із зеленкуватим відблиском яєць. Насиджує яйця виключно самичка протягом 24 днів, а самець у цей час усамітнюється. Перші каченята починають вилуплюватися вже на 22 день насиджування. Вони добре сформовані, мають відкриті очі. Як тільки обсохнуть, уже здатні ходити за матір'ю. Тому у гнізді матері спокою не дають.

Коли пташенята всі вилупилися, самиця разом із самцем веде їх по гніздовій території. Вони вчать каченят, як потрібно добувати їжу, як берегтися від небезпеки. У разі появи в небі хижака птаха, від самички чи самця лунає сигнал тривоги і пташенята миттю ховаються в зіллі чи завмирають під якимось укриттям. Після відльоту хижака лунає сигнал збору, і малюки повертаються до батьків. Якщо ж хижак на відкритій воді застає виводок зненацька, то пташенята і батьки пірнають під воду та плывуть у зарості очерету або рогози. Так ці птахи рятуються від своїх одвічних ворогів. Коли молоді птахи піростають, то стають темно-бурими, з вохристими облямівками пір'я. Забарвлення верхньої частини тулуба, шия та боки стають виразно вохристі, з оригінальними бурими плямами.

У вирій молоді і дорослі птахи вирушають у вересні-жовтні. Їх у цей час можна побачити під час польоту в небі або на відкритій воді великих водойм. Широконоски вважаються цінними мисливськими птахами. Але на території Хмельниччини полювання на них заборонено.

ЩЕВРИК ЛУЧНИЙ (*Anthus pratensis*, луговой конек)

...Місцем злету і посадки завжди служать верхівки куща чи деревця, а то й просто купина (на болоті). Особливістю щеврика лучного є те, що він дуже рідко сідає на гілки великих дерев.

Помічений на Хмельниччині на прольоті та у гніздовий період. Але місць гніздування не виявлено. Це маленька пташка довжиною 160 міліметрів і масою 16–17 грамів. Він так схожий на щеврика лісового, що здалеку за зовнішніми ознаками їх відрізнити майже неможливо. Але груди у щеврика лучного без вохристого відтінку, ноги бурі, верх темно-сірий, кіготь заднього пальця майже прямий. Харчується переважно комахами, але іноді споживає і дрібних хробаків.

Зустрічається птах по торф'яних купинястих, трав'яних і мохових болотах з окремими деревцями чи кущиками та по вологих і сирих луках, де нерідко гніздиться ціла колонія. На місцях гніздування щеврики лучні з'являються досить рано — на початку квітня — і відразу ж стають дуже помітними, адже самці здійснюють токові польоти, які супроводжуються співом.

Пісня його нагадує спів щеврика лісового, але менш мелодійна. Вона складається з декількох щебетливих строф, що досить квапливо виконуються одна за одною. Пісня може бути передана складами «вітте-вітте-вітте-віт-цік-цік-юк-юк-юк...» із кінцевою трелькою — «тірр...» Ці склади різноманітно модулюються, в окремих співаків іноді ніби «пульсують», нагадуючи за по-

будовою свистіння щеврика лісового. Закличний крик також досить схожий на сигнал щеврика лісового, але він дуже часто повторюється і перетворюється в протягливу трельку.

За своїм характером і звичками щеврики лучні відрізняються від лісових. Вони у придатних місцях гніздяться колоніями, а восени збираються у великі зграї. Це рухливі пташки: швидко дрібчучи ніжками, вони бігають по землі серед трави, трусять хвостом і рвучкими рухами скльовують комах. Із землею пов'язане все їхнє життя: на землі пернаті харчуються, у траві відпочивають і гніздяться.

Для побудови гнізда, крім сухих стеблинок, використовують мох, зібраний поблизу, а для внутрішньої вистилки — волос і тонкі корінці. Гніздо розміщують де-небудь на купині чи на сухій ділянці в заглибленні землі, серед трав'янистих рослин під кущиком чи каменем. Воно являє собою пухку будівлю діаметром 70–80 міліметрів і глибиною лотка 40–50 міліметрів.

Яйця довжиною близько 19 міліметрів здебільшого темні від густих сіро-бурих цяток. В другій половині квітня можна зустріти гнізда з 4–5 яйцями. Насиджування триває 13–14 діб. У середині травня з'являються пташенята, які через два тижні залишають гніздо. У червні-липні відбувається друга кладка з 3–4 яєць. Другий виводок затягується навіть до серпня. Але з другої половини літа уже можна спостерігати зграйки, що залишили гніздові місця. Вони з'являються на купинястих луках, жнивних полях та інших відкритих місцях. З жовтня майже всюди починається проліт щевриків з півночі. Зграйки летять вранці (а іноді й вночі) з характерним писком. На ночівлі зупиняються на полях, пустирях чи просто у бур'янах. У цю пору вони дуже обережні і не підпускають близько до себе людей.

Зимують щеврики лучні у Північній Африці, у середземноморських країнах, на півдні Європи й у Криму.

БДЖОЛОЇДКА ЗВИЧАЙНА (Merops apiaster, золотистая шурка)

...Під час їх польоту впадає у вічі, що крила у них довгі, гострі, хвіст посередині має подовжене пір'я.

Гніздовий і перелітний птах, який на Хмельниччині є не дуже численним. Щільність його вища на півдні і в центральній частині області. Значно рідше цей пернатий трапляється на півночі. Для життя обирає ділянки великих і малих річок, де є яри та придатні для гніздування берегові урвища. Побачити цих птахів можна не тільки на луках, але й над полями, коли вони полюють на комах. Загалом же вони надають перевагу відкритим ландшафтам, тримаючись переважно невеликими зграйками.

Коли розглядаєш у бінокль бджолоїдку звичайну, то добре видно, що це невеликий птах розміром із шпака. Маса його не перевищує 80 грамів. Голова невелика, дзьоб тонкий і відносно довгий, боки голови біля очей і воло мають чорну смугу, горло здається яскраво-жовтим, верх тіла коричнево-рудий, з оригінальними жовтими плямами на плечах. Кінці крил і хвіст зелені, надхвістя, покривне пір'я хвоста і низ тіла блакитно-зелені. Ноги короткі, але досить міцні з чітко вираженими кігтками на пальцях.

Для цих пернатих характерний статевий диморфізм, бо самички дещо відрізняються від самців. Вони забарвлені не так яскраво і добре помітно, що у них зеленкуватий відтінок пір'я на спині, а центральне стернове пір'я значно коротше, ніж у самців. Політ маховий чергується з ширяючим.

Цікаво, що при маховому польоті у бджолоїдки звичайної значна частина енергії витрачається м'язами на створення сили тяги, а підйомна сила виникає завдяки поступовому руху. Орнітологи розрізняють два головних способи махового польоту — пропелерний та вібраційний. У бджолоїдки звичайної, ймовірно, пропелерний політ, бо

крило у них функціонально неоднозначне по довжині, воно створює тягу та є поверхнею, що несе. Птах махає крилами з невеликою амплітудою, опускаючи їх дещо повільніше, ніж піднімаючи. Ширяючий політ бджолоїдки використовує над полем або луками. Такий політ дозволяє своєчасно помітити здобич. У раціоні живлення бджолоїдки переважають комахи, що літають. Серед них найбільше перетинчастокрилих — бджіл, джмелів, їздців, пильщиків і навіть мурашок.

Прилітає на Хмельниччину з вирію бджолоїдка звичайна в кінці квітня або на початку травня. Про своє прибуття птахи повідомляють піснею — «кюрю, кюрю...», що нагадує рюкання, яке вдається почути, коли птахи у польоті чи сидять на дротах, сухих гілках дерев.

З початком гніздового періоду ці пернаті невеличкими зграйками селяться у ярах і на берегових урвищах. Цікаво, що гніздо самичка бджолоїдки звичайної влаштовує в норі, яку викопує до 1,5 метра завглибшки. У деяких пар трапляються нори набагато глибші. У кладці буває від 6 до 8 білих яєчок. Не зважаючи на те, що копає нору лише самичка, у насиджуванні яєць, яке триває 20 днів, періодично бере участь і самець. Малюки вилуплюються кволими, слабкими, тіло у них погано вкрите пухом, вони сліпі і нічого не чують. Правда, з першого дня постійно просять їжі, і батьки ледь встигають носити їм корм. Молоді птахи покидають гніздо через місяць. У цей час вони відрізняються від своїх батьків тим, що у них досить добре помітний буруватий відтінок тіла, на волі немає чорної смуги, а центральне стернове пір'я не видовжене.

З Хмельниччини бджолоїдки звичайні влітають у теплі краї з кінця серпня до кінця вересня. Зимують вони в Аравії, Африці та Індії.

БОРИВІТЕР СТЕПОВИЙ (Cerchneis paumanni, степная пустельга)

...Помітивши, до прикладу, мишу, боривітер, немов метеор, падає на землю, мить — і здобич у його цупких кігтях.

Його можна побачити навесні: у повітрі наче висить на одному місці птах, голова якого зажди спрямована проти вітру. Створюється враження, що боривітер степовий не кориться вітрові, а, щоб утриматися на місці, зависає, як флюгер. Саме тому й отримав він таку назву — боривітер. На Хмельниччині це залітний пернатий, якого частіше можна побачити в центрі та на півдні області.

У боривітра степового голова, хвіст і частково крила сірі, а кінці крил і хвіст виразно чорні. У дорослого самця спина яскрава, рудувато-коричнева, без плям, а низ тулуба рудувато-білястий і вкритий красивими дрібними цяточками. Самичка здається іржасто-бурою. Зверху в неї є поперечна смугастість, яка добре помітна на спині та хвості. В її оперенні нема сірого кольору. Ноги у птахів короткі, пальці закінчуються довгими, загнутими, гачкоподібними світлими, немов жовтуватими кігтями. Це одна з основних видових ознак цих пернатих.

Якщо доведеться спостерігати за птахами, що летять, то може скластися враження, ніби вони «трясуться». Відбувається це від надмірного тріпотіння крилами. Трапляється це навесні перед гніздовим періодом. Якщо ж пернаті сидять на стовпах, дротах, скиртах або на верхніх гілках дерев, то вони схожі на стовпчики. Під час польоту від боривітра степового часто лине високих тонів скигління, яке нагадує дзвінке — «клі-клі-клі», «клі-клі-клі»...

У раціоні живлення переважають різноманітні великі комахи — зелений і сірий коники, вовчок або капустянка, цвіркун польовий, сарана перелітна. Але ці пернаті із задоволенням ловлять ящірок і гризунів. Полюють вони й на невеличких птахів. Прилітає боривітер степовий з вирію у кінці квітня — на початку травня.

Поодинокі пари боривітрів займають споконвічні батьківські території, на яких вони з'явилися на світ. Степові боривітри мостять свої гнізда на горбах, глинистих кручах, у дуплах дерев, на старих скиртах, а деякі пари оселяються у покинутих гніздах воронових і навіть у норах. Але дуже рідко облаштовуються на закинутих людиною будівлях.

У середині травня самичка відкладає від чотирьох до шести світло-коричневих з темними плямами яєць, які насиджують обидва птахи. Правда, самичка проводить набагато більше часу на кладці. Період насиджування яєць триває 28 днів, після чого у дорослих розпочинається гаряча пора. Вполювавши полівку батько повертається до гнізда. Самичка, розриваючи гризуна на шматки, дає по черзі ненажерливим малюкам. «Пуховички» лише встигають розкривати свої дзьобики. Майже місяць доглядають дорослі боривітри своє потомство. Згодом молодь стає схожою на самиць. І хоч молоді птахи продовжують триматися батьків, вони самостійно полюють, не лише на комах, але й на полівок та мишей.

На зимівлю боривітри степові починають відлітати в кінці серпня. Зимують вони в Африці та Аравії, але деякі летять аж до Індії.

ВІВСЯНКА ЗВИЧАЙНА (*Emberiza citrinella*, обыкновенная овсянка)

...Коли вівсянка знайде на полі чи на луках корм, то обов'язково покличе інших.

Красивий птах, що рівномірно поширений по території Хмельницької області. Найчастіше зустрічається на відкритій місцевості — полях, луках, рідше в садах і на лісових галявинах. Це осілий вид, який лише у холодні зими перекочує на південь: тому взимку вівсянку звичайну іноді можна побачити біля людських осель.

У цього птаха верх голови, боки, вуздечки, горло, черево та підхвістя жовті. Спина видається сірою, з характерними повздовжніми темними плямками. Поперек і надхвістя іржаво-світло-бурі. Для вівсянки притаманний статевий диморфізм: самиці дещо відрізняються від самців. Вони по боках більш смугасті та не такі яскраві. Маса вівсянки звичайної не перевищує 32 грамів.

Пісня вівсянки звичайної будується за одним принципом: вона складається з одноманітних елементів, які звучать один за одним, та закінчується вже більш тривалим елементом — «ті-ті-ті-тііі». Ці птахи періодично видають звуки — «цик», «цик», «цик», а в польоті можна почути — «цикцюрр», «цикцюрр». Вцілому пісня самців видається коротенькою, але доволі дзвінкою. Від них лине неповторне «зі-зі-зі-зію-зю», «зі-зі-зі-зію-зю» або «ці-ці-ці-ці-зііі». У вівсянки звичайної є сигнали злітання, посадки, залицання або ж пов'язані з їжею. Від молодих птахів іноді вдається почути сигнали заклику, небезпеки та канючення. До 14 категорій сигналів нараховують орнітологи у цих пернатих.

Живляться ці птахи в теплий період року винятково комахами, а у холодну пору переважно насінням трав'янистих рослин. Взимку деякі зграйки тримаються поблизу господарств, де є

коні, бо вівсянки звичайні з їхніх екскрементів часто вибирають неперетравлене зерно. Вівсянки, побачивши хижого птаха, оголошують тривогу спеціальним сигналом. Крики лиха дуже схожі у багатьох птахів, і тому вони швидко дізнаються про небезпеку. У лісопосадках вони часто поїдають посіяне насіння сосни, липи, ялини та деяких інших дерев.

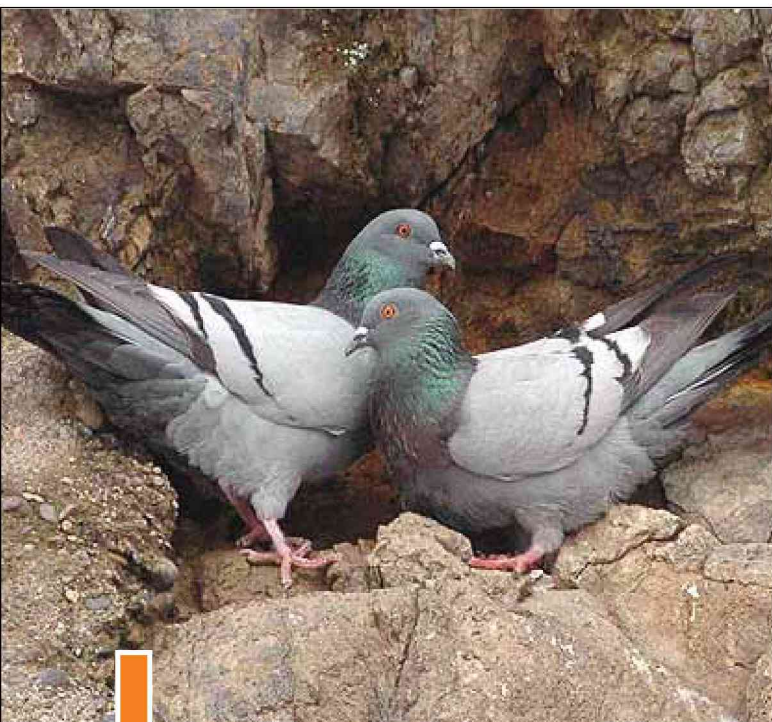
До місць гніздування на Хмельниччині ці пернаті повертаються ще у березні. Гніздовий період характеризується численними ритуалами. Утворення пар не означає кінця залицанням. Виявляючи самицям увагу, самці поведуться збуджено, приймають найрізноманітніші пози. Гнізда вони будують в ямках на землі, вимощуючи їх стеблами різноманітних трав і обов'язково кінським волосом. Зазвичай у цих птахів буває дві кладки: перша на початку травня, друга — у червні. Перша, повна кладка найчастіше складається з п'яти яєць.

Вівсянки дбайливі батьки, бо пташенят протягом двох тижнів по черзі насиджують обидва птахи. Малюки ж починають вилуплюватись на 12 день насиджування. Ростуть вони швидко. І хоч з'являються на світ досить слабкими, та в гнізді залишаються тільки два тижні. Згодом пташенята вбираються в пір'я, бігають, вчать-ся полювати на комах. Молоді птахи схожі на самиць, але мають ще виразнішу смугастість. У кінці серпня вівсянки звичайні збираються в чималі зграйки й починають кочувати на південь області. Вцілому ці птахи корисні для сільського і лісового господарства, бо знищують чимало шкідливих комах, а самі входять в ланцюги живлення інших видів. До того ж вони досить гарно співають. На теренах Хмельниччини вид потребує охорони, особливо в період розмноження.

ГОЛУБ СИЗИЙ (Columba livia, сизый голубь)

...Самиця сизого голуба відкладає лише два білих яйця, але на рік у них буває до трьох кладок.

Осілий вид, який доволі рідко зустрічається на Хмельниччині. Поселяється цей птах у кам'яних будівлях, де людина майже не мешкає. Іноді він облюбовує закинуті колодязі, якщо між їх кругами є чималі щілини. Раніше на Хмельниччині стіни колодязів викладали з каменю: з часом там утворилось багато пустот. Саме в таких широких колодязях поселяється по декілька родин. Не виключено, що ці птахи поселяються в пустотах скель та крутих обривів у Товтрах. Напівдикі голуби, які масово зустрічаються в містах і селах, за зовнішнім забарвленням, поведінкою теж схожі на голуба сизого, як і нащадки свійських голубів, які здичавіли.

Справжній дикий вид голуба сизого має масу до 300 грамів. Голова невелика з коротеньким дзьобом і виразними очима, тіло струнке сизо-сірого кольору, з металічним зеленим і пурпуровим блиском на боках. Особливо це добре видно на задній частині шиї та волі. Коли розглядаєш птаха, то помітно, що на крилах у нього ідуть дві темні смужки, які продовжуються на хвості. У дорослих птахів поперек і нижня частина спини видаються білими. Завдяки своєму забарвленню ці птахи

досить вдало маскуються у тому середовищі, де вони живуть.

Сизі голуби мають унікальну здатність передчувати землетруси. Такого висновку дішли китайські вчені після багаторічних спостережень. Ця їхня особливість пов'язана з надзвичайною чутливістю м'язів ніг. Вчені пояснюють це тим, що протягом тисяч років голуби рятувалися, зачувши найменші коливання дерев, які створювали хижаків, що підіймалися стовбуром.

У раціоні живлення сизих голубів переважає насіння як культурних, так і диких рослин. Харчуються вони ягодами, листям, зеленими стеблами та навіть бульбами.

Ці птахи тримаються парами, але інколи їх можна побачити й у зграйках. Коли настає гніздовий період, то самець і самиця дещо усамітнюються, воркують, більше приділяючи увагу одне одному. Обидва птахи беруть участь у побудові гнізда, проте самиці тут належить роль керівника.

Вперше ці птахи відкладають яйця в кінці березня, вдруге — у кінці травня, а втретє — у липні. Всі три кладки переважно успішні: пташенята з'являються на світ здорові, швидко ростуть і розвиваються. Значною мірою це зумовлено тим, що голуби годують малюків так званім «пташиним молоком»: у спеціальних залозах вола утворюється піниста білкова маса, відригуючи яку, батьки годують пташенят.

Малюки в цих птахів вилуплюються безпорадними: у них закриті очі та вушні отвори, тіло де-не-де вкрите рідесеньким пушком. Пташенята кволі і не можуть триматися на ногах. Батьки обігривають їх і стежать за чистотою у гнізді. Коли молодь покидає гніздо, то забарвлення їх сіре з буруватим відтінком, а в оперенні зовсім немає металічного блиску.

ГОРИХВІСТКА ЧОРНА (*Phoenicurus ochruros*, горихвостка-чернушка)

...Ці птахи можуть жити і успішно рости малюків у шпаківнях.

Гніздовий і перелітний птах, який зустрічається по всій Хмельниччині, але є нечисленним видом. Трапляється вона у містах, селищах і селах. Під час гніздування надає перевагу мурованим будівлям.

Дещо вища густина популяції спостерігається у Товтрах. У межах державної пам'ятки природи — Товтра «Несамовита» — ландшафтною пам'ятки площею 4,5 га, де збереглося найбільше видів степової рослинності, частенько вдається побачити горихвістку чорну. Ймовірно, приваблює «Несамовита» цього птаха вузьким хребтом довжиною 80 метрів, який тягнеться із заходу на схід і має в окремих місцях обривисті скелі. Тут ростуть первоцвіт весняний, авранія скеляна, люцерна степова, шавлія лучна, очиток їдкий, тинія багатостебла, молодило руське, які добре ховають у щілинах скель поодинокі гнізда горихвістки чорної.

Частіше навесні ці пернаті видають свою присутність співом. Їх пісня здається дзвінкою і звучить як «фі-їть-тік-тік», «фі-їть-тік-тік», «фі-їть-тік-тік»... Неодноразово доводилось спостерігати за цими пернатими у Хмельницькому. У мікрорайоні Дубове їх можна побачити на високій цегляній водонапірній башті, ди-

марях старих одно-, і двоповерхових будинків «царської доби». Іноді навіть на дахах і балконах сучасних багатоповерхівок.

Одного разу у бінокль вдалось на дротах даху сусідньої п'ятиповерхівки побачити дві чорні пташечки. Це були горихвістки. Вони стурбовано видавали позивний звук «чик-чик», «чик-чик», «чик-чик»... При цьому пернаті дивовижно, наче кланяючись, рухали хвостиками. Вони були трохи меншими за горобця. Справа сидів самець, бо верх голови і спини у нього темно-сірий, горло та груди чорні, а надхвістя, підхвістя, хвіст і черево іржасто — руді. Впадало у вічі те, що на темних крилах виділялась досить світла поздовжня смужка. Ноги короткі з темними кільцями. Пальці з дрібними кігтками широко розставлені.

Для цих птахів характерний статевий диморфізм, адже самичка відрізняється від самця. Вона має бурувато-сіре забарвлення пір'я і добре виражений рудий хвіст. Маса цих пернатих не перевищує 18 грамів.

На місця гніздування горихвістки чорні прилітають переважно у кінці березня, коли з'являються перші комахи, павуки і деякі інші види безхребетних, якими вони живляться. Ці птахи знищують багато шкідників, а тому горихвісток потрібно приваблювати в місцини, де є сади, дачі, городи та поля. Крім штучних «осель» горихвістки чорні частіше всього мостять гнізда на дачах, в щілинах стін мурованих будівель, у тріщинах скель, використовуючи стебла рослин, корінці, листя, пір'я, волос і шерсть.

У досвідчених пар горихвісток чорних за один сезон буває дві кладки, по 6–9 яєць, які здаються білими з блакитним відтінком. Насиджує кладку протягом двох тижнів виключно самичка: самець же літає десь поблизу, іноді приносячи їй комах. Малюки починають вилуплюватись на 13 день насиджування. Пташенята з першого дня життя постійно просять у батьків їсти, тому швидко ростуть і розвиваються. А ставши на крило, молодь дуже схожа до самички, однак видається дещо строкатішою, має темні плямки на верхній частині тіла. Навчившись добре літати, молоді птахи починають самостійно полювати на комах, павуків, а влітку та восени охоче споживають і різноманітні ягоди.

З Хмельниччини горихвістки чорні починають відлітати на зимівлю у жовтні. Останні ж птахи покидають край на початку листопада, коли вже беруть міцні морози. Зимують вони у Північній Африці, Аравії, Індії. Якщо ж випадають теплі зими, то в Південній Європі та Закавказзі.

ГОРОБЕЦЬ ПОЛЬОВИЙ (*Passer montanus*, полевой воробей)

...У раціоні живлення горобця польового переважає насіння, але навесні і влітку він полює й на різноманітних комах, тим самим стримуючи їх надмірне розмноження.

Один із найпоширеніших видів на Хмельниччині. Доволі висока щільність його спостерігається на полях і луках, у садах і лісах, берегових урвищах і поблизу людських осель. Та це перш за все птах відкритих ландшафтів. Навіть забарвлення його пір'я призначене для маскуванню в умовах поля.

Верх голови у горобця польового і потилиця каштанові, а на сірувато-білих «щоках» і підборідді є невеликі чорні плями. Спина - жовто-бура зі своєрідними чорними стрижневими плямами. Поперек і надхвістя бурі, а низ тіла бурувато-білі. Самці і самиці мають однакове забарвлення. Їх маса ледь досягає 30 грамів. Пісня горобця польового лунає як «зев-зев-зев», «зев-зев-зев», «зев-зев-зев».

Цих птахів у холодні зимові дні можна побачити і на смітниках. У жнива польові горобці частенько завдають шкоди, бо у цей час вони

збираються у зграї, налітаючи на посіви проса, пшениці, а в садах любляють клювати плоди черешні, вишні, суніці.

Польові горобці дуже обережні птахи: якщо навіть від особин іншого виду пролунає сигнал про небезпеку, то птахи миттю ховаються. Особливо дослуховуються вони до сойки та шпака. Найбільше ж бояться кігтів яструба-перепелятника. Побачивши хижака, здійсмають тривогу за допомогою спеціального сигналу, який означає, що з'явився саме яструб, а не якийсь інший хижий птах.

Коли літом на польових дорогах утворюється ґрунтова пилюка, то під вечір у ній купуються польові горобці. Цю прикмету в народі трактують, як ознаку тривалого тепла.

На Хмельниччині польові горобці частіше гніздяться невеликими родинками, хоча трапляються й окремі пари. Велику щільність цього виду можна пояснити тим, що пташенят польові горобці виводять до трьох разів за сезон. Їх гніздова територія передається з покоління в покоління. Гнізда найчастіше будують у дуплах, шпаківнях, норах глиняних обривів, трапляється, що й у гніздах лелек і навіть закинутих будівлях. Буває, що польові горобці гніздяться на невисоких деревах, але серед густих гілок, або ж на старих кущах. Вимощує гніздо самичка із соломинок, травинок, обов'язково вистеляючи пір'ям.

В одній кладці буває до восьми плямистих яєць, які самичка відкладає з квітня по липень. Насиджують яйця протягом двох тижнів обидва птахи. Малюки ж починають вилуплюватись уже на 13 день. Пташенята зазвичай залишаються з батьками близько 15 днів. Згодом вони стають схожими на батьків, але відрізняються від них тим, що у пташенят пляма на горлі сіра, голова з темними плямками, оперення видається менш яскравою, як у їх батьків. Молодь разом з дорослими птахами поїдає насіння сосни, ялини, липи або ж харчується на полях і луках, готуючись до зими.

Цікава орнітологія

Доволі красивий птах фламінго, що населяє солоні водойми та болота теплих країв, має ще й одну з найвищих серед великих пернатих чисельність. Орнітологи дійшли висновку, що на Землі мешкає близько шести мільйонів особин фламінго різних видів.

ДРОХВА (*Otis tarda*, дрофа)

...Оригінального вигляду надають самцям... вуса, що ростуть від підборіддя. Це пучки подовженого ниткоподібного пір'я. У самиць цієї прикраси немає.

Один з найбільших птахів, який на Хмельничині до 1954 року водився на півдні та у центрі області, населяючи відкриті простори — поля з озиминою та сінокісні луки. Лісів і ділянок з високою чагарниковою рослинністю дрохви уникали. Нині ж цей вид повністю зник з території області. За інформацією Українського товариства мисливців і рибалок (УТМР) в Україні налічується близько двох тисяч особин цього виду.

Вага дорослої дрохви коливається від 4 до 11 кілограмів. Проте в минулому траплялися самці вагою й до 16 кілограмів. Ці птахи мають міцні ноги, строкате оперення, в якому поєднуються руді і білі кольори. Верх тіла рудуватий, чорно-рябий, шия і голова сірі, а низ білий. Крила також білі, але з темними кінцями. Дзьоб темно-сірий, з темною верхівкою, ноги бурі.

Дрохва птах мовчазний і дуже обережний, особливо у зграях. Самці під час токування або з переляку можуть видавати глухі гортанні звуки. Завдяки добре розвиненому зору вони здалека помічають наближення небезпеки і відлітають. Злітають з розгону, але, піднявшись, летять порівняно легко і швидко. Роблячи рівномірні і глибокі помаху, можуть розвивати швидкість до 50 кілометрів за годину. Одиночні птахи, особливо у спеку, або ж поранені чи хворі особини іноді майстерно ховаються, чому сприяє добре виражене маскувальне забарвлення. Людину підпускають не ближче 200–300 метрів.

На місця гніздувань дрохва повертається із зимівлі у березні. Весняний переліт відбувається вдень зазвичай парами або невеликими групами по 3–6 птахів, рідше поодиночці. Перший час після прильоту дрохви тримаються табунцями, а як тільки земля просохне, починається токування.

Відбувається це зазвичай з середини квітня до середини травня. Для ритуалу самці вибирають рівну відкриту ділянку або вершину пологого горба з низькою рослинністю, яка не заважає огляду місцевості. Групами або парами самці з'являються на токовищі перед сходом сонця і токують до 7–8 годин ранку. Але зафіксовані випадки токування і в надвечір'я, і вдень.

Токування дрохви — видовище захоплююче. Розкрити віялом і вертикально піднявши хвост, опустивши до землі крила, самці повільно ходять віддалік один від одного. З появою самиць збудження їх зростає, і вони інколи вступають попарно в запеклі бійки. Парування переможців із самицями відбувається тут же, на токовищі.

Після парування самички вирушають до місць гніздування. Проте гнізд, у прямому розумінні цього слова, вони не мостять, а... копають у землі. Спочатку лапами самиця видає заглиблення діаметром 23–27 сантиметрів, потім дзьобом висмикує залишки рослин і, нарешті, притиснувшись до ямки, обертовими рухами тіла надає «гнізду» заокругленої форми. Ото й усе. Іноді підстилкою слугують прим'яті стебла рослин. У повній кладці дрохви буває 2–3 глинястого або зеленкуватого кольору, з бурими і сірими плямами досить великих яйця.

Висиджуванням яєць, як і вихованням потомства, займаються лише самиці. Самці у цей час збираються у невеликі зграї і відпочивають до місць линьки. Линяють дрохви двічі на рік: восени, коли змінюється все оперення, і навесні, коли випадає лише дрібне пір'я.

Насиджування самиці починають після відкладення першого яйця, тому немає єдиної думки щодо часу появи перших пташенят: за одними даним це 25–28, за іншими — 28–30 днів. За типом розвитку дрохва належить до виводкового, тому малюки, обсохнувши, полишають гніздо і починають харчуватися личинками комах. І хоч вони ще слабкі й безпомічні, та добре вміють ховатися і маскуватися. За 35–40 днів, коли дрохвинята починають літати, досягають двокілограмової ваги. У молодих птахів верх голови рябий, з вохристими і бурими плямами.

За характером харчування дрохву можна віднести до всеїдних птахів. Вони із задоволенням споживають як листя, молоді пагони, квіти та насіння різноманітних рослин, так і комах, жаб, ящірок, мишовидних гризунів та пташенят дрібних птахів.

Восени відпочивування дрохви до місць зимівлі розпочинається у кінці серпня і закінчується у листопаді. Зимують вони переважно у степовій частині Криму.

Нині полювання на неї заборонене, а сам вид занесений до Червоної книги України.

ЖАЙВОРОНОК ПОЛЬОВИЙ (*Alauda arvensis*, полевой жаворонок)

...Під час співу здіймаються на висоту до 100 метрів, а іноді й вище. Звідти швидко спускаються вниз і тихо сідають на землю.

Гніздовий і перелітний птах рівномірно поширений на Хмельниччині. Однак щільність цього виду вища там, де є відкриті ландшафти з трав'яною рослинністю — поля, луки або землі, що тимчасово не обробляються.

У жайворонка польового зверху голова, шия, спина і хвіст світло-бурі з чорними рясними поздовжніми рисками. Крила бурі, але у польоті з боків хвоста видно два білих пера. Груді жовтуваті, наче рябі, а черево видається сірувато-білим. Видовою ознакою є довгий прямий кіготь на задньому пальці лапи. Статевий диморфізм не дуже виражений: впадає в око тільки те, що самиця дещо менша за самця.

У зграях жайворонків немає рівності, бо найбагатші на корм ділянки займають переважно найбільші і найсильніші птахи. Цікаво, що розподіл ролей на місці годівлі відбувається дуже швидко: як і в жайворонків лісових, жайворонки польові стають один перед одним у пози загрози, а коли це не допомагає, птахи нашорошують пір'я і, погрожуючи, пищать. Зазвичай самиці стоять на найнижчій сходинці ієрархічної градації, тому вони живляться на краю зграй.

Помічено, що зграї жайворонків несталі. Дуже часто привілейовані місця займають

більш агресивні голодні новачки, а місцевим доводиться перелітати ближче до кордонів території, яку колись займала зграя. Ці птахи в теплу пору року живляться переважно комахами та іншими безхребетними. Найчастіше шукають свою здобич на землі, де завдяки забарвленню стають майже непомітними. Восени ці птахи їдять переважно насіння культурних і дикорослих рослин, іноді трапляються на дорогах, де шукають розсипане зерно.

Прилітають жайворонки польові на Хмельниччину з вирію на початку або у середині березня. Їхня поява значною мірою залежить від часу настання весни: ранньої чи пізньої. Саме у цю пору самці жайворонка довго співають у повітрі, зависнувши на одному місці.

Жайворонки дуже гарно співають: вони мають дзвінку, розливну трель. Ці птахи, трапляється, видають і позивний крик «тір-лю», «тір-лю» чи «тір-лік», «тір-лік», «тір-лік»...

У гніздовий період жайворонки влаштовують шлюбні повітряні ігри. Гнізда ж будують в ямці на землі під якимось кущем. Вимощують його сухими стеблами трави і кінським волосом або вовною. У кінці березня або в середині квітня самиця відкладає до гнізда 3–5 синіх з буруватими крапочками яєць. Протягом двох тижнів насиджує кладку винятково самиця, але малюки з'являються вже на 13 день. Пташенята швидко ростуть і вилітають з гнізда на 22 день. Молоді птахи схожі на батьків, але у них темні плями на стрижнях і світлі облямівки пір'я, низ тіла білуватий, а на волі проглядаються темні плями.

З Хмельниччини жайворонки відлітають до вирію у жовтні або на початку листопада. Зимують у Південній Африці, Південній Азії та Південній і Західній Європі.

ЖАЙВОРОНОК РОГАТИЙ (*Eremophila alpestris*, рогатий жайворонок)

...Це птах трохи більший за горобця: за розмірами він майже такий, як жайворонек польовий.

Раніше траплявся на Хмельниччині лише на зимівлі з листопада по березень, тепер же вважається залітним видом. Побачити його зграйки можна було на відкритих місцях: на полях, луках та побіля шляхів, пустирях, голих, не засипаних снігом ділянках. Кількість жайворонків рогатих в області залежала від того, суворі чи м'які випадала зима. Прилітали вони з тундрової зони, де й гніздяться. Зі всіх жайворонків рогатий — найпівнічніший.

Він населяє тундру Європи, Азії, Північної Америки. Розповсюджений також у Північно-Західній і Північній Африці, Північній Аравії, на Балканах, в Малій Азії, західних і північно-західних провінціях Китаю. Зустрічається він і в Північній Америці, а ізольованими групами гніздується і в деяких північних районах Південної Америки.

Маса дорослих птахів складає 45–50 грамів, а довжина тіла 180 міліметрів. Верх тіла коричнево-сірий, з легким рожевуватим відтінком, рябуватий, крила і хвіст темно-бурі, а низ, крім горла й вола, білий, із ледве помітними темними

рисочками з боків. На грудях має широку поперечну чорну пляму, а від дзьоба до ока — вузьку чорну смужку. Голова спереду і горло з боків жовті. У молодих птахів зверху бурі з вохристими рисочками плямки. Воло й боки тіла плямисті, знизу брудно вохристі, а жовта частина оперення бліда. Характерною ознакою, за якою можна визначити представників цього виду, є чорна смужка на голові та невеличкі чорні пір'яні «ріжки» або «вушка» (у молодих птахів вони майже непомітні). Саме вони і дали йому назву. Впізнати птаха можна і за голосом — він у нього схожий на протяжливе, тонке «ді-ді-ді-ді».

Для жайворонків рогатих характерним є статевий диморфізм, який проявляється у тому, що самички менші за самців. До того ж всі кольори оперення набагато темніші. Та й «ріжки» на голові у них менш помітні.

Живляться жайворонки рогаті на місцях гніздувань переважно комахами та іншими безхребетними.

Цікава орнітологія

У графстві Корнуолл у Великобританії чоловік навчив чаплю літати, бігаючи перед нею і розмахуючи руками. Тепер птах піднімається на висоту до 20 метрів, але завжди повертається на заклик господаря.

Чапля живе з людьми практично з моменту свого народження. Пташеня, яке вміщалося на долоні, принесли в притулок для тварин. З часом розмах крил птаха склав більше метра. У природі пташенят навчають літати їх батьки. Найда ж втратила їх раніше, ніж вони змогли передати йому цей навик. Тому співробітники прийомника вирішили тренувати птаха самотійно. «Тренер» Грей Замміт розповів, що птах довго не хотів розуміти, чого він намагається від нього допитися. «Щоб заохотити його (знайдена чапля — самець) спробувати злетіти, я був змушений спокушати його їжею, щоб розбудити інстинкти. Але минали дні, а він просто ходив за мною і лише іноді підстрибував», — уточнив він.

Вреши-реши Замміт вирішив показати птахові, що потрібно робити. Чапля намагалася копіювати дії господаря, і поступово навчилася літати не гірше за своїх диких побратимів.

Вихованець Замміта, швидше за все, ніколи не повернеться в дику природу. Співробітники організації English Nature, яка займається збереженням природи, застерегли Замміта, що для чаплі вірогідність вижити в природних для неї умовах украй низька. Оскільки птах був вихований людьми, він вважає себе людиною.

ЖАЙВОРОНОК СТЕПОВИЙ (*Melanocorypha calandra*, степной жаворонок)

...Від інших жайворонків відрізняється тим, що, співаючи над пшеничним полем, у пісні в польоті підіймається по спіралі вгору, трапляється, що співає на землі чи на якомусь кущику верболозу поблизу поля.

Залітний птах на території області. Побачити жайворонка степового найчастіше можна на полях пшениці, жита, ячменю і вівса. Зустрічається цей пернатий і на зарослих бур'яном та степовою рослинністю ділянках. Частенько трапляється і на місцях, розчленованих глибокими ярами і балками.

Маса його близько 70 грамів. Голова невелика, дзьоб короткий, товстий, жовтого кольору, очі виразні з великим зрачком. Верх тіла бурувато-сірий з гарними темними стрижнями і жовтуватими облямівками пір'я. Низ видається білуватим, з оригінальними чорними плямами на горлі з обох боків, а також темними плямами на волі і верхній частині грудей. Ноги довгенькі, жовті з гарними темними кільцями, пальці закінчуються кігтиками. Особливо помітний довгий кіготь на задньому пальці. У польоті з боків хвоста добре видно два білих пера і світлі задні краї крил.

Пісня у жайворонка дуже красива, бо птах має більше п'яти пар голосових м'язів, які працюють незалежно одна від одної і таким чином, створюють складну картину взаємодії голосових перетинок і губ. Досліджено, що завдяки повільним зміщенням голосових губ, роботі голосових перетинок при незначному напруженні у цього пернатого з'являються звуки, які модульовані за частотою й амплітудою. Пісня лине дзвінком — «клірі—клірі», «клірі—клірі»

та голосним «чрр», «чрр»... Трапляється, що в пісні проскакує наче грубе «джін», «джін». Частіше пісня виглядає як набір голосних трелей і копіювання інших птахів нашого краю. Тримаються жайворонки степові в основному парами або невеличкими зграйками на землі.

Живляться влітку переважно комахами, а з середини серпня ці пернаті більше споживають різноманітного насіння, особливо зернових культур.

У гніздовий період, який у жайворонків степових починається в кінці березня, відбуваються шлюбні ігри. Вони мають досить примітивний характер. Гніздо ці пернаті влаштовують в ямці на землі, вимощуючи його стеблами різноманітних ніжних трав. На початку квітня самичка відкладає до п'яти темних, плямистих яєчок. Цікаво, що ці птахи ніколи не співають поблизу своїх гнізд. Насиджує кладку протягом 16 днів виключно самичка. Малюки вилуплюються безпорадними: у них закриті очі, вушні отвори, тіло ледве вкрите рідким пухом. Пташенята здаються кволими і не тримаються на ногах. Тому батькам окрім інтенсивного годування, доводиться їх обігрівати. Та молодь росте швидко і на 18 день залишає гніздо. У цей час молоді птахи зверху видаються жовтуватобурими, із гарненькими темними і світлими плямами. Навчившись добре літати, вони продовжують триматися тих зграйок, у яких перебувають їх батьки. А з середини серпня ведуть переважно кочове життя, переміщуючись у міру зниження температури повітря у південні райони. Орнітологи помітили, що як тільки встановлюється надмірно холодна зима, то ці пернаті покидали Україну і летять на південь Європи, добираючись навіть до Південної Азії.

Жайворонки степові у гніздовий період знищують на полях багато шкідливих комах, контролюючи чисельність популяції. А ще лани та луки пернаті прикрашають своїм неповторним співом.

ЗИМНЯК (*Buteo lagopus*, зимняк или мохноногий канюк)

...Зимуючи в області, він тримається переважно полів, де є скирти, а харчується мишами, полівками та іншими мишовидними гризунами.

Зустрічається на Хмельниччині лише під час зимівлі — з жовтня по березень. Цей хижий птах значно більший за ворону. Довжина його тіла складає 51–61 сантиметр. Крила у нього широкі довжиною 38,5–47,5 сантиметра. А розмах крил складає 120–150 сантиметрів. Хвіст також широкий, заокруглений, до кінця розширений, білястий, із широкою чорною смугою на кінці. Спина у птаха бура, світлий низ — рудувато-білий, рябуватий, а червоно чорно-буре. Голова світла, ряба, а очі темні. Ноги у пернатого жовті, а цівки оперені до самих пальців, на яких є гострі заокруглені кігті. Статевий диморфізм проявляється у тому, що самиці значно більші за самців: вони важать до 1,3 кілограма. Тоді

як маса дорослих самців не перевищує одного кілограма.

У польоті його можна розпізнати за чорним черевом на майже білому фоні, чорними плямами на згинах крил, чорними кінцями крил і темною смугою на кінці хвоста.

До місць гніздування, а вони у нього розташовані на відкритій місцевості у зоні тундри та лісотундри (на північ приблизно до 75° п.ш.), вирушає у березні. Гнізда зимняки мостять переважно на землі (іноді на деревах та скелях), використовуючи різноманітні сучки та палички. Кількість яєць у кладці залежить від наявності корму. А харчуються вони самі і вигодовують малюків зазвичай лемінгами. Якщо чисельність лемінгів низька — у кладці зимняків два–три яйця. Коли висока — до семи яєць. Якщо ж лемінги відсутні — не розмножуються взагалі. Хоча до свого раціону вони включають й інших північних тварин — полівок, зайченят, горностаїв, ласок, пташенят. Не гребують і падаллю. Насиджує яйця самиця протягом 30–35 днів.

Малюки з'являються на світ досить безпорадними і залишаються у гнізді шість–сім тижнів. Коли ж навчаться літати і почнуть самостійно полювати, то ще майже рік відрізняються від дорослих забарвленням пір'я. Молоді птахи блідіші і без чорнуватих тонів та поперечного малюнка на череві.

Цікава орнітологія

Совеня Гудзичок з'явилося на світ в американському штаті Флориді. Родині, у якій він живе, він приносить багато радості, хоча раніше було багато побоювань і сумнівів — чи виживе. Справа в тому, що маму совеняти збила машина, а коли її принесли до ветеринара — вона відразу ж знесла яйце і вмерла. Яйце ж ветеринар віддав у родину своїх друзів, яким розповів, як правильно гріти його лампою, щоб вилупилося пташеня. Були сумніви, були побоювання і не вірилося, що щось вийде, але от терпіння і турбота людей винагороджені — трапилося диво і з'явилося совеня. Воно дуже подобається своїм хазяїнам, хоч як і всі малюки, пустує. Але випускати його люди побоюються — совеня зовсім не боїться людей і не зможуть добувати їжу самостійно, адже вважає, що їжа сама з'являється за розкладом.

Гудзичка годують замороженими стерильними мишами, яких купують у зоомагазині.

КАМ'ЯНКА ЗВИЧАЙНА (*Oenanthe oenanthe*, обыкновенная каменка)

...Трапляється, що молоді птахи риють нірки самотійно або використовують покинуте житло бджолоїдок.

Птах, який зустрічається по всій Хмельниччині. Його вдається побачити в ярах, балках, на полях, пустирях і навіть на околицях населених пунктів. У поліській частині Хмельниччини ці пернаті облюбовують трав'яні пустища, порослі кострицею поліською і кострицею овчею, біловусом стиснутим і калерією сизою, нечуйвітром волохатеньким і булавоносцем сіруватим. Переважна більшість цих птахів тримаються відкритих сухих місць — суходольних луків.

Коли йдеш по таких луках або пустищах, то частенько вдається побачити, як налякана камінка звичайна бігає по землі, намагаючись відвести непроханого гостя від своєї гніздової території. Якщо ж ця хитрість не вдається, а загроза зростає, злітає і летить хвилястим польотом, через певну відстань сідає на землю, дивовижно якимось кланяється та коливає хвостом. У цю мить і можна її розгледіти: у неї маленька голова, над очима білі «брови», вуздечка і дзьоб чорні, шия коротка, верх тіла сірий, спина і поперек буруватий, надхвістя біле, крила чорно-бурі, а низ тулуба жовтувато-білий, хвіст з чорного і білого пір'я. Ноги короткі, з темними кільцями по всій довжині, пальці з дрібними кігтиками. Орнітологи вважають, що маса цього пернатого не перевищує 30 грамів.

Цікаво, що у другій половині літа самиці відразу після линання зверху стають рудувато-бурими, а знизу яскраво рудуватими. У цей час на пустирях під яскравим сонцем жовтіє багато

трав, тому на цьому фоні птахи стають майже непомітними.

На Хмельниччину камінки звичайні прилітають з вирію на початку квітня, коли буйно квітнуть трави, і у повітрі достатньо комах. Самці, обравши гніздову територію, з піснею піднімаються в повітря, тріпочуть крилами і красиво розпускають хвіст. Пісня у них різноманітна, часто складається зі звуків, запозичених в інших пернатих. Коли самець підкликає самичку, то линуть позивні звуки «чек-чек», «чек-чек», «ві-ві», «чек-чек-ві-ві»...

Особливо сприятливі умови для розмноження камінки звичайної є на відслоненнях вапняків у долині Дністра, на схилах Товтрового кряжа заповідника «Медобори». Гніздяться ці пернаті тут окремими парами, ревниво оберігаючи свою гніздову територію від суперників свого виду. Гнізда камінки звичайні влаштовують у щілинах, під камінням, у нірках гризунів. Для будівництва використовують стебла трав, корінці, шерсть, кінський волос і пір'я, тому «оселя» виходить пухкою, теплою і зручною. Бувають випадки, коли камінки облаштовують своє гніздо у щілинах господарських будівель, закинутих гранітних кар'єрів або у купах каміння, яке давно лежить на поверхні. Таку «картину» іноді можна спостерігати на півночі області.

Залицяючись, самець відчайдушно співає, часто присідає, посмикуючи чорно-білим хвостом угору-вниз, намагається переслідувати самичку. У їх кладці буває до семи зеленкувато-блакитних яєчок. Досвідчені, зрілі камінки відкладають яйця двічі за сезон: перший раз у кінці квітня, а другий — на початку червня. Кладку насиджує виключно самичка, а самець тримається десь поблизу, приносячи їй комах. Процес насиджування триває протягом двох тижнів. Пташенята вилуплюються кволими, слабкими і безпорадними, у них закриті очі, вушні отвори, а тіло вкрите рідким пухом. Малюки не тримаються на ногах, але через 18 днів залишають гніздо.

Як дорослі, так і молодь камінки звичайні живляться виключно комахами та деякими іншими дрібними безхребетними. З середини літа ці пернаті до свого раціону включають і ягоди. Молодь до линання зверху видається бурувато-сірою, з оригінальними темними плямками, низ у неї рудуватий, а на волі та грудях добре помітні темні повздовжні плями.

Набравшись достатньо сил, молодь і дорослі птахи в кінці вересня починають осінній відліт. Деякі зграйки покидають територію області в першій декаді жовтня. Зимують камінки звичайні в Африці та Південній Азії. Ці птахи відіграють важливу роль у природі: вони входять у ланцюги живлення, регулюють чисельність комах різних видів, тому мають особливо ретельно охоронятися в гніздовий період.

КУРІПКА СІРА (Perdix perdix, серая куропатка)

...Коли небезпека зовсім поруч, самиця або відводить від них хижака, вдаючи поранену чи хвору, або несамовито і самовіддано захищає пташенят.

Птах осілий, що досить широко розповсюджений на території Хмельниччини. Найбільша його щільність спостерігається у Хмельницькому районі — 1024, Ізясловському — 807, Теофіпольському — 780, Новоушицькому — 720, і Кам'янець-Подільському — 610 птахів. У решті районів чисельність сірої куріпки коливається від 120 до 400 особин. Потрібно зазначити, що лише один район в області — Дунаєвецький — взагалі немає цього виду. Загалом же на Хмельниччині за даними обласної організації УТМР мешкає — 7606 сірих куріпок. У 2006 році за офіційними даними не було впольовано жодного птаха, а це свідчить про те, що поголів'я куріпок має зрости.

Цей птах зустрічається по краях полів, на узліссях, на зрубках, в заростях бур'янів, на згарищах, на луках і в долинах річок. Неодноразово доводилося спостерігати за цим птахом і на околиці міста Хмельницького, де трапляються пустирі і земельні ділянки, що не обробляються тривалий час.

У куріпки сірої голова коричнева, горло світло-руде, на грудях у самців помаранчева підковоподібна пляма. Верх тіла буровато-рябий, а низ і шия сірі зі своєрідними рудими поперечними смужками на боках тіла. Коли птах злітає, то видно яскравий темно-рудий хвіст. При цьому виникає значний шум у результаті тріпання крил,

яке обумовлене важким підняттям тіла птаха із землі і низьким та доволі швидким польотом по прямій. Дуже часто під час небезпеки видає скрипучий звук: «скіржі—скіржі», «скіржі—скіржі» і намагається заховатися у траві або кущах та сидіти там тихо, завмерши.

У раціоні харчування сірої куріпки влітку переважають комахи, зелені пагони рослин, насіння різноманітних трав. Вони здатні знищувати велику кількість комах—шкідників культурних рослин — колорадського жука і клопа—черепашку. Цікаво, що під час харчування восени і взимку куріпки тримаються зграями до 15 особин.

Птахи дуже чутливі до несприятливих погодних умов — сильних снігопадів, зимових ожеледей. Багато їх гине з голоду, тому егері, лісники підгодовують сірих куріпок під час негоди.

Гнізда самиці будують у ямці, відкладаючи туди у травні або на початку червня близько 20 яєць, які мають однотонне зеленкувато чи буровато—коричневе забарвлення. Насиджує їх протягом 22 днів виключно самиця, але виводок малюків водять обидва батьки. Пташенята інтенсивно харчуються, тому постійно зайняті пошуками їжі. Самиця, знайшовши насіння, підкликає до себе малят, і вони швидко вибілюють його. У разі появи хижака в повітрі, мати подає сигнал, і малюки завмирають десь у траві чи під кущем. У місячному віці молоде покоління вже спроможне подбати про свою безпеку, бо здатне перелітати на значні відстані та дуже вдало маскуватись.

ЛУНЬ ПОЛЬОВИЙ (Circus cyaneus, полевой лунь)

...Трапляється, що лунь польовий гучно пищить. Вірогідно, цим криком намагається налякати здобич, аби вона ворухнулася, вказавши на своє місцезнаходження.

Дуже рідкісний гніздовий і перелітний птах на Хмельниччині. Для життя обирає лісові галявини, поля, вирубки у лісах, заплавні сухі луки в басейнах Горині, Хомори, Случі, Південного Бугу, Дністра, Збруча, Смотрича і Ушиці. Щільність виду на територіях Хмельниччини дуже низька, тому ці пернаті заслуговують на повну охорону. Частіше всього луна польового можна виявити під час сезонних перельотів.

Одного разу цього пернатого вдалось побачити біля села Храбузна Полонського району поблизу річки Деревички. Запам'ятався цей птах досить красивим оперенням, стрімким польотом, якоюсь виваженістю у рухах і впевненістю. Серед квітучих луків лунь здавався величавим. У нього була невелика голова, гачкоподібний дзьоб, великі виразні жовті очі з чорними зрачками.

Верхня частина тіла, горло та воло були світло-сірими, а нижня частина тіла і надхвістя - білими. У цього птаха досить довгі крила і хвіст, які пристосовані для повільного, безшумного польоту над землею. Ноги довгі, що полегшує полювання на здобич у траві. Ці ознаки чітко відповідають самцю луня польового. Самиці дещо більші за самців. Проте і їхня вага не перевищує 550–600 грамів. Зверху вони бурі, з вохристо-жовтуватими плямами, а низ тіла наче вохристо-жовтуватий, з поздовжніми бурими смугами. Махове пір'я та хвіст мають виразну поперечну смугастість. Самці ж важать не більше 400–450 грамів.

Коли лунь польовий полює, то летить над самою землею, виглядаючи здобич — гризунів, жаб, ящірок, пташенят, комах і навіть дорослих дрібних птахів. Закінчивши обліт певної ділянки, птах піднімається дещо вище у небо і видає крик подібний на часто повторювальні звуки «кі-кі-кі», «кі-кі-кі», «кі-кі-кі»...

Прилітають луні польові на Хмельниччину у кінці березня. Орнітологи помітили, що самці з'являються дещо раніше — днів на десять. Саме вони обирають гніздову територію, запрошують самиць оглянути її. Птахи, ймовірно, оцінюють кормову базу. Спочатку самичка доволі вороже ставиться до самця, але обережне залицяння робить її більш прихильною до нього.

Гніздо луні польові з дрібних гілочок, стебел трави і навіть очерету будують на землі: серед не дуже високої трави, хоча вона і птахів, і «оселю» добре маскує. У травні після парування самичка відкладає до шести білих з блакитним відтінком яєць і насиджує кладку близько місяця — пташенята з'являються на світ на 30 день. Малюки у лунів вилуплюються безпорадними: у них закриті очі та вушні отвори, тіло вкрите дуже рідким пухом. Пташенята здаються кволими і не можуть триматися на ногах. Саме тому малюки залишаються у гнізді до 45 днів. Батьки їх постійно годують і обігрівають. Зазвичай біля пташенят постійно знаходиться самичка, а самець приносить здобич. Коли малюки підростають, то на деякий час їх покидає і мати. Прилетівши до гнізда, вона приносить здобич, яку на очах малюків розриває на шматочки і дає по черзі кожному з них. Коли пташенята підростуть, то вони самі намагаються впоратись із принесеною батьками здобиччю. Самостійно пташенята починають харчуватись після виходу з гнізда, навчившись добре літати. Молодь у цей час схожа на самичку, але низ тіла у неї іржасто-рудий, а верхня частина пір'я з вохристими краями.

З Хмельниччини луні польові відлітають у жовтні-листопаді. Зимують вони в Африці, а деякі навіть летять до південних країн Євразії.

ЛУНЬ СТЕПОВИЙ (*Circus macrourus*, степной лунь)

...Якщо поблизу пролітає суперник, то зазвичай лунає застережний крик самця. Коли немає ніякої реакції, то у повітрі між суперниками виникає бійка, частіше прибулець тікає.

Нечисленний залітний птах, який частіше трапляється у центральній і південній частині Хмельниччини, оскільки облюбовує переважно відкриті ландшафти — сухі луки, поля та давно неорані лани. І хоч нині на теренах Хмельницької області склалися досить сприятливі умови для цього виду, на гніздуванні лунь степовий не виявлений.

Лунь степовий — середньої величини хижий птах: маса самців становить до 400 грамів, а самиць — до 500 грамів. Самці зазвичай мають світле сіро-буре забарвлення пір'я з чорними закінченнями на крилах. Самиці зверху бурі, знизу коричнево-вохристі з добре помітним білим надхвістям. У степового луня на крилах є ще й чорна поперечна смужка. Від інших видів лунів

він відрізняється не лише масою, забарвленням, розмірами, але й добре помітними у польоті вужчими та гострішими крилами. Світліші самці здалеку видаються білішими.

Поліє лунь степовий тихо: на деякий час зависне на певній висоті, а потім починає низький політ над полем, виглядаючи дрібних гризунів. Як тільки побачить здобич, довгими ногами хапає її, б'є гачкоподібним дзьобом і видає переможний крик, схожий на пищення. Семе тоді й можна почути звук, подібний до «пирь—пирь—пирь», або коротке задоволене «кі—кі—кі», «кі—кі—кі...». До свого раціону лунь степовий включає не тільки гризунів, але й дрібних птахів, великих комах і ящірок.

У самців лунів степових поява самиці у негніздовий період викликає ворожу реакцію. Коли він знаходиться на своїй ділянці, то пильно стежить за тим, щоб на його територію ніхто із суперників (навіть самиця) не потрапив.

У гніздовий період, якщо на території з'являється самичка, самець стає більш люб'язний. З одного боку її тягне до самця, а з іншого — вона його наче боїться, хоч він і дещо менший. При кожному русі самця самиця відступає або відвертає голову. Правда, досить їй відвернути голову, як це гасить запал самця, впливаючи на нього заспокійливо. Трапляється, що самичка, не зважаючи свій перший візит, відлітає геть. Потім вона повертається, і знову птахи «з'ясовують» стосунки. Так вони звикають одне до одного, а через певний час приступають до побудови «оселі».

Зазвичай це відбувається у середині квітня, коли вони з'являються на місцях гніздування. Гнізда будують в ямці на землі, у густій траві, вимощуючи сухою травою і листям. У кладці буває 3—4, а іноді й 5 білих, злегка плямистих яєць. Самці у степових лунів участі у насиджуванні не беруть, а насиджує яйця протягом 30 днів з середини травня виключно самичка.

Пташенята з'являються на світ безпорадними: тіло тільки де—не—де вкрито пухом, очі та вушні отвори закриті. Малюки такі кволі, що не можуть триматися на ногах. Батьки їх годують, обігрівують, чистять гніздо. «Оселю» молоді луні степові покидають, лише добре навчившись літати, коли вони починають самостійно живитися. Особливо важко молоді опанувати усі прийоми полювання на різноманітну здобич: цьому вони вчать майже половину свого життя.

Луні степові починають відлітати у вересні, але, коли осінь тепла, деякі птахи покидають край і у жовтні. Зимують вони в Екваторіальній і Південній Африці, а деякі зграї летять аж до Південної Азії.

Цікава орнітологія

Те, що найменшим пернатим на земній кулі є колібрі, відомо усім, хто хоч трішки цікавиться орнітологією. Та навіть серед цих крихіток є свої рекорсмени. Коли дослідники, використавши досить точні терези, зважили яєчко вербенового колібрі, то були вражені його вагою. Вона становила лише 0,365 грама. А харчуючись нектаром квітів, колібрі здатний робити 13 ковтків(!) за секунду.

ПОСМІТЮХА (*Galerida cristata*, хохлатий жаворонок)

...Видовою особливістю посмітюх є те, що вони ніколи, навіть узимку, не збираються у великі зграї.

Трапляється практично по всій території Хмельниччини. Проте щільність виду дещо вища у центральних та південних районах області. Пояснюється це тим, що цей птах уникає суцільних лісових масивів, віддаючи перевагу відкритим просторам. Найчастіше посмітюху можна побачити на полях, вигонах, сухих луках та ділянках степового типу. Характерною видовою ознакою посмітюхи є досить великий чорний «чубчик», що стирчить на голові. Це невеликий птах, розміром з горобця, але товстіший за нього: довжина тіла 180–190 міліметрів, маса близько 45 грамів.

Колір оперення сірувато-бурий з вохристим відтінком і темними рисками на спині. Черевце вохристо-біле, з чорно-бурими рисками на волі і верхній частині грудей. Загалом же посмітюха, за висновками орнітологів, на території свого великого ареалу (від Центральної Африки і Північної Африки на півдні до лісотундри і тундри на півночі) має близько 40 географічних форм (підвидів), що відрізняються за розмірами і деталями забарвлення оперення.

Це єдиний з жайворонків, який не уникає людини і зовсім її не боїться. У зимовий час зустрічається на дорогах, де з кінського посліду видзьобує неперетравлене зерно, й біля годівниць із сіном. Харчуються переважно насінням, охоче поїдаючи зерно проса, пшениці, жита, ячменю — але тільки падалицю, тому що з колосків їх узяти просто не може. Швидко бігає по землі, збираючи як насіння, так і комах.

Гнізда посмітюхи мостять на землі, сплітаючи їх з травинок. За літо, починаючи з травня, буває дві кладки з 3–5 білуватих, рябих яєць. Пташенята вилуплюються через два тижні. А ще через два тижні після появи на світ молоді посмітюхи вже можуть літати і починають самостійне життя.

Цікава орнітологія

Називаючи горобця горобцем або ластівку ластівкою, мабуть, мало хто замислюється про те, як виникли ці назви птахів, тим паче, що їх майже однаково називаються скрізь по Україні. Але вчені присвоюють птахам, та й усім тваринам і рослинам, латинські назви, які використовуються в наукових працях, написаних будь-якою мовою. Тому всім, хто знає ці назви, легко зрозуміти з наукової літератури, про якого з птахів у ній йдеться.

Але для того, щоб обрати одну загальнонаціональну назву птаха, потрібно було зібрати народні назви, щоб у подальшому створити українську зоологічну номенклатуру. У другій половині XIX століття такою справою займався Іван Верхратський, який зібрав понад 2000 назв птахів з усієї Галичини і опублікував їх у своїх працях. А протягом 20-х років XX століття існував Інститут української наукової мови, за програмою якого працював Микола Шарлемань. Саме цим вченим була створена одна з частин “Словника зоологічної номенклатури”, що стосувалася птахів і була схвалена Зоологічною секцією Природничого відділу згаданого інституту. Для декількох видів у цьому словнику наводиться більше 50 назв-синонімів, а для одного (волового очка) навіть 80. Серед синонімів були обрані головні назви птахів, які стали українськими науковими назвами, тобто загальнонаціональними.

ПРОСЯНКА (*Emberiza calandra*, просянка)

...Особливістю просянок є те, що їх досить часто можна побачити, коли вони сидять на високих стеблах трави чи гілках кущів. А ось на дерева сідають досить рідко.

Зустрічається по всій території Хмельниччини, але надає перевагу центральним і південним районам, оскільки уникає великих лісових масивів, поселяючись на відкритих просторах з групами дерев і кущів, а також на заплавах луках, на краях городів і садів неподалік річок, ставів та озер. У населених пунктах не гніздиться.

Від інших просянок відрізняється більшими розмірами (вага 42–64 грами) та товстішим тілом. Статевий диморфізм проявляється у тому, що самиці дещо менші за самців. Забарвлення ж їхнє практично однакове: верх тіла рудувато-бурий, з темними позовжніми плямками, низ — бурувато-білий з темними плямами на шії й волі та позовжніми плямами по боках.

Цікава орнітологія

Те, що птахи-хижаки мають дуже гострий зір, ні для кого не є таємницею. Але результати спостережень орнітологів таки вражають. Так з'ясувалося, що гриф може розгледіти тушу невеликої антилопи з висоти 1,6 кілометра. Та й це ще не найзіркіший птах, адже за ідеальних умов сокіл-сапсан здатний помітити голуба з восьмикілометрової віддалі.

Самці співають, але їх спів важко назвати мелодійним. За визначенням орнітологів, він нагадує скреготіння корка по склу — «цік-цік-цік-цік-кржжіль». У випадку небезпеки птахи подають сигнал, схожий на «тік-тік».

З вирію на Хмельниччину просянки повертаються ще у березні. Проте гніздяться у квітні. Гніздо самиця мостить у ямці на землі під кущиком полину, конюшини чи якогось бур'яну, використовуючи для його побудови стебла трав і корінці й вистеляючи всередині кінським волосом. У кінці квітня на початку травня самичка відкладає 4–5 білястих з темними плямами яєць. Насиджує кладку протягом двох тижнів лише вона, а самець у цей час тримається десь поблизу. Перші пташенята починають вилуплюватися на 12 день насиджування. І хоч з'являються вони на світ немічними і кволими, за 12 днів інтенсивної годівлі комахами та іншими дрібними безхребетними, яку їм забезпечують обоє батьків, стають на крило і починають самостійне життя. Однак навіть після виходу із гнізда, дорослі ще кілька днів підгодовують пташенят, які загалом уже схожі на них, але їх забарвлення рудуватіше, а низ тіла плямистіший. Після цього самиця відкладає й другу кладку. У кінці літа і молоді, і дорослі птахи збираються у зграї і починають кочувати у пошуках корму. По закінченню гніздового періоду просянки харчуються переважно різноманітним насінням.

Відлітають просянки у вирій переважно у жовтні. Зимують на півдні України і в Криму.

СИВОРАКША (*Coracias garrulus*, сизоворонка)

...Загалом це не лісовий птах: відкритий, сухий ландшафт — от де найшвидше можна зустріти сиворакшу.

На Хмельниччині виявлена і на гніздуванні, і на прольоті. Найчастіше вдається побачити сиворакшу на ділянках лісостепу, а також на відкритих ландшафтах з окремими деревами або й зовсім без них. Проте трапляється цей пернатий і в населених пунктах. У лісах селиться в розріджених соснових борах, охоче тримається й вирубок.

Розмірами (більша за дрозда, але дрібніша за голуба) і статурою схожа на сойку. Голова, шия, черево і верх крил зеленувато-блакитні, спина рудувато-коричнева, поперек і махові пера темно-бурі. Дзьоб міцний, стиснутий з боків, на кінці злегка гачкуватий. Хвіст блакитнувато-синій, тільки середня пара кермових пер темно-бура із синювато-бузковим відливом. Самець і самиця зовні не відрізняються. Політ у птаха легкий і

швидкий. У польоті сиворакша нагадує голуба, але вона більш ширококрила. Наприкінці літа і восени забарвлення оперення майже таке ж, як і навесні, але блакитний колір блідіший, дещо зеленуватий. Вага 100–190 грамів, довжина 30–34, крило 19,8–20,8, розмах крил 62–73 сантиметри.

Особливістю у поведінці сиворакші є те, що вона полюбляє сидіти на дереві, що росте на краю лісу, на телеграфному стовпі, скирті сіна чи на береговому обриві. Саме звідти вони виглядають свою здобич — коників, сарану, жуків, капустянок... Полюють вони і на ящірок, земноводних, пташенят дрібних птахів і гризунів. Можуть харчуватися також фруктами і ягодами. І хоч по землі ходять незграбно, та саме там добувають собі корм.

Прилітають сиворакші з вирію на Хмельниччину наприкінці квітня — на початку травня. У цей час можна побачити шлюбні ігри та повітряні демонстрації самця. Пари формуються на місцях гніздування. Для гнізда птахи обирають які-небудь укриття: дупла, тріщини в скелях чи стінах будівель. Якщо ж їх поблизу не виявляється, викопують в обривах нори глибиною близько 0,5 метра, які закінчуються гніздовою камерою. І хоч пари сиворакш поселяються окремо, далеко одна від одної, у найбільш зручних місцях можуть формуватися й невеликі колонії. У гнізді влаштовують підстилку із сухих стебел рослин. Проте трапляється, що її й зовсім немає.

У другій половині травня самиця починає відкладати яйця. Зазвичай їх буває від 4 до 6. Яйця мають правильну округлу форму і блискучу білу шкарлупу. Середній розмір яєць 35,4–28,4 міліметра. Протягом літа мають тільки одну кладку. Як тільки відкладено перше яйце, самиця починає насиджування, яке триває 18–19 днів. Пташенята вилуплюються голими і немічними. Тому обоє батьків протягом 26–28 днів інтенсивноносять їм корм. Після вильоту пташенят із гнізда родина тримається якийсь час біля своїх гнізд, а потім починає кочувати. Якщо поблизу є які-небудь ліски, то сиворакші на ніч летять туди.

Відлітає сиворакша у вирій з початку вересня, серпня до жовтня. Як правило, першими відлітають дорослі птахи, а потім молоді. Зимують цей птах в Африці південніше Сахари.

Цікава орнітологія

Альбатроса не дарма називають мандрівником. Його досить часто бачать моряки за сотні кілометрів від найближчої суші. Такі далекі польоти вдаються птахові лише завдяки гігантським крилам, розмах яких складає 3,63 метра. Це найбільший розмах крил у світі пернатих, будь-коли зафіксований дослідниками.

СКЕЛЯР (*Monticola saxatilis*, пестрый каменный дрозд)

...По землі бігає дуже спритно, постійно киваючи головою, танцює на скелях і великих каменах.

На Хмельниччині це нині птах зниклий. Раніше пернатий зустрічався на півдні області та у Товтрах. Та це й не дивно, якщо взяти до уваги, що скеляр типовий гірський птах і цілком виправдовує свою назву. Він обирає для гніздування місця, де скелі чергуються з заростями чагарників і трав'янистих ділянок. У горах же його можна зустріти й на межі альпійського поясу.

Це птах трохи менший за шпака. Оперення на голові, передній частині шиї, на потилиці і надхвісті блакитнувато-сірого кольору, на спині біло-блакитного чи білого, на всій нижній частині тулуба — яскраво-іржаво-червоного. У самиць верхня матово-бура частина тулуба поцяткована світлими плямами, а шия спереду біла, нижня частина тулуба блілого іржаво-червоного кольору. Пташенята плямисті. Очі червоно-бурі, дзьоб матово-чорний, ноги червонясто-сірі. Довжина тіла до 23, розмах крил 37, довжина крила 13, а хвоста 7 сантиметрів.

Скеляр птах дуже обережний, жвавий і спритний. Він не любить довго залишатися на одному місці, тому цілий день снує взад і вперед по своїй ділянці, лише трохи довше затримується на улюблених місцях. Політ у нього легкий і красивий. Він літає трохи дугоподібно, а перед тим, як сісти, крутиться і кружляє. У нього достатньо спритності, щоб хапати на льоту різних комах. Його закличний голос складається з клацання «так-так». Сигнал же тривоги звучить як повторюване кілька разів «уїт-уїт». У нього чудовий спів: різноманітний, гучний і дзвінкий. Але при всьому цьому ніжний і приємний. Особливістю цього пернатого є те, що він легко переймає голоси інших птахів, тому залежно від

місцевості, зустрічаються цілі строфи і колінця з пісень інших птахів, наприклад, солов'я, кіса, співочого дрозда, славки, польового і степового жайворонків, перепела, малинівки, зяблика, вивільги, куріпки і навіть півняче «кукуруку».

До раціону харчування скеляра входять усілякі комахи, а восени також ягоди і плоди. Жуків він ловить здебільшого на землі, а тих комах, що літають, схоплює на льоту, переслідуючи їх іноді на протязі великих відстаней.

З вирію скелярі повертаються у кінці березня — на початку квітня. Одразу ж після повернення спаровуються і починають мостити гніздо, яке розташовують просто на землі, або ж у покинутих будівлях. У їхній кладці в середньому 4–6 яєць з одноколірною блакитнувато-зеленою ніжною шкарлупою. У насиджуванні їх протягом двох тижнів і у вихованні (також близько двох тижнів) пташенят беруть участь обоє батьків.

На зимівлю скеляр вирушає з кінця вересня до середини жовтня. Зимує у Північній Африці.

СОРОКОПУД ТЕРНОВИЙ (*Lanius collurio*, обыкновенный жулан)

...Особливістю сорокопуда тернового є те, що перш, ніж з'їсти здобич, він наколює її на гострий шип, сучок чи гостру гілку.

Найпоширеніший серед сорокопудів, що мешкають на Хмельниччині. Побачити птаха можна у кущах, що межують з луками, у садах і на узліссях. Облюбовує він навіть один густий кущ терену на краю поля. Особливістю є те, що протягом кількох років мостить гніздо в одному й тому ж місці, вперто оберігаючи його від зазіхань своїх одноплемінників. І лише якісь надзвичайні обставини можуть примусити пернатого переселитися.

Це птах, що має тіло довжиною 18 сантиметрів і розмах крил 18 сантиметрів. Голова, задня частина шиї, надхвістя та покривне пір'я хвоста у нього попелясті, а верхня частина тіла буро-червоного кольору. Вузька смужка на лобі чорна. Щоки, горло і нижнє покривне пір'я хвоста білі. Череву світлого рожево-червоного кольору. Великі і малі махові пера буруватого сіро-чорного кольору. Очі карі, дзьоб чорний, ноги сіро-чорні. Самичка зверху іржисто-сіра, а на нижній частині у неї на білястому фоні бурі хвилясті смужки.

Сидячи на сухій гілці або на вершечку куща, зсугулюючись і ніби сонно насупившись, він лише повільно з боку в бік повертає свою велику голову. Збоку в бінокль на фоні неба добре видно його досить великий дзьоб з гачечком на кінці. Але сонний вигляд сорокопуда тернового — оманливий. Мине хвилина—друга, і раптом пернатий стрімко кидається вниз, до трави поблизу кущів і, не сідаючи на землю, щось там хапає, клацнувши дзьобом. Потім пролетівши

низько над землею, круто злітає вгору і знову сідає на верхівку іншого куща чи гілку дерева. Придивившись, вдається помітити у нього в дзьобі здобич — яку—небудь комаху. Якщо сорокопуд зі здобиччю у дзьобі жваво крутить напіврозпущеним хвостом і подає сигнал «чек—чек—чек» або «гек—гек—гек» - значить, він помітив небезпеку, або ж неподалік знаходиться гніздо з кладкою чи пташенятами. Корм для них птах понесе лише тоді, коли заспокоїться. Якщо ж здобич вполював для себе, то він швиденько з нею розправляє: постукавши жука чи коника об гілку, ковтає. Коли ж жертва надто велика, він перехоплює її пальцями, ніби в кулачок, і з'їдає частинами.

Та не лише комахи входять до раціону сорокопуда тернового. Не оминає він і мишей, ящірок та жаб. Та це ще й один з найзапекліших ворогів дрібних пташок. Там, де поселилась пара сорокопудів тернових, з часом щезнуть всі інші птахи, що раніше населяли садок чи парк. Адже сорокопуди тернові вміють чудово розшукувати гнізда. А відшукавши його, винищать всіх пташенят.

За спостереженнями орнітологів, у теплу погоду цей пернатий наколює на шипи тільки жуків, комах та маленьких жабенят, а в холодну — цілі ряди убитих пташенят. Маленьких жабенят сорокопуд терновий чомусь наколює досить дивним способом — через рот.

На думку натуралістів, сорокопуд терновий, окрім декількох грубих строф, не має власної характерної для нього пісні. Але якщо цей пернатий з'явився на світ у такому місці, де було багато птахів, що гарно співають, то він здатний імітувати їх з великою точністю. Імітує він не лише птахів, а й скрекотання жаб та гавкання собак.

Найчастіше сорокопуд терновий гніздується у густих заростях кущів вздовж невеликих річок, серед заплавлених лугов, на схилах ярів, у лісосмугах і на краю лісу, що прилягає до поля. Гніздо він влаштовує у розвилці куща чи молодого деревця невисоко над землею, використовуючи для цього старі, пом'яті стебла, листя, корінці. Гніздо сорокопуди тернові не виплітають, а наче безладно складають. Іноді в ньому навіть вистилки з більш м'яких волокон та волосу не буває. Кладку з 5—6 жовтуватих, рожевих чи навіть злегка зеленуватих з буруватими чи коричневатими плямками та крапинками яєць самичка починає насиджувати у кінці травня. Самець у цей час перебуває десь поблизу, приносячи їй корм або наколюючи його безпосередньо біля гнізда на гострий шип. У другій половині червня вже зустрічаються гнізда з пташенятами, які стають на крило на початку липня.

На зимівлю сорокопуди тернові вирушають з Хмельниччини у вересні. Зимують же вони у Північній та Екваторіальній Африці і навіть на островах поблизу берегів цього континенту.

СОРОКОПУД ЧОРНОЛОБИЙ (*Lanius minor*, чернолобый сорокопуд)

...Цікавим є те, що сорокопуди чорнолобі, мостячи гнізда, влітають в його стінки ароматичні трави.

Птах розміром зі шпака, масою до 55 грамів. Поширений він по всій території Хмельниччини, але перевагу надає відкритим місцям степового і лугового типу, особливо тим, де трапляються поодинокі дерева чи куші. Сорокопуда чорнолобого можна побачити й на краю лісу, й у саду біля населеного пункту.

Якось, перебуваючи в дендропарку міста Хмельницького, на одному з дерев довелось побачити якусь не дуже велику пташку, у якої передня частина голови, лоб, голова з боків і вуздечка були чорні. Шия вона мала коротку, верх тіла сірий, на крилі виділялися білі плями, низ тіла білий наче з рожевуватим відтінком, а хвіст білий з чорним. Ноги короткі темного кольору з ледь помітними кільцями та невеликими кігтиками на пальцях. Через мить поруч на гілці сів ще один птах, але забарвлений не так яскраво. Це були сорокопуди чорнолобі — самець і самичка. У цих пернатих ледь виражений статевий диморфізм. У вічі впало те, що птахи, сидячи на гілці, то якось оригінально водили хвостиками вгору — вниз і з боку в бік. Складалося враження, що вони їх розминали перед польотом. При цьому почулося спочатку тихеньке мелодійне щебетання. Коли ж самичка раптом полетіла, то самець став наполегливо видавати позивні звуки, які нагадували — «чек-чек», «чек-чек», «кьек-кьек», «тіе-кеке», «тіе-кеке»...

Будова сириксу в сорокопудів чорнолобих досить складна: розміщений він там, де проходить межа між трахеєю і бронхами, і являє собою своєрідну камеру. В середину неї від зовнішніх стінок відходять так звані зовнішні голосові

перетинки, а знизу, від місця розгалуження трахеї, внутрішні. Крім голосових перетинок, ще є еластичні потовщення — голосові губи, а там, де внутрішні стінки бронхів з'єднуються, розташований невеликий хрящ — козелок. Якраз над ним піднімається півмісяцева складка. Саме козелок і півмісяцева складка розділяють голосові щілини. Внаслідок цього в кожному бронху утворюється своє джерело звуку. Досліджено, що ці два модулятори зовсім не залежать один від одного, завдяки чому сорокопуди чорнолобі можуть виконувати водночас дві фрази своєї пісні або брати дві різні ноти.

...Деякий час посидівши на дереві, сорокопуд чорнолобий метнувся на землю і серед густої трави спіймав мишу. Та ці пернаті, коли виявляють гніздо дрібних птахів, можуть, тріпочучи крилами, навіть зависати над ним у повітрі. Тіло сорокопуда набуває майже вертикального положення, хвіст якось дуже широко розгорнутий, при цьому крила працюють наче гвинти. Птах повільно опускається і забирає малюка. Та в раціоні живлення сорокопуда чорнолобого все-таки переважають комахи.

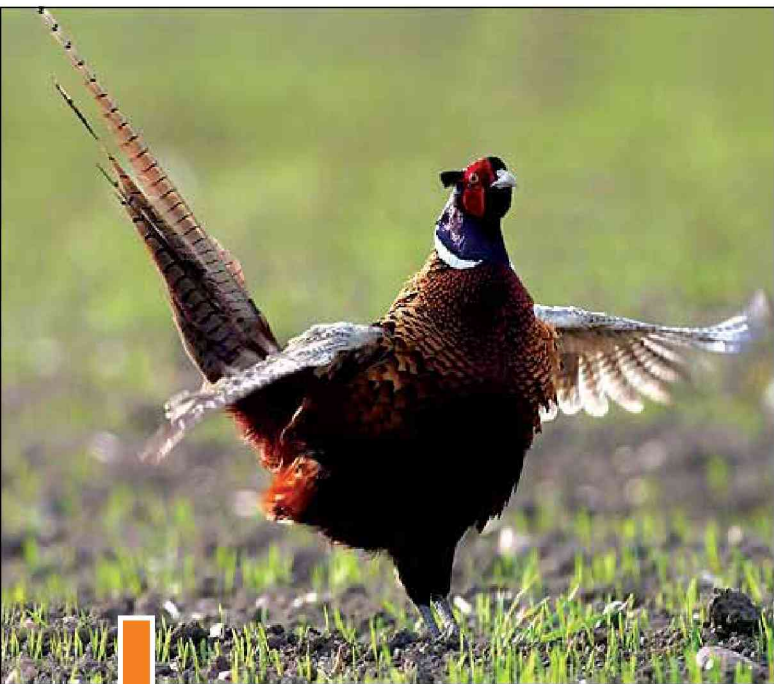
Прилітають на Хмельниччину сорокопуди чорнолобі в кінці квітня — у першій декаді травня. Птахи не одразу приступають до вибору гніздової ділянки, а спочатку приглядаються одне до одного. Самець примітивно залицяється до самички, роблячи поклони та оригінальні рухи, що нагадують танець. Тільки після цього пара починає мостити гніздо на обраній території. Дуже часто сорокопуди влаштовують їх у заростях терену серед поля, у кущах в гайку або невеличкому ліску. Воно в діаметрі сягає 18 сантиметрів. У якості будівельного матеріалу ці птахи використовують трав'янисті стебла, листки, палички і мох, вимощуючи з середини спочатку шерстю, а потім пір'ям.

Самичка у кінці травня — на початку червня відкладає до гнізда 5–6 блідо-зеленуватих з фіалково-бурими плямами яєць. Насиджують кладку протягом двох тижнів як самиця, так і самець. Пташенята вилуплюються безпорадними: у них закриті очі, вушні отвори, тіло погано вкрите рідким пухом. Малюки кволі й не можуть триматися на ногах. Вони залишаються з батьками ще 21 день. Дорослі їх годують і періодично зігрівають. Після виходу з гнізда, навчившись добре літати, пташенята починають самостійно житися. У цей час молодь зверху видається сірувато-бурою, з темними поперечними смугами, знизу — рудувата.

З Хмельниччини сорокопуди чорнолобі починають відлітати у теплі краї у вересні. Зимують вони у Південній Африці.

ФАЗАН (*Phasianus colchicus*, фазан)

...Фазан добре маскується в траві і кущах. Видають же себе самці навесні лише неповторним кукуріканням, яке здається уривчастим та коротким.

На Хмельниччині рідкісний птах: у Кам'янець-Подільському районі мешкає 120 особин, у Хмельницькому — 106 і в Ярмолинецькому районі — 24 птахи. За даними ж обласної організації УТМР на Хмельниччині нараховується 260 птахів, які живуть у центрі та на півдні області. У всіх інших районах Хмельниччини цей вид відсутній, хоча є всі умови для життя. До такого становища призвело надмірне полювання. Тому нині цих птахів потрібно розводити штучно, тим більше, що сучасні технології дозволяють успішно це робити. А нині обласна рада УТМР повністю забороняє полювання на фазана.

Для цих птахів характерний статевий диморфізм. Голова у самців невелика, пір'я зелене, зі своєрідним металічним блиском. На шиї добре помітний білий «нашийник». Тулуб видається червоно-коричневим з виразними чорними плямами. Хвіст має довге стернове пір'я з чорними смужками. Самиці відрізняються від самців тим, що вони бурі з темними плямами, тому здаються рябими. У деяких самців на шиї,

біля вола та на передній частині спини пір'я має чорний металічний блиск. Навіть у масі тіла самці відрізняються від самиць, адже вони важать до 1,8 кілограма, а самиці не більше 1,2 кілограма.

У природі фазан тримається густих заростей, чагарників, очерету, іноді густих лісосмуг. Коли ідеш по ділянці, де мешкають фазани, то вони вилітають з-під ніг несподівано із сильним шумом і криком. А вилетівши на якусь гілку дерева, і сідають, то квокчуть. Літають вони досить швидко, але не високо над землею.

У раціоні живлення фазана влітку переважають комахи, ящірки, жаби, а також ягоди та зелені пагони. Взимку цей птах харчується різноманітним насінням рослин і бруньками. Фазани легко переносять засніжені та холодні зими.

Під час розмноження самиці мостять гнізда на землі, в ямці, добре його маскуючи у траві. У кладці буває до 20 яєць, які самиця насиджує до 25 днів. Малюки після вилуплення швидко ростуть і розвиваються і вже через два місяці стають дорослими, але до зими тримаються виводком. Молоді птахи мають пісочно-бурий з темними плямами колір пір'я. На другому-третьому році життя довжина тіла цих птахів може сягати до 80–85 сантиметрів, а деякі самці досягають маси в 1,8 кілограма.

Фазани — птахи полігамні. Взагалі їх відомо два види: фазан зелений (*Ph. versicolor*), який поширений переважно в Японії та фазан звичайний (*Ph. colchicus*), який мешкає в помірній зоні Європи та Азії. Це цінні мисливські птахи, які акліматизовані в Україні. Найвища їх чисельність у Криму, в Херсонській, Миколаївській та Закарпатській областях. Вони приносять велику користь сільському господарству, поїдаючи колорадського жука, бурякового довгоносіка і клопа-черепашку.

ЩЕВРИК ПОЛЬОВИЙ (*Anthus campestris*, полевой конек)

...За дослідженнями орнітологів, протягом одного дня ці пернаті виконують до 3255 пісень.

На Хмельниччині це гніздовий і перелітний птах, що населяє відкриті ландшафти. Щільність виду значно вища в центральній і південній частині області.

Та щеврика польового можна побачити не тільки на полях, але й на великих лісових галявинах та відкритих степових ділянках. Перебуваючи у полі, неодноразово доводилось навесні спостерігати за цим птахом, який видає себе співом, адже в цей час співають щеврики польові невтомно. Часте і регулярне повторення їхніх пісень сприяє зустрічі самиці із самцем.

Особливістю щеврика польового є те, що співає він лише сівши на якомусь підвищенні — кущику чи грудці, а якщо на землі, то старається високо піднятися на ногах, стаючи при цьому майже вертикально. Спів же нагадує коротку трель «цер-вії-цер-вії-цер-вії», іноді «цірклій-цірклій», «діделі-діделі», «джррюї-джррюї»... Якщо самець підкликає самичку, то від нього вдається чути позитивні звуки — «діїї-діїї-діїї», а коли вона довго не озивається, то — «цшліп-цшліп-цшліп»...

Щеврики польові мають відмінне координування голосової мускулатури, яке забезпечується досить досконалою нервовою системою. Як і всі птахи, вони можуть детально аналізувати звук, вичленовувати у ньому наявну інформацію. Здатність до імітування та навчання дозволяє щеврикам польовим передавати інформацію від одного покоління до іншого. Засвоєні пернатими сигнали дають можливість досягати узгодженості дій між самцем і самицею.

Щеврик польовий досить добре пристосований до умов навколишнього середовища, бо його зовнішнє забарвлення відмінно зливається з дещо пожовтілими рослинами під час літньої спеки. У пернатого маленька голова з довгеньким, гострим коричневим дзьобом, великі темні очі, над якими виділяються оригінальні світлі брови та коротка

шия. Верх тіла у щеврика польового світло-бурий з темними поздовжніми рисками на голові і спині. Низ тулуба видається жовтуватим з красивими дрібненькими буруватими плямками і наче розпливчастими білими плямами на волі та горлі. Орнітологами помічено, що восени, після линання, щеврики польові мають більш помітну жовтувато-рудю плямистість. Ноги у птаха короткі з темними і ледь помітними кільцями на шкірі цегляного кольору. Пальці — три вперед і один — назад — з коротенькими кігтикками.

Щеврики польові міцно тримаються тієї території, де з'явилися на світ: прилітають з вирію саме на свою батьківщину, яку знаходять, здолавши тисячі кілометрів. У межах власної гніздової ділянки ці пернаті включають до раціону різноманітних комах, черв'яків, павуків, а в середині та другій половині літа живляться зрідка й насінням. Як комах і деяких інших безхребетних, так і насіння збирають на землі, рідше на рослинах. Полюючи на комах, пернаті досить швидко бігають за ними по землі. Щеврики польові дуже корисні, бо контролюють чисельність комах, які приносять у більшості випадків шкоду сільському господарству.

На Хмельниччину з вирію прилітають щеврики польові наприкінці квітня - на початку травня. Тримаються на землі парами або невеличкими зграйками: самці одразу ж проявляють зацікавленість до самичок, демонструють їм свій спів, під час якого самці щеврика польового часто злітають у повітря і, описавши круту дугу, з піснею сідають на землю. Так самець хоче сподобатися самичці. Перед паруванням вони в ямці на землі мостять з коріння трави, стебел рослин та моху гніздо, вистеляючи його з середини шерстю тварин. У кінці травня — на початку червня самички відкладають до п'яти яєць, які здаються білуватими з зеленкуватим відтінком і темною плямистістю. Насиджує кладку виключно самичка. Пташенята починають вилуплюватись на 13 день насиджування. Малюки з'являються на світ слабкими, кволими, погано вкритими пір'ям. Батьки їх інтенсивно годують комахами, зігрівають увечері, вночі та вранці. Пташенята при такій турботі швидко ростуть і розвиваються, залишаючись у гнізді лише протягом двох тижнів. Та коли молоді птахи і покидають гніздо, то дорослі ще протягом тижня підгодовують їх. У цей час вони зверху строкаті, знизу тіло брудно-біле, а на горлі, грудях і тулубі з боків помітний рудуватий відтінок і темна плямистість.

З Хмельниччини перші щеврики польові починають відлітати рано — у кінці серпня. Але переважна більшість птахів покидає край у вересні. Зимують вони у Північній Африці та Південній Азії.

ГАЛКА (*Corvus monedula*, галка)

...Галки восени і взимку утворюють своєрідні зграйки разом з воронами і навіть граками.

Осілий і частково кочовий птах на території Хмельницької області. Для життя обирає переважно ліси, ліски, парки і навіть сквери у великих населених пунктах. По Хмельниччині цей птах розповсюджений рівномірно, але дещо вища його щільність спостерігається у Товтрах.

Голова у галки зверху, крила та хвіст видаються чорними зі своєрідним металічним блиском. Голова збоку, шия зверху і нижній бік тіла наче попелясто-сірі. Спина, горло, воло та підхвістя чорні і без блиску. Цей птах має дуже виразні очі і здається весь час настороженим. Маса його не перевищує 250 грамів.

До раціону живлення галки у дикій природі входять переважно комахи та насіння різноманітних рослин. Коли ж вона оселяється поблизу житла людини, то охоче поїдає відходи зі стола і навіть покидьки. Як тільки на смітнику з'являються якісь залишки харчових продуктів, галка, котра живе поблизу, одразу це помічає. Дуже часто з дзвінким «кай-кай», «кай-кай», або рідше «кен-кен», «кен-кен»... летить до поживи. При цьому птах сторожко озиряється, оглядає місцевість, фіксуючи своїм зором будь-який рух. Коли впевниться, що небезпеки немає, наближається до їжі, швидко з'їдає і злітає.

Тоді знову лине «кай-кай», «кай-кай»...

Правда, навесні ці птахи тримаються виключно окремими парами. Трапляється, що утворюють невеличкі колонії. Вірогідно це галки однієї родини, але з виводків різних років. Орнітологи помітили, що галки дбають про збереження цілісності колонії. Не тільки батьки ніколи не сплутають своїх дітей з чужими, але й кожен добре знає своїх родичів. Буває навіть так, що молодих галок, які раптом приєдналися до сусідів, дорослі птахи спеціальними сигналами відкликають, добиваючись, аби порушники повернулися до своєї зграї.

На Хмельниччині у місцях гніздування галки з'являються в кінці березня — на початку квітня. Цікаво, що галки приступають до так званого «сватання» ще задовго до початку гніздування: у галок пари утворюються за рік до розмноження. Про наміри молодого самця можна здогадатися з його поведінки. Він повільно ходить, весь витягується і якимось гордо піднімає голову. Але, як помітили вчені, найважливіше в його поведінці — показати, що він вже вміє знайти місце для гнізда. Обравши якесь дупло, самець поважно і хоробро охороняє його, запрошуючи спеціальним сигналом «цік-цік-цік», «цік-цік-цік» самичку.

Гнізда галки можуть мостити не тільки у дуплах, але і в щілинах мостів, будинків, елеваторів, навіть у димарях сільських хат і не лише пусток. Траплялося спостерігати у селі Щурівчики Ізяславського району, як птахи носили гілки і просто кидали їх у димар хати Сергія Сидорчука. Якщо ж їх набиралося там стільки, що й дим переставав йти, то починали мостити саме гніздо. Коли ж господар руйнував їх наміри, через якийсь час птахи намагалися повторити спробу і знову починали зводити «оселю». Будують її з різноманітних паличок, паперу, шерсті, ганчір'я та пір'я частіше самичка.

Після примітивних шлюбних ігор у кінці квітня або на початку травня самиця відкладає до гнізда 5–6 зеленкуватих з темними плямами яєць. Кладку у галок протягом трьох тижнів насиджує самичка. Іноді, коли вона стомлюється, виснажується, і їй потрібно підкріпитися, її підмінює самець. Перші малюки вилуплюються на 18 дні насиджування. Вони дуже безпорадні й залишаються з батьками більше місяця. Та навіть коли підростуть, то ще мають багато чому навчитися. До прикладу, сороченята, побачивши лисицю, знають, що їм потрібно робити. Галчата ж і не підозрюють про небезпеку, яка їм загрожує. Орнітологи вважають, що інформація про те, кого галчатам слід стерегтися, не передається в спадок від батьків. Її вони мають отримувати від старших.

Галки — дружні птахи: якщо їх родич потрапляє в небезпеку, то вся колонія намагається захистити його, відбити у ворога. Вони з особливим скреготливим звуком нападають на хижака, аж поки не досягнуть своєї мети.

ГОРОБЕЦЬ ХАТНІЙ (*Passer domesticus*, домовый воробей)

...Горобці хатні розмножуються до трьох разів на сезон, гніздяться родинами на певній ділянці.

Тримається населених пунктів і є фоновим видом для Хмельниччини. Неможливо собі уявити село чи місто, в якому не було б горобців: вони сидять на гіллі дерев, стрибають по сільській дорозі серед споришу або в місті по асфальту, часто злітаючи з під самих ніг перехожих. Особливо багато їх під час жнив на полях і зернотоках, де лежить в купах зерно. Шукають вони його і вздовж доріг.

Горобець — птах всеїдний, він живиться як рослинною, так і тваринною їжею. До його раціону входить різноманітне насіння та ягоди. Полюбляє горобець хатній харчуватися невеликими комахами та деякими іншими безхребетними тваринами. Саме навесні та влітку цей птах знищує багато шкідників сільського господарства, але разом з тим він може спричиняти й чималу шкоду, бо у жнива великі зграї горобців налітають на посіви зернових культур, особливо проса. Хоч горобці багато їдять, але маючи підвищений обмін речовин, швидке травлення, характерне в цілому для птахів, у них доволі легкий політ і невелика маса — 40 грамів.

Самець має сіре пір'я на голові з темними цяточками, а спина коричнева, зі своєрідними чорними повздовжніми плямами. Коли самці між собою б'ються, то добре видно, що поперек і надхвістя сірувато-бурі. Горло і волю, як і верхня частина грудей, чорні, а низ грудей та черево — бурувато-білі. Особливою ознакою є те, що у самця по боках голови є виразні коричневі смуги, щоки та шия з боків сірі. У самиці голова вкрита бурим пір'ям, а нижня частина тіла видається строкато-бурою. Все інше оперення нагадує забарвлення самця.

Якщо горобці стурбовані або збуджені, то цвірінькають «чив—чив», «чив—чив» або «тив—тив». Трапляється це навесні під час розмноження чи наближення хижака: птахи стають дуже полохливими, неспокійними, постійно озирються по сторонах. Між самцями точаться короткотривалі бійки за їжу, за самицю, за територію.

Гнізда будують під стріхами у хвильках шиферу, у щілинах будівель, дуплах дерев, закинутих шпаківнях. Іноді горобці будують великі кулеподібні гнізда на гілках дерев дуже високо над землею. Гніздо мостить самиця, а самець їй допомагає, підносячи трав'янисті рослини, кінський волос, корінці та пір'я. Після парування самиця відкладає в гніздо до семи білувато-жовтих, із сірувато-бурою густою крапчастістю яєць. Кладку насиджують самиця і самець протягом двох тижнів. Пташенята вилуплюються голі, немічні, беззахисні та сліпі. У гнізді залишаються вони до 17 днів. Батьки ж постійно носять їм комах.

Малюки швидко ростуть, розвиваються і набирають вагу, постійно тренують крила і починають літати. Після закінчення гніздового періоду збираються у зграї, які налітають на поля із зерновими культурами, іноді шкодять садкам.

Потрібно зазначити, що ці птахи дуже добре пристосовуються до нових умов існування. Так, наприклад, у Північній Америці раніше горобців не було, але переселенці з Європи туди привезли декілька пар, і вони за дві сотні років опанували весь материк. Коли китайці знищили всіх горобців на своїй території, бо вважали, що птахи шкодять сільському господарству, то у них з'явилося на сільськогосподарських угіддях стільки паразитів, що вони були змушені штучно розводити і завозити горобців. Це якраз і свідчить про те, що надмірну кількість будь-якого виду природа регулює сама.

ЛАСТІВКА МІСЬКА (*Delichon urbica*, городская ласточка)

*...Будують гніздо ластівки міські
близько двох тижнів.*

Фоновий вид на території Хмельниччини. Цього птаха можна побачити у населених пунктах міського типу з переважно старими цегляними будівлями, на яких під дахами є достатньо карнизів, особливо на причілках. Іноді він поселяється й під великими мостами. У таких місцях ластівка міська частенько селиться родинами. Видає свою присутність на тій чи іншій території під час польоту. Оскільки птах має досить довгі крила відносно розміру тіла, то політ здається хвилеподібним: активні рухи крил не тільки спрямовують пернатого вперед, але й піднімають його на незначну висоту, а потім ластівка вже за інерцією рухається вперед, дещо втрачаючи при цьому висоту, але не витрачає сил для нового помаху крил.

Після тривалого польоту птахи часто сидять на дротах ліній електропередач. У цей час їх можна добре розгледіти: дзьоб у них короткий і тонкий, голова невелика, очі виразні, круглі з коричневою райдужкою, шия коротка, верх тіла чорно-синій, наче блискучий, а поперек і надхвістя білі. Білого кольору і низ тіла, але з буруватим відтінком на горлі. Ноги короткі, пальці з невеликими кігтками. Ластівка міська має розмір і масу дещо меншу, ніж ластівка сільська, бо важить вона 23 грами, а сільська до 35 грамів. Відрізняються вони і своєю піснею: у ластівки міської вона якась тихенька, спокійна. Голос же у неї дзвінкий і лине як «тирр-тирр», «тирр-тирр», «тирр-тирр»...

Одного разу у Хмельницькому на вулиці Городовикова довелося побачити, як рудий кіт намагався добратись до гнізда ластівок на причілку одноповерхового будинку. Кіт спочатку виліз на яблуню, по пологій гілці добрався до даху,

а потім мав намір спустошити «оселю» міської ластівки. Але птахи своєчасно помітили хижака, почали його атакувати і стривожено кричати «стер-стер», «стер-стер», «стер-стер»... Їм на допомогу почали прилітати сусіди, і зграйка все збільшувалася і збільшувалася. Постійно атакуючи, — птахи змушували рудого розбишаку притискатися до даху. Не витримавши повітряного штурму пернатих, кіт чкурнув знову на пологую гілку, позадував по стовбур до землі. Але й тут ластівки продовжували гнати його геть.

Прилітають на Хмельниччину міські ластівки в першій половині квітня. З'являються вони тоді, коли у повітрі достатньо комах, якими вони живляться. Серед двокрилих комах надають перевагу хатній, сірій, зеленій і синій мухам, звичайному комару, комару-дергуну, полюбляють жуків, метеликів і навіть бабок, за якими літають до ставків, водосховищ і річок.

Відновивши сили після тривалого перельоту, самці міської ластівки починають залицяти-ся до самок. Приваблюють їх увагу до себе весняною піснею, стрімким і відчайдушним польотом, в якому демонструють досконалість і майстерність рухів, спроможність забезпечити родину достатньою кількістю комах, захистити нащадків, дати здорове покоління. Помічено, що гніздяться міські ластівки переважно колоніями, будуючи свої «оселі» на стінах, під карнизами, під вікнами цегляних будинків. У побудові гнізда з мокрого ґрунту, змащеного власною слиною, беруть участь обидва птахи. «Оселя» має вигляд глибокої чаші, старанно прикріпленої до стіни і вимощеної з середини сухою травою і пір'ям. Триває цей процес майже два тижні. А потім самичка відкладає до гнізда від чотирьох до шести білих яєць. За сприятливих кліматичних умов у цих птахів буває й друга кладка: перша — в другій половині травня, а друга — в липні.

Міські ластівки — і самець, і самиця — по черзі протягом двох тижнів насиджують кладку. У сприятливих роки пташенята починають вилуплюватися на 12 день насиджування. Тіло у них тільки де-не-де вкрите рідким пухом. Пташенята видаються кволими, не можуть триматися на ногах. Вони залишаються в «оселі» від 18 до 22 днів. Батьки старанно їх годують, а увечері, вночі та вранці обігрівають. Навчившись добре літати, вони починають самостійно жити. Опанувавши досконало хитрощі польоту, живлення, навички розпізнавання «свій-чужий», молодь за забарвленням верхньої частини тіла відрізняється від батьків, бо вона чорно-бура і без красивого блиску.

Уже в серпні птахи починають збиратися в зграї і відлітати на зимівлю. Закінчується ж відліт у першій декаді жовтня. Зимують птахи в Екваторіальній і Південній Африці та Південній Азії.

ЛАСТІВКА СІЛЬСЬКА (*Hirundo rustica*, деревенская ласточка)

...Ластівки сільські п'ють воду на льоту, пролітаючи над ставком чи водосховищем.

Чи не найчисельніший птах на Хмельниччині, який мешкає поруч з людиною, на її подвір'ї. Напевно, немає такого села, де б не було ластівок. Цікавим є те, що цей птах абсолютно не боїться господарів, іноді мешкаючи в метрі від людини. Але таке довір'я можливе лише тоді, коли вони добре знайомі з членами родини. Якимось чином ластівки визначають добрих і злих людей, тому у перших будують гнізда, а в других — ні. Більше того, вони не селяться у незаселених будівлях. У селі Щурівчики Ізяславського району ластівки жили чи то у хліві, чи під дахом хати Олександра Тимощука років з п'ятдесят. Коли ж пізньої осені померла господиня, і хата осиротіла, то ластівки в кінці квітня, як і кожної весни, сповістили про своє повернення веселою пісенькою. Спочатку навіть взялися підремонтувати давнє—предавнє гніздо, але тижнів через два, помітивши, що на подвір'ї господарів немає, подалися до іншої хати...

Гніздо у вигляді чашечки ліплять вони на стінах, балках будівель з глини чи болота, змочених слиною, і вистеляють його з середини травинками та пір'ям. Доводилось не раз бачити, як ластівки будували гнізда не лише під стріхою, але й у хліві над самою короною. Коли ж там бували господарі, то ластівка спокійно залітала до гнізда, годувала пташенят і летіла геть.

У сільської ластівки лоб і горло руді, а на волі добре видно поперечну смугу. Верхня частина голови, шия, спина, крила чорні із синім металічним блиском. Низ тіла білий, з жовтуватим відтінком. Впадає в очі і те, що крайня пара стернового пір'я дуже видовжена, завдячуючи чому хвіст у ластівки має глибоку виїмку. Між самцями і самицями є одна відмінність: у самиць стернове пір'я коротше, ніж у самців.

Ластівка у польоті дуже швидка й маневрена не лише над суходолом, але й над водою. Полюють вони на комах, ловлячи їх на льоту. У раціоні живлення є різні представники рядів: Двокрилих, Лускокрилих, Твердокрилих та Бабки. Коли на вулиці погана погода — йде дощ, сильний вітер, холодно — сільські ластівки збирають комах, павуків на стінах і дахах будівель.

Під вечір, коли починає заходити сонце, сільська ластівка часто сидить на дротах, будівлях і щелебах. Її пісенька — коротенька, тріскотлива — найчастіше лунає у шлюбний період. Якщо з'являється якась небезпека неподалік від гнізда з пташенятами, дорослі птахи нервово кричать — «ді-біст, ді-біст» чи «ті-віт, ті-віт». Їм на допомогу злітаються й інші ластівки, які живуть поруч.

У цих птахів на рік буває дві кладки (перша — у середині травня, друга — в кінці червня) з 4–6 білих зі своєрідними плямами яєць. Яйця протягом 16 днів насиджує самиця. Іноді перші малюки — безпомічні, голі, сліпі — вилуплюються вже на 13 день. Пташенята часто відкривають рота, випрошуючи у батьків їжу. У цей час батьки інтенсивно носять їм дрібних комах. Пташенята дуже швидко ростуть, але залишаються у гнізді до 22 днів. Після чого малюки починають літати.

Ці птахи дуже корисні, бо знищують велику кількість шкідливих комах, регулюють їх чисельність. А ще ластівка сільська входить у ланцюги живлення інших тварин.

Прилітають вони з вирію у квітні. А перші зграї ластівок з Хмельниччини відлітають у вересні, останні — у жовтні. Зимують у Південній Африці, Південній Азії і навіть у Південній Америці. Птахи долають тисячі кілометрів, щоб знову повернутися навесні.

ЛЕЛЕКА БІЛИЙ (*Ciconia ciconia*, белый аист)

...Білі лелеки не такі вже й мирні птахи: іноді у них бере верх інстинкт, і тоді вони стають дуже жорстокими.

На Хмельниччині найчастіше зустрічається на тих територіях, де протікають ріки, є ставки, водосховища, озера, стариці та болота. Особливо значна його кількість у басейні Горині, Хомори, Случі, Південного Бугу, Збруча, Смотрича, Ушиці і Дністра. Але у тих місцях, де немає водойм, лелека білий не мешкає.

Цей птах має великий червоний дзьоб, виразні очі, гнучку і відносно довгу шию. Тулуб у нього вкритий білим пір'ям, лише кінцівки крил чорні. У польоті вони видаються дуже широкими. Ноги довгі та червоні. Живиться земноводними, рибою, плазунами, молюсками, водяними пацюками, полівками і навіть комахами.

На початку травня самиця білого лелеки відкладає яйця у гніздо та приступає до їх висиджування. Через місяць вилуплюється від трьох до п'яти пташенят. Лелечата одразу ж здатні пищати і навіть крикати. Дорослі птахи голосу не мають — вони можуть лише тріщати дзьобом. Іноді цей тріск переростає в лелечий клекіт: це трапляється в шлюбний період. У клекотінні закладені хви-

люючі та закличні інтонації. Черногузи не лише годують пташенят, але й дають їм перші навички польотів і полювання.

Помічено, що слабких і з ознаками каліцтва або якоїсь патології пташенят батьки викидають із гнізда. Таке явище можна спостерігати і під час великих засух та довготривалих злив. Тобто, тоді, коли не вистачає їжі або важко її здобути. Трапляється, що черногузи не лише викидають з гнізда яйця, але й знищують весь приплід.

Сусідство білого лелеки з людиною, її помешканням — явище загадкове. Наукові факти свідчать про те, що черногузи жили поруч з людиною ще у Давній Греції. Ймовірно, викликано це тим, що і людина, і птах завжди селилися біля води — річок, озер, ставків. Вірогідно, черногуз шукає біля людини прихистку від його давніх ворогів, які можуть знищити пташенят. Бо виростивши їх, білий лелека цурається людини. До того ж птах ніколи не зазіхає на харчові продукти людей: він одвічно дотримується свого раціону живлення. Однак, не зважаючи на тисячоліття сусідського життя, черногуз завжди обережно налаштований щодо людини. Як не дивно, але птах безпомилково вгадує її наміри, а на місці гніздування знає всіх своїх і боїться чужих.

Побудувавши гніздо, білий лелека посилює пильність до оточуючого середовища, особливо людей. Черногуз з великою відповідальністю ставиться до будування гнізда, переборюючи свій страх зближення з людиною. Тому лелеки спочатку довго кружляють над обраним місцем: то з'являються, то зникають. Помічено, що у рік, коли птахи мостять нове гніздо, яєць не відкладають. Лише наступного року в них буде повна кладка. Саме цим можна пояснити той факт, що лелеки відчайдушно дотримуються своїх старих «осель». Трапляється і так, що зруйноване бурею гніздо лелеки намагаються відновити на старому місці. А коли це неможливо, то будують його поруч — на сусідньому дереві, стовпі чи споруді. Таку прив'язаність до певного місця можна пояснити лише тими контактами, які встановлюються між людиною і білим лелекою. У Німеччині, до прикладу, є лелече гніздо, якому, за записами у давніх документах, вже 300 років, але птахи й далі продовжують ним користуватися.

Добре відомо, що пара лелек завжди намагається навесні повернутися в своє колишнє помешкання, де почуває себе господарями. Трапляється, що на нього знаходяться претенденти: тоді між птахами виникає серйозна бійка, у якій, як правило, перемагають господарі. Лелеки на смерть б'ються і вдень, і вночі, бо кожен із них намагається відстояти не лише «оселю», але й право на продовження роду. Осінній відліт білих лелек починається в кінці серпня, а зимують вони у Південній Африці та Південній Азії.

ОДУД (Урира еропс, удод)

...Одуди тримаються поодиночі: пари їх найчастіше вдається побачити навесні, а невеличкими зграйками—родами у кінці літа або перед відльотом.

Гарний птах, який, облюбуючи ліси і відкриті ландшафти різного типу, рівномірно поширений по всій території Хмельниччини. Та найчастіше зустрічається він у Хмельницькому, Ізяславському, Кам'янець—Подільському, Лещинському, Славутському, Старокостянтинівському, Шепетівському і Ярмолинецькому районах. Дуже любить одуд поселятися у невеличких лісах, гаях, де довкола широкі поля. Крім того, цей птах є фоновим: він має доволі велику щільність у Товтрах, часто трапляється у місцях, де є поодинокі дерева. На Хмельниччині одуд гніздовий і перелітний птах.

Одуд має великий, тонкий, трохи загнутий до низу дзьоб. На голові оригінальний великий, рудий з чорними цятками на кінцях пір'я «чуб». Забарвлення строкате, рудувато—коричнєве, а крила і хвіст смугасті, виразно чорно—білі. Ноги короткі, міцні, сірого кольору з чорними кільцями. На пальцях довгі кігті, які дещо зігнуті до низу. Маса цього птаха ледь досягає 80 грамів. Для одудів характерний незначний статевий диморфізм, бо самиці знизу дещо менш яскраво забарвлені.

Як тільки зійде сніг на полях, розтане лід на водоймах, зазеленіє трава на луках і розпустяться бруньки на деревах, на Хмельниччину прилітають одуди. Після важкого перельоту намагаються відновити сили: вони дуже швидко ходять по землі, риють дзьобом у ґрунті, відшукуючи черв'яків та личинок комах. Загалом же основна їхня їжа — комахи, але їдять вони й різноманітних павуків, інших безхребетних. У середині дня

одуди намагаються заховатися, віддаючи перевагу старим, високим, розлогим деревам.

Особливістю одудів є те, що самиці обирають не тільки гніздові території, але й самців. Головне у виборі самиці це красивий зовні самець, його «чубчик», забарвлення пір'я та пісня, яка нагадує характерне «уд—уд—уд», «уд—уд—уд», або «уп—уп—уп», «уп—уп—уп»...

Після оригінальних поведінкових залицянь та парування, птахи гніздяться окремими парами в дуплах дерев, іноді можуть будувати «оселю» у кущах і навіть у купах каміння в Товтрах, норах інших птахів. Проте дуже рідко в старих, закинутих будівлях. Для будівництва гнізда одуди використовують уламки деревини, дрібні тріски, суху траву, вовну, власне пір'я. У кладці, яку самиця відкладає у кінці травня на початку червня, найчастіше буває 5—7 сіруватих яєць. Одуди насиджують яйця обидва. Правда, самичка проводить на гнізді більше часу, ніж самець.

Пташенята починають вилуплюватися на 18 день: вони слабкі, немічні, погано вкриті пухом. Пташенята залишаються у гнізді ще 24 дні, поки не наберуться сил, щоб літати. Після цього батьки перестають їх годувати, і вони покидають «оселю». Відлітають з Хмельниччини у вересні, а зимують в Африці і Південній Азії.

Чудова фреска з одудом збереглася в гробниці номарха Хнумхотепа, що жив у кінці XX століття до нашої ери, поблизу сучасного поселення Бені-Гасане (на фото внизу). Строкатий помаранчевий птах сидить серед плодів і легкого листя, освітленого сонцем. Нехитра картина здається символом якогось вічного свята: так багато радості в малюнку на стіні гробниці. Навіть не віриться, що єгипетської цивілізації з її величними фараонами уже давно немає, а одуд щовесни прилітає й прилітає на Поділля з далекого Єгипту...

СИПУХА (*Tyto alba*, сипуха)

...Сипухи — нічні птахи, які пристосувалися до умов слабого освітлення.

Сова, яка розповсюджена по всій території Хмельниччини. Але побачити її частіше можна у невеликих населених пунктах, ніж у лісі, де щільність цього птаха незначна. На території області спостерігається така закономірність, що щільність виду зростає зі сходу на захід.

Вони мають великі очі з розширеними зіницями, що дає їм можливість добре бачити дрібні предмети вночі. У сипух дуже добре розвинений слух, завдяки якому птахи чують навіть незначний шурхіт. Слух та зір допомагають сипухам вдало і легко полювати на дрібних мишовидних гризунів, деяких пташок і навіть рибу. Цікаво, що при польоті серед крон дерев, вони зовсім не натакаються на гілки.

У сипух невелика голова, гачкоподібно загнутий дзьоб, «лицьовий диск» трикутний, наче білуватий, а по краях облямований рудим пір'ям. Завдяки лицьовому диску і гострому слухові сипухи серед птахів мають найкращу локацію: вони можуть визначати місце, де знаходиться полівка з точністю до одного градуса. Верх тіла у них рудувато-сірий зі своєрідними темними й світлими цятками. А низ видається дуже світлим, рудим з дрібними темними або білими у деяких особин крапинками. Хвіст коричневий із сірими поперечними смугами. Ці сови мають на ногах гострі кігті.

Політ у них м'який і безшумний, тому цього птаха важко побачити. Видає він себе тоді, коли під вечір сидить на даху будівлі, і навколо чути своєрідне і неповторне шипіння, яке примушує людину мимоволі шукати очима джерело цього звуку. Загалом же, сипухи птахи мовчазні. Але навесні самці проявляють певну звукову активність, ймовірно, розшукуючи самиць.

Створивши пару, вони у щілинах старих, кам'яних будівель та дуплах дерев мостять гніздо. У кладці сипух буває до семи білих яєць, які самичка відкладає у кінці квітня або на початку травня. Насиджує яйця протягом 34 днів виключно самичка: самець у цьому процесі участі взагалі не бере. Малюки ж починають вилуплюватися на 32 день насиджування. Пташенята з'являються на світ доволі слабкими, постійно просять їсти.

Коли самець приносить здобич, самиця дзьобом розриває тіло миші, утримуючи її сильними ногами, і дає шматочки м'яса малюкам. Цікаво, що дорослі сипухи виявляють значний інтерес саме до тих звірків, чийм м'ясом їх годували батьки і на якому, образно кажучи «матеріалі», вони навчались мисливських прийомів.

Ставлення сипух до своїх малюків — одне з найцікавіших явищ. А самовідданість, з якою птахи захищають потомство, викликає захоплення. Цікаво, що і маля сипухи, вперше зустрівшись із небезпекою, намагається настрахати ворога шипінням. Потім воно підкріплює свою погрозу клацанням дзьоба. Якщо ж і це не допомагає, починає чергувати його із шипінням. Потомство сипух залишається в гнізді близько місяця, а літати починає тільки через два місяці.

Цінність цих птахів полягає у тому, що вони знищують мишовидних гризунів, контролюють їх чисельність, що сприяє обмеженню популяцій на певній території. Тому сипух на Хмельниччині, як і загалом по Україні, потрібно охороняти.

СИЧ ХАТНІЙ (*Athene noctua*, домовий сич)

*...Розгледіти сича хатнього
вдається лише у вечірніх
сутінках на невеликій відстані,
та й то лише за умови, що птах
спостерігача не помітив.*

Живе в населених пунктах або неподалік від них. Влітку його вдається побачити під вечір на дахах будівель, у садах, парках і скверах. Проте, лише у тих місцинах, де цей гніздовий і осілий вид на Хмельниччині з покоління у покоління мешкає і мешкає. За сичем хатнім доводилось спостерігати у селі Храбузна Полонського району. Траплялось, що він сідав на димарях сільських хат або деревах місцевих садків. Частіше ж всього на нього звертали увагу, коли він подавав голос, видаючи своє місцезнаходження: а це різке «ку-вітт, ку-вітт, ку-вітт», або «кьюю-юю, кьюю-юю»...

Голова у нього невелика, дзьоб гачкоподібний, темно-жовтий, очі великі з такими ж чорними зрачками, райдужка — жовта. Зверху птахи видаються бурими, зі світлими позовжніми плямами, а низ тіла білуватий, з бурими плямами. Ноги у сича короткі, пальці вкриті волосоподібним коротким пір'ям і мають гачкоподібні гострі кігті. Маса цих пернатих не перевищує 200 грамів.

Полює сич хатній на узбіччях доріг, серед поодиноких дерев, у садах і навіть над луками. Летить він тихо, бо у нього досить м'яке пір'я. Птах має гострий слух: коли прислухається, у нього розширюється лицевий диск. Почувши будь-який шурхіт, миттєво повертає голову на джерело звуку і кидається вниз, хапаючи здобич кігтями. За потреби сич може вдарити свою жертву дзьобом по голові. Орнітологи встановили, що в раціоні живлення переважають комахи, але полюбає він і мишовидних гризунів, і жаб, і ящірок, і дрібних птахів. Однак перевагу за можливості вибору здобичі віддає тій їжі, якою

його годували батьки і тому «матеріалу», на якому навчався прийомів полювання.

Сичі хатні — і самички, і самці — у гніздовий період, створюючи сімейні пари наче «токують»: кричать «ку-вітт, ку-вітт, ку-вітт»..., примітивно танцюють, аби привабити самичок. Ці крики можна вже почути у квітні. Гніздо вони влаштовують на горищах, у щілинах будівель, дуплах дерев, іноді в норах і навіть скиртах солом. Самиця у середині травня відкладає до гнізда від 5 до 7 білих яєць. Насиджує кладку протягом 28 днів переважно самичка. Пташенята вилуплюються кволими, але мати від самої появи на світ опікує їх, з ними постійно «спілкується» різними звуками, зрозумілими лише цим птахам.

Одразу після вилуплення пташенят батьки годують їх комахами, яких у цей час достатньо. Пізніше самець починає приносити більшу здобич, яку самичка розриває дзьобом і по черзі годує малюків шматочками м'яса, сама ж з'їдає шкіру і скелет тварини.

Коли пташенята підрастають, батьки час від часу починають їх покидати на певний час. А малюки, вперше зустрівшись із небезпекою, намагаються настрахати ворога — шиплять, потім клацають дзьобами. Якщо помічають, що це не допомагає, то намагаються якомога вище стояти на ногах, клацати дзьобом і одночасно шипіти. Через п'ять тижнів пташенята стають дорослими. Молоді птахи у пуховому оперенні здаються більшими. Пізніше їх забарвлення стає бурим з оригінальними білуватими плямами, а низ тіла видається сірим з бурими плямами.

Цей вид на Хмельниччині є корисним, бо знищує багато гризунів і комах, регулюючи їх чисельність у популяціях. На жаль, у нас на сьогодні він нечисленний, тому потребує ретельної охорони. Сича хатнього занесено до Червоної книги України.

ШПАК ЗВИЧАЙНИЙ (*Sturnus vulgaris*, обыкновенный скворец)

...Щоб примусити пташенят стати на крило, шпаки-батьки майже перестають їх годувати.

Фоновий вид на території Хмельниччини. Він зустрічається в мішаних і листяних лісах, полязахисних смугах, у заплавлених лісочках, гаях, парках, садах, ярах, іноді навіть біля берегових урвищ. Охоче займає штучні, створені людиною, шпаківні. Тому живе досить близько від помешкання людини. Добрі господарі завжди приваблюють шпаків до своїх садів, городів, розвішуючи шпаківні, бо ці птахи знищують велику кількість комах-шкідників, їх личинок, павуків, червів. Тим самим якоюсь мірою виконують функції санітарів довкілля.

Шпака звичайного не сплутаєш з жодним видом, адже він має чорне оперення у дрібних цяточках металічного зеленкуватого або фіолетового відтінків. Самички забарвлені менш яскраво, ніж самці. Потім у міру зношування пір'я, ці плямки зникають. Зазвичай довжина тіла птаха становить 20–24 сантиметри, а маса — 65–85 грамів.

Цікаво, що шпаки, які гніздяться в селах, можуть поповнювати репертуар своїх звуків, імітуючи кудкудакання курей, крик качок, індиків і навіть скрип хвіртки. Сама ж пісня в шпаків гучна, насичена різноманітними звуками, іноді запозиченими в інших видів. Коли шпак виводить свою пісню, то зазвичай тріпоче крилами.

Прилітає на Хмельниччину в середині березня. А гніздовий період розпочинається з того, що самці залицяються до самичок, виконуючи

свої пісні і виказуючи їм особливу увагу. Гнізда ж вони споруджують виключно в закритих місцях: шпаківнях, дуплах і навіть стінах старих будівель. І тут першість належить самиці: саме вона вимощує його сухою травою, торішньою соломкою, листям, пір'ям різних птахів. Самичка у кінці квітня на початку травня відкладає сім однотонних ніжно-блакитних яєць. Орнітологи помітили, що у старих шпаків у червні буває й друга кладка. Наступні 12 днів самиця насиджує кладку, а самець весь цей час тримається поблизу. Малюки залишаються в гнізді до трьох тижнів. Коли ж пташенят настане час розпочинати самостійне життя, шпаки-батьки з криками літають навколо, сідають поблизу гнізда, а потім знову відлітають.

Трапляється, що підлітаючи з кормом, дорослі птахи відразу ж відлітають, сподіваючись на те, що такий маневр послужить своєрідним стимулом для нерішучих пташенят. Коли молоді птахи опиняються на волі, але ще не вміють добре літати, то батьки їх підгодовують. У шпачат в останній перед вильотом день з'являються нові звуки, зовсім не схожі на ті, які вони видавали, побачивши своїх батьків з кормом. Означає він або «я сиджу тут», аби ж «я дуже хочу їсти». Саме завдяки таким далеко чутним і ритмічно повторюваним звукам, батьки знаходять пташенят.

Крики, які видають молоді шпаки, допомагають їм триматися одне одного, хоч і на певній відстані. На місці вони не сидять, але навіть коли й не бачать своїх братів і сестер, а тільки чують їх крики, обравши напрямом, мандрують всією родиною. Шпаки за допомогою сигналів повідомляють про небезпеку. Якщо підкрадається кіт, то один сигнал, коли людина — зовсім інший. Шпаки зазвичай не мають претензій до пернатих-сусідів, які розташувалися поблизу. Терпимість їх, ймовірно, пояснюється тим, що за такого сусідства вони можуть дозволити собі відлітати в пошуках корму далеко від гнізд. Орнітологами встановлено, що шпаки, аби позбутися постійних ворогів, які не дають їм спокою під час розмноження, збираються у велику зграю. У небі вона щільнішає, вишиковується клином і зненацька кидається на ворога. У такі моменти хижі птахи намагаються не зв'язуватись зі шпаками, бо нерідко подібне зіткнення може виявитися навіть останнім у їхньому житті. Постійними ворогами шпаків є яструби-перепелятники, боривітри, шуліки, канюки і навіть ворони та зозулі.

З Хмельниччини шпаки починають відлітати у вересні. Але окремих птахів можна побачити ще й у листопаді. У теплі ж і малосніжні зими зимують на півдні області: їх взимку дуже рідко, але можна побачити біля населених пунктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беме Л.Б. Певчие птицы. — М. Сов. Наука, 1956.
2. Беме Р.Л., Кузнецов А.А. Птицы открытых и околоводных пространств СССР/Полевой путеводитель/ М. 1983.
3. Биологический энциклопедический словарь под ред. М.С.Гилярова, М. 1989.
4. Біологічний словник за ред. К.М.Ситника, 1986.
5. Бокотей А.А. К биологии певчего дрозда на Западной Украине \Материалы 10-й ВОК, ч.2, к.1, Минск, 1991.
6. Бурчак-Абрамович М.О. До орнітофауни Північного Поділля \36.пр. музею зоології. — 1935.-№14.
7. Воїнственський М.А., Кістяківський ОБ. Визначник птахів УРСР.К.1952.
8. Галінська І.О., Горда Н.І. Чисельність, розподіл та деякі аспекти біології сільської ластівки в західних областях України\ Беркут. №1, Чернівці, 1992.
9. Горбань І.М. Изученность и попытки оценок численности черного аиста на Украине\ Аисты, распространение, экология, охрана. Минск, 1992.
10. Гринчишин Т.Ю. О гнездовании белого аиста в долине Днестра в пределах западной Украины\ Аисты, распространение, экология, охрана. Минск, 1992.
11. Грищенко В.Н., Серебряков В.В. К вопросу о стаинности серого журавля в период миграции на территории Украины\ Журавли палеарктики, Владивосток, 1988.
12. Грищенко В.Н., Серебряков В.В. Миграции серой цапли на Украине по данным фенологических наблюдений\ Бюл. Моск. о-ва испыт. природы, отд. биол., М., 1993. т.98, Вып.5.
13. Грищенко В.М., Серебряков В.В., Грищенко О.І. Чисельність гнізд білого лелеки у західних областях України за обліком у 1987 році\ Орнітофауна зах. обл. України та проблеми її охорони. Луцьк. 1990.
14. Грищенко В.М. Шляхи та строки осінньої міграції звичайного мартина на території України\ Матеріали 1-ї конференції молодих орнітологів України. Чернівці, 1994.
15. Гузій А.І. Особливості біотопічного розподілу птахів природного заповідника «Медобори» і прилеглих до нього територій\ Проблеми вивчення та охорони птахів. Мат. 6-ї наради орніт. зах. Укр., Львів-Чернівці, 1995.
16. Гулай В.І. Экология, охрана и практическое значение чирка-свистунка в верховьях Южного Буга\ Вестн.зоол., 1989, №2.
17. Гулай В.І. Колонии крячек в верховьях Южного Буга\ Колониальные гнездования околоводных птиц и их охрана. М., 1975.
18. Гулай В.І. Запасы водоплавающих и болотных птиц в центральной Подолии\ Мат.7 ВОК, К., 1977. ч.2.
19. Гулай В.І. О гнездовании рыжей цапли в верховья Южного Буга\ Размещение и состояние гнездовий околоводных птиц на территории СССР. М., 1987.
20. Гулай В.І. Деякі особливості сезонних міграцій водноболотних мисливських птахів у верхів'ях Південного Бугу\ Орнітофауна зах.Укр. та проблеми її охорони. Луцьк, 1990.
21. Гулай В.І. Зимівлі навколоводних птахів на Хмельницьчині\ Матеріали 1-ї конференції молодих орнітологів України.Чернівці, 1994.
22. Гулай В.І. Поширення та чисельність деяких рідкісних та зникаючих птахів поліських регіонів Хмельницької області\ Матеріали конференції, 7— 9 квітня 1995 р. м. Ніжин, К., 1996.
23. Гулай В.І., Матвеев М.Д., Новак В.О. Птахи Хмельницької області (фауністична характеристика). м.Кам'янець-Подільський, 1996.
24. Дементьев Г.П. Полный определитель птиц СССР С.А. Бутурлина и Г.П. Дементьева. М., 1937.
25. Жежерин В.П. Орел — карлик\ Редкие и исчезающие растения и животные Украины. К., 1988.
26. Заворыкин Н.А. Повадки животных. — М; Л.: Гос. Изд-во мед. Лит. 1939.
27. Звуковая сигнализация животных/ под ред. Б.М. Вертинцева. — Пушмо: изд. АН СССР, 1974.
28. Зубаровский В.М. Хищные птицы. Т.5, вып. 2, (Фауна Украины в 40 т.), К. 1977.
29. Иличев В.Д. Биоакустика птиц. — М: Изд-во МГУ, 1972.
30. Клестов М.Л. Глухарь в Украине: распространение, состояние ресурсов и охрана\ Проблеми вивчення та охорони птахів. Матеріали 6-ї наради орніт. Зах.Укр., Львів — Чернівці, 1995.
31. Клестов М.Л., Яцук И.М. Особенности экологии ворона в урбанизованных ландшафтах Украины\ Врановые птицы в естественных и антропогенных ландшафтах. Мат. 2-го Всес. Совещ., Липецк, 1989, ч.2.
32. Лебедева М.И. К изучению миграций желтой трясогузки и деревенской ласточки\ Орнитология. 1968, вып.9.
33. Лысенко В.И. Гусеобразные. Т.5, вып. 3 (Фауна Украины в 40 т.), К., 1991.
34. Лопарьев С.О., Фесенко Г.В., Розумовський Г.І. Гніздування колоніальних навколоводних птахів у Вінницькій області\ Проблеми вивчення та охорони птахів. Матеріали 6-ї наради орніт. Зах.Укр., Львів — Чернівці, 1995.
35. Макаренко А.Д., Полуда А.М., Фесенко Г.В. Итоги кольцевания грачей в окрестностях г. Киева\ Врановые птицы в естественных и антропогенных ландшафтах. Матеріали 2-го Всес. Совещ., Липецк, 1989, ч.2.
36. Марисова І.В., Талпош В.С. Птахи України. Польовий визначник. К., 1984.
37. Матвеев М.Д. Динаміка чисельності синиць у різних типах лісу на Поділлі\ Матеріали 2-ї конференції молодих орнітологів України. Чернівці, 1996.
38. Матвеев М.Д. Особливості розмноження великої синиці на Поділлі\ Матеріали 2-ї конференції молодих орнітологів України. Чернівці, 1996.
39. Матвеев М.Д. Розподіл синиць в гніздовий період у межах міста Кам'янець-Подільського\ Тези доповідей 43-й звіт. наук. конференції кафедр педінституту м.Кам'янець-Подільський, 1993.
40. Матвеев М.Д. Сравнительный анализ заселяемости искусственных гнездовий в дубравах лесостепной зоны Украины\ Птицы бассейна Северского Донца. г.Харьков, 1994.
41. Матвеев М.Д. Умови гніздування синиць у дібровах Поділля\ Мат. 2-ї конференції молодих орнітологів України. Чернівці, 1996.
42. Матвеев Н.Д. О привлечении птиц-дуплогнезdnиков в пригородные леса Каменец-Подольского\ Матеріали 1-ї конференції молодих орнітологів України. Чернівці, 1994.
43. Мальчевский А.С. Гнездовая жизнь певчих птиц. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1959.
44. Новак В.О. До біології малого скиглячка у Хмельницькій області\ Матеріали 2-ї конференції молодих орнітологів України. Чернівці, 1996.
45. Новак В.О. Зимівля в'юркових на Поділлі\ Матеріали 2-ї конференції молодих орнітологів України. Чернівці, 1996.
46. Новак В.О. Орнітологічні спостереження\ Беркут. 1994, том 3, вип. 2.
47. Новак В.О., Новак Л.М. Орнітофауна Хмельницької області. /Фауністична характеристика /. — Хмельницький, Майбуття, 1998.
48. Новак В.О. Перше гніздування білобрового дрозда у Хмельницькій області\ Беркут. 1993, том 3, вип.2.
49. Новак В.О. Чорний лелека у Хмельницькій області\ Проблеми вивчення та охорони птахів. Матеріали 6-ї наради орніт. Зах.Укр., Львів — Чернівці, 1995.
50. Новак В.О. Якісний аналіз орнітофауни Хмельницької області\ Матеріали 1-ї конференції молодих орнітологів України. Чернівці, 1994.
51. Серебряков В.В., Грищенко В.Н. Распределение и численность колоний цапель на территории Украины по данным анкетного учета 1986 года\ Беркут, 1992.
52. Сморожевський Л.О. Птахи. (Фауна України в 40 т.) К., 1979. т. 5, вип. 1с.
53. Химин Н.В. Каталог орнітофауни західних областей України. Орнітологічні спостереження за 1989 — 1990 рр., № 2, Луцьк, 1991.
54. Храевич В.П. Недавнє минуле фауни птахів\ Минуле фауни Поділля., Вінниця, 1926.
55. Червона книга України. Тваринний світ. Під. ред. М.М. Щербака, К., 1994.
56. Черкащенко М.І., Кірик І.М. Екологія вухатої та сірої сов Хмельницької області УРСР\ Мат. 4-й науч. конференції зоол. Педагог. инт — тов. Горький, 1970.

ЗМІСТ

ПТАХИ ЛІСІВ

БАЛОБАН	4
БЕРЕСТЯНКА ЗВИЧАЙНА	5
БОРИВІТЕР ЗВИЧАЙНИЙ	6
ВІВСЯНКА САДОВА	7
ВІВЧАРИК ВЕСНЯНИЙ	8
ВІВЧАРИК ЖОВТОБРОВИЙ	9
ВІВЧАРИК – КОВАЛИК	10
ВІЛЬШАНКА	11
ВОЛОВЕ ОЧКО АБО КРОПИВНИК	12
ВИВІЛЬГА	13
ВОРОНА СІРА	14
В'ЮРОК	15
ГАЇЧКА БОЛОТЯНА	16
ГАЇЧКА-ПУХЛЯК	17
ГЛУШЕЦЬ	18
ГОЛУБ-СИНЯК	19
ГОРИХВІСТКА ЗВИЧАЙНА	20
ГОРЛИЦЯ ЗВИЧАЙНА	21
ГОРЛИЦЯ САДОВА	22
ГРАК	23
ДРІЗД БІЛОБРОВИЙ	24
ДРІЗД СПІВОЧИЙ	25
ДРІЗД-ОМЕЛЮХ	26
ДРІМЛЮГА	27
ДЯТЕЛ БІЛОСПИННИЙ	28
ДЯТЕЛ ВЕЛИКИЙ	29
ДЯТЕЛ МАЛИЙ	30
ЖАЙВОРОНОК ЛІСОВИЙ	31
ЖОВНА ЗЕЛЕНА	32
ЖОВНА СИВА	33
ЗЕЛЕНЯК	34
ЗМІЄЇД	35
ЗОЗУЛЯ ЗВИЧАЙНА	36
ЗЯБЛИК	37
КАНЮК ЗВИЧАЙНИЙ	38
КІБЧИК АБО КІБЕЦЬ	39
КІС	40
КОНОПЛЯНКА	41
КОРОЛЬОК ЖОВТОГОЛОВИЙ	42
КОСТОГРИЗ	43
КРОПИВ'ЯНКА РЯБОГРУДА	44
КРОПИВ'ЯНКА ЧОРНОГОЛОВА	45
КРОПИВ'ЯНКА ПРУДКА	46
КРУК	47
КРУТИГОЛОВКА	48
ЛЕЛЕКА ЧОРНИЙ	49
МУХОЛОВКА-БІЛОШИЙКА	50
МУХОЛОВКА МАЛА	51
МУХОЛОВКА СІРА	52
МУХОЛОВКА СТРОКАТА	53
ОМЕЛЮХ	54
ОРЕЛ-КАРЛИК	55
ОРЯБОК	56
ОСОЇД	57
ПІДКОРИШНИК	58
ПІДСОКОЛИК МАЛИЙ	59
ПІДОРЛИК МАЛИЙ	60
ПРИПУТЕНЬ	61
ПУГАЧ	62
СИНИЦЯ БЛАКИТНА	63

СИНИЦЯ ВЕЛИКА	64
СИНИЦЯ ДОВГОХВОСТА	65
СИНИЦЯ ЧОРНА	66
СИНИЦЯ ЧУБАТА	67
СМОВЗИК	68
СНІГУР	69
СОВА ВУХАТА	70
СОВА СІРА	71
СОВКА	72
СОЙКА	73
СОЛОВЕЙ ЗАХІДНИЙ	74
СОЛОВЕЙ СХІДНИЙ	75
СОРОКА	76
СОРОКОПУД СІРИЙ	77
ТЕТЕРУК	78
ЧЕГЛОК	79
ЧЕЧІТКА ЗВИЧАЙНА	80
ЧИЖ	81
ЧИКОТЕНЬ	82
ШУЛІКА ЧОРНИЙ	83
ШЕВРИК ЛІСОВИЙ	84
ШЕДРИК	85
ШИГЛИК, АБО МАЛЬОВАНЕЦЬ	86
ЯСТРУБ ВЕЛИКИЙ	87
ЯСТРУБ МАЛИЙ	88

ПТАХИ ЛУКІВ, БОЛІТ І ВОДОЙМ

БАРАНЕЦЬ ВЕЛИКИЙ	89
БАРАНЕЦЬ ЗВИЧАЙНИЙ	90
БУГАЙ	91
БУГАЙЧИК	92
ВІВСЯНКА ОЧЕРЕТЯНА	93
ГРИЦИК ВЕЛИКИЙ	94
ГУСКА СІРА	95
ДЕРКАЧ	96
ЖУРАВЕЛЬ СІРИЙ	97
КВАК	98
КОБИЛОЧКА ЗВИЧАЙНА	99
КОБИЛОЧКА РІЧКОВА	100
КОБИЛОЧКА СОЛОВ'ІНА	101
КОЛОВОДНИК ЗВИЧАЙНИЙ	102
КРИЖЕНЬ	103
КРЯЧОК БІЛОКРИЛИЙ	104
КРЯЧОК БІЛОЩОКИЙ	105
КРЯЧОК МАЛИЙ	106
КРЯЧОК РІЧКОВИЙ	107
КРЯЧОК ЧОРНИЙ	108
КУЛИК-СОРОКА	109
КУРОЧКА ВОДЯНА	110
ЛАСТІВКА БЕРЕГОВА	111
ЛЕБІДЬ-КЛИКУН	112
ЛЕБІДЬ-ШИПУН	113
ЛИСКА	114
ЛУНЬ ОЧЕРЕТЯНИЙ	115
ЛУНЬ ЛУЧНИЙ	116
МАРТИН ЗВИЧАЙНИЙ	117
НАБЕРЕЖНИК	118
НЕРОЗЕНЬ	119
ОРЛАН-БІЛОХВІСТ	120
ОЧЕРЕТЯНКА ВЕЛИКА	121
ОЧЕРЕТЯНКА ЛУЧНА	122
ОЧЕРЕТЯНКА СТАВКОВА	123

ОЧЕРЕТЯНКА ЧАГАРНИКОВА	124
ПІРНИКОЗА ВЕЛИКА	125
ПІРНИКОЗА МАЛА	126
ПІРНИКОЗА СІРОЩОКА	127
ПІРНИКОЗА ЧОРНОШИЯ	128
ПОГОНІЧ ЗВИЧАЙНИЙ	129
ПОГОНІЧ МАЛИЙ	130
ПАСТУШОК	131
ПЕРЕПІЛКА	132
ПІСОЧНИК МАЛИЙ	133
ПЛИСКА БІЛА	134
ПЛИСКА ЖОВТА	135
ПЛИСКА ЖОВТОГОЛОВА	136
ПОПЕЛЮХ	137
РЕМЕЗ	138
РИБАЛОЧКА ГОЛУБИЙ	139
СЕРПОКРИЛЕЦЬ	140
СИНИЦЯ ВУСАТА	141
СИНЬОШИЙКА	142
СКОПА	143
СОВА БОЛОТНА	144
ТРАВ'ЯНКА ЧОРНОГОЛОВА	145
ТРАВ'ЯНКА ЛУЧНА	146
ЧАЙКА	147
ЧАПЛЯ РУДА	148
ЧАПЛЯ СІРА	149
ЧЕРНЬ БІЛОКА	150
ЧЕРНЬ ЧУБАТА	151
ЧЕЧЕВИЦЯ ЗВИЧАЙНА	152
ЧИРЯНКА ВЕЛИКА	153
ЧИРЯНКА МАЛА	154
ШИРОКОНІСКА	155
ЩЕВРИК ЛУЧНИЙ	156

ПТАХИ СТЕПІВ І ПОЛІВ

БДЖОЛОЇДКА ЗВИЧАЙНА	157
БОРИВІТЕР СТЕПОВИЙ	158
ВІВСЯНКА ЗВИЧАЙНА	159
ГОЛУБ СИЗИЙ	160
ГОРИХВІСТКА ЧОРНА	161
ГОРОБЕЦЬ ПОЛЬОВИЙ	162
ДРОХВА	163
ЖАЙВОРОНОК ПОЛЬОВИЙ	164
ЖАЙВОРОНОК РОГАТИЙ	165
ЖАЙВОРОНОК СТЕПОВИЙ	166
ЗИМНЯК	167
КАМ'ЯНКА ЗВИЧАЙНА	168
КУРІПКА СІРА	169
ЛУНЬ ПОЛЬОВИЙ	170
ЛУНЬ СТЕПОВИЙ	171
ПОСМІТЮХА	172
ПРОСЯНКА	173
СИВОРАКША	174
СКЕЛЯР	175
СОРОКОПУД ТЕРНОВИЙ	176
СОРОКОПУД ЧОРНОЛОБИЙ	177
ФАЗАН	178
ЩЕВРИК ПОЛЬОВИЙ	179

ПТАХИ-СИНАНТРОПИ

ГАЛКА	180
ГОРОБЕЦЬ ХАТНІЙ	181
ЛАСТІВКА МІСЬКА	182
ЛАСТІВКА СІЛЬСЬКА	183
ЛЕЛЕКА БІЛИЙ	184
ОДУД	185
СИПУХА	186
СИЧ ХАТНІЙ	187
ШПАК ЗВИЧАЙНИЙ	188

Серія: «Фауна Поділля»

Випуск третій: «Птахи Хмельниччини».

Упорядники: Говорун В.Д., Тимошук О.О., Антонюк Н.І.

Редактор Володимир Касакович.

Обкладинка Тараса Тимошука.

Оригінал-макет і верстка Олексія Тимошука.

Підписано до друку 06.04.2009 р. Формат 60х84 1/8.

Гарнітура TimesNew Roman Суг. Друк офсетний. Папір крейдяний. Наклад 2000. Зам. №587

Віддруковано у ТОВ "Поліграфіст", м.Хмельницький, вул.Курчатова, 8; тел. 72-00-50.

Вид свідоцтво ХЦ №013 від 27.11.2000 р.

Говорун В.Д., Тимошук О.О., Антонюк Н.І.

Г57 Птахи Хмельниччини/ Говорун В.Д., Тимошук О.О., Антонюк Н.І., – Х, 2009. – 192 с.: іл.

ISBN 978-966-8819-25-4

У посібнику, присвяченому 85-річчю юннатівського руху в Україні, чи не вперше в історії області зібрані та узагальнені різноманітні відомості про орнітофауну Хмельниччини.

Тут у популярній формі розповідається про птахів, що мешкають у лісах, полях і поблизу водойм, а також все своє життя проводять поряд з людьми. Йдеться у книзі й про тих птахів, які колись населяли цю територію, але в результаті діяльності людини, зникли і їх поява тепер можлива тільки завдяки штучному розведенню. Доступний стиль подачі матеріалу автори поєднали з великою кількістю яскравих фотознімків та цікавих фактів з життя птахів.

Книга розрахована на широке практичне використання вчителями, школярами, викладачами вузів, студентами та орнітологами-любителями.

А ще книга «Птахи Хмельниччини» знадобиться всім, хто цікавиться, шанує і оберігає природу рідного краю.

